अस्माकं संस्कृतम्

कक्षा ८

नेपाल सरकार
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

'अस्माकं संस्कृतम्

कक्षा ८

नेपाल सरकार
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

प्रकाशक : नेपाल सरकार
शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

पहिलो संस्करण : वि. सं. २०८०

मूल्य : रु.
मुद्रक :
वितरक :

तपाईंले किनेको पुस्तकमा छपाइ प्रविधिसम्बन्धी कुनै त्रुटि फेला परेमा वितरक अथवा स्थानीय विक्रेताबाट उक्त पुस्तक साट्न सक्नुहुने छ ।

– मुद्रक तथा वितरक

हाम्रो भनाइ

पाठ्यक्रम शिक्षण सिकाइको मूल आधार हो । पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीमा अपेक्षित दक्षता विकास गर्ने एक मुख्य साधन हो । यस पक्षलाई दृष्टिगत गर्दै पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले विद्यालय शिक्षालाई व्यावहारिक, समयसापेक्ष र गुणस्तरीय बनाउने उद्देश्यले पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको विकास तथा परिमार्जन कार्यलाई निरन्तरता दिँदै आएको छ । आधारभूत शिक्षाले बालबालिकामा आधारभूत साक्षरता, गणितीय अवधारणा र सिप एवम् जीवनोपयोगी सिपको विकासका साथै व्यक्तिगत स्वास्थ्य तथा सरसफाइसम्बन्धी बानीको विकास गर्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्छ । आधारभूत शिक्षाको माध्यमबाट बालबालिकाहरूले प्राकृतिक तथा सामाजिक वातावरणप्रति सचेत भई अनुशासन, सदाचार र स्वावलम्बन जस्ता सामाजिक एवम् चारित्रिक गुणको विकास गर्नुपर्छ । यसले विज्ञान, वातावरण र सूचना प्रविधिसम्बन्धी आधारभूत ज्ञानको विकास गराई कला तथा सौन्दर्यप्रति अभिरुचि जगाउनुपर्छ । शारीरिक तन्दुरुस्ती, स्वास्थ्यकर बानी एवम् सिर्जनात्मकताको विकास तथा जातजाति, धर्म, भाषा, संस्कृति, क्षेत्रप्रति सम्मान र समभावको विकास पनि आधारभूत शिक्षाका अपेक्षित पक्ष हुन् । देशप्रेम, राष्ट्रिय एकता, लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यता तथा संस्कार सिकी व्यावहारिक जीवनमा प्रयोग गर्नु, सामाजिक गुणको विकास तथा नागरिक कर्तव्यप्रति सजगता अपनाउनु, स्तरअनुकूल व्यवहारकुशल सिपको प्रयोग गर्नु र दैनिक जीवनमा आइपर्ने व्यावहारिक समस्याहरूको पहिचान गरी समाधानका उपायको खोजी गर्नु पनि आधारभूत तहको शिक्षाका आवश्यक पक्ष हुन् । यी पक्षलाई दृष्टिगत गरी आधारभूत तह (कक्षा ६-८) को पाठ्यक्रम, २०७७ अनुरूप ऐच्छिक विषयका रूपमा संस्कृत भाषा विषयको यो पुस्तक विकास गरिएको छ । यो पुस्तक आधारभूत विद्यालय तहको कक्षा ८ मा नमुना पाठ्यपुस्तकका रूपमा प्रयोग गरिने छ ।

संस्कृत भाषा विषयको यस पुस्तकको विकास श्री केशवप्रसाद भट्टराई, श्री नारायणप्रसाद घिमिरे, श्री निश्चल अधिकारी र श्री पुरुषोत्तम घिमिरे सम्मिलित कार्यदलबाट भएको हो । यस नमुना विद्यार्थी कार्यपुस्तकको विकास कार्यमा श्री वैकुण्ठप्रसाद अर्याल, प्रा.डा. माधवशरण उपाध्याय, प्रा.डा. आनन्दप्रसाद घिमिरे, प्रा.डा. ऋषिराम पौडेल, सह प्रा.डा. ध्रुवप्रसाद भट्टराई, उपप्रा. रोहिणीराज तिमिल्सिना, श्री शिवराज लामिछाने, श्री गणेश तिमिल्सिना, श्री पर्वतराज घिमिरे, श्री भीमप्रसाद खतिवडा र श्री टुकराज अधिकारीको विशेष योगदान रहेको छ । यस पुस्तकको लेआउट डिजाइन श्री भक्तबहादुर कार्कीबाट भएको हो । यस पुस्तकको विकास तथा सम्पादन कार्यमा संलग्न सबैप्रति पाठ्यक्रम विकास केन्द्र धन्यवाद प्रकट गर्दछ ।

पाठ्यपुस्तकले विद्यार्थीमा निर्धारित सक्षमता विकासका लागि विद्यार्थीलाई सहयोग गर्ने छ । यसले विद्यार्थीको सिकाइमा सहयोग पुऱ्याउने एउटा महत्त्वपूर्ण र आधारभूत सामग्रीका रूपमा कक्षा क्रियाकलापबाट हुने सिकाइलाई मजबुत बनाउन सहयोग गर्ने छ । त्यसैले यो शिक्षकको सिकाइ क्रियाकलापको योजना नभई विद्यार्थीका सिकाइलाई सहयोग पुऱ्याउने सामग्री हो । यसका लागि यस पाठ्यपुस्तकलाई विद्यार्थीको सिकाइमा सहयोग पुऱ्याउने एउटा महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा बालकेन्द्रित, सिकाइकेन्द्रित, अनुभवकेन्द्रित, उद्देश्यमूलक, प्रयोगमुखी र क्रियाकलापमा आधारित बनाउने प्रयास गरिएको छ । सिकाइ र विद्यार्थीको जीवन्त अनुभवबिच तादात्म्य कायम गर्दै यसको सहज प्रयोग गर्न शिक्षकले सहजकर्ता, उत्प्रेरक, प्रवर्धक र खोजकर्ताका रूपमा भूमिकाको अपेक्षा गरिएको छ । यसलाई अझ परिष्कृत पार्नका लागि शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, बुद्धिजीवी एवम् सम्पूर्ण पाठकहरूको समेत विशेष भूमिका रहने हुँदा सम्बद्ध सबैको रचनात्मक सुझावका लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्र हार्दिक अनुरोध गर्दछ ।

वि.सं. २०८०

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

विषयसूची

प्रथमः पाठः

पाठप्रवेशः

नेपालजननी

नेपालोऽस्माकं जन्मभूमिः वर्तते । नेपालनाम कथं जातमिति विषये विदुषां बहूनि मतानि सन्ति । केचन विद्वांसः प्रमाणयन्ति यद् - पुरा 'ने'मुनिना पालितोऽयं देशः पश्चात् नेपालनाम्ना प्रसिद्धोऽभवत् । एसियामहादेशस्य मध्यभागे हिमालस्याङ्के अवस्थितो नेपालो प्राकृतिकसांस्कृतिकवैभवेन विशालोऽस्ति । नेपालदेशो विविधानां जातिधर्मावलम्बिनां वासस्थानमस्ति । अत्र विविधानां जातीनां पृथक् पृथक् भाषाः सन्ति, तासाम् अनेके संस्काराश्च सन्ति तथापि परस्परं सौहार्दं वर्तते । एतेन ज्ञायते यत् अनेकेषु वैविध्येषु अपि एकस्मिन् राष्ट्रे निवसन्तो जनाः अभिन्ना एव भवन्ति । यस्यां भूमौ वयं जन्म लभामहे सा अस्माकं जन्मभूमिः भवति । जन्मभूमिश्च जननी एव मन्यते । अतो वयं सगर्वं वदामो यत् - "नेपालजननीं वन्दे" इति ।

नेपाल हाम्रो जन्मभूमि हो । नेपाल नाम कसरी रह्यो भन्ने विषयमा विद्वान्हरूका अनेक तर्क छन् । 'ने' नाम गरेका मुनिले पालना गरेकाले नेपाल नाम प्रसिद्ध भयो । 'ने' नाम गरेका मुनिद्वारा शासन गरिएको हुनाले नेपाल भन्ने नाम रहेको हो भन्ने केहीको मत छ । एसियाको माझमा हिमालयको काखमा रहेको नेपाल प्राकृतिक र सांस्कृतिक वैभवले विशाल छ । नेपाल विभिन्न जातजाति, भाषा एवम् धर्मावलम्बीहरूको वासस्थान हो । यद्यपि यहाँ धेरै जातजातिका फरक फरक भाषा एवम् संस्कार छन् तथापि तिनीहरूको परस्परमा हार्दिक भावना छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने अनेक रूपमा भिन्नता हुँदाहुँदै पनि एकै देशभित्र बस्ने मानिस अभिन्न भई बसेका छन् । जुन भूमिमा हामी जन्मछौँ त्यो नै हाम्रो जन्मभूमि हो । जन्मभूमि नै जननी मानिन्छ । त्यसैले हामी गर्वका साथ भन्दछौँ, "**नेपालजननीं वन्दे** अर्थात् म नेपाल आमाको वन्दना गर्दछु ।"

मूलपाठः

राष्ट्रवन्दनम्

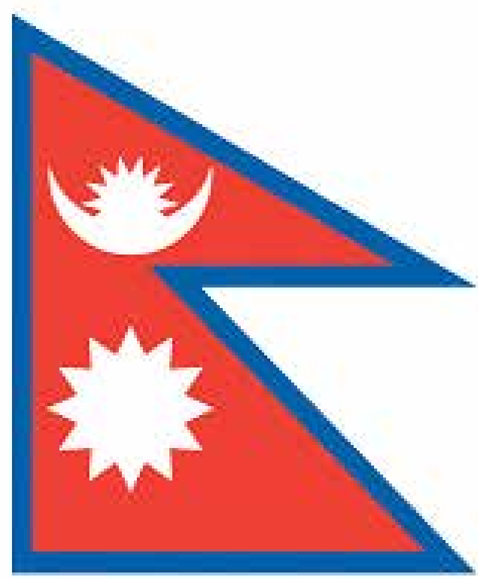
– रामहरिः दाहालः

नमामि शस्यशोभितां हरित्तटीविराजिताम्
हिमालयात् परिस्रवज्जलप्रपातगर्विताम् ॥१॥

नमामि चूतचम्पकैरशोकशालतालकैः
तमालपिप्पलैर्वटैर्विराजितां धरामिमाम् ॥२॥

नमामि हैमपर्वतैः प्रमोदसुस्मिताननाम्
जलौघचैलवेष्टितां सुशीतलां धरामिमाम् ॥३॥

पराक्रमैकमूर्तिभिर्भटैः सदा सुरक्षिताम्
सुकर्मिकर्मरञ्जितां नमामि सन्ततिप्रियाम् ॥४॥

मिथो विभिन्नभाषिषु तथा विभिन्नजातिषु
सुमेलभावभावितां नमामि 'ने'धरामिमाम् ॥५॥

रवीन्दुशोभिराष्ट्रियध्वजेन स्वाभिमानिना
समुन्नतोत्तमाङ्गिकां नमामि वीरमातरम् ॥६॥

१
अन्वयः

शस्यशोभिताम् हरित्तटीविराजिताम् हिमालयात् परिस्रवज्जलप्रपातगर्विताम् (धराम्) नमामि ।

सरलार्थः

अस्माकं देशस्य क्षेत्राणि धान्यादिभिः पूर्णानि सन्ति । हरितः वृक्षैः वनानि नदीक्षेत्राणि च शोभितानि सन्ति । हिमालयात् वहन्तीभिः नदीभिः परिषिक्तमिमं देशं सादरं नमामि ।

हाम्रो देशका खेतहरू धान, मकै जस्ता अन्नहरूले परिपूर्ण छन् । हरिया वृक्षहरूले वन र नदीका किनारहरू सुशोभित छन् ।

२
अन्वयः

चूतैः, चम्पकैः, अशोकैः, शालैः, तालकैः, तमालैः, पिप्पलैः, वटैः, विराजिताम् इमां धरां नमामि ।

सरलार्थः

अस्माकं देशो विविधैः वृक्षादिभिः सम्पन्नो वर्तते । अत्र आम्रः, चम्पकम्, अशोकः, शालः तालकः, तमालम्, पिप्पलः, वटश्चेत्यादयो वृक्षाः यत्र तत्र दृश्यन्ते । अहं वनस्पतिभिः आढ्यां नेपालभूमिं नमामि ।

हाम्रो देश अनेक वृक्षहरूले सम्पन्न छ । यहाँ आँप, चाँप, अशोक, साल, ताड, पिपल, वर जस्ता वृक्षहरू यत्र तत्र देखिन्छन् । वनस्पतिहरूले सम्पन्न नेपालभूमिलाई म नमस्कार गर्दछु ।

३

अन्वयः

हैमपर्वतैः प्रमोदसुस्मिताननाम् जलौघचैलवेष्टितां सुशीतलाम् इमां धरां नमामि ।

सरलार्थः

अत्र अनेके हिमालयाः सन्ति । तान् दृष्ट्वा हर्षेण नेपालधरा प्रभूतमानन्दम् अनुभवति । इयं भूमि प्रचूरैः जलराशिभिः सम्पन्ना चास्ति । अहम् इमां सुशीतलां धरां प्रणमामि ।

यहाँ धेरै हिमालहरू छन् । तिनलाई देखेर खुसीले नेपाल आमाले धेरै आनन्दको अनुभूति गरेकी छिन् । यो भूमि प्रशस्त जलराशिले सम्पन्न छ । त्यसैले यो शीतल धर्तीलाई म नमस्कार गर्दछु ।

४

अन्वयः

सदा पराक्रमैकमूर्तिभिः भटैः सुरक्षिताम् सुकर्मिकर्मरञ्जिताम् सन्ततिप्रियाम् (धराम् नमामि) ।

सरलार्थः

नेपालः वीराणां भूमिः वर्तते । अतः पराक्रमिभिः वीरैः इयं भूमिः सदा सुरक्षिता वर्तते । अत्र सर्वेषां कल्याणं कामयन्तः सत्कर्मिणः सज्जनाः निवसन्ति । इयं भूमिः अत्रत्यानां सर्वेषां प्रिया वर्तते । अतोऽहं सन्तानप्रियाम् इमां नमामि ।

नेपाल वीरहरूको देश हो । त्यसैले पराक्रमी वीरहरूले गर्दा यो भूमि सदा सुरक्षित छ । यहाँ सबैको कल्याण चाहने सत्कर्मी सज्जनहरू बस्छन् । वीर तथा सज्जन सन्तानहरूलाई मातृस्नेह प्रदान गर्ने नेपालभूमि सन्तानलाई अत्यन्त प्रेम गर्दछिन् । त्यसैले सन्तानकी प्रिय नेपालभूमिलाई म नमस्कार गर्दछु ।

५

अन्वयः

विभिन्नभाषिषु तथा विभिन्नजातिषु मिथः सुमेलभावभाविताम् इमाम् 'ने'धराम् नौमि ।

सरलार्थः

(नेपाले अनेका जातयः सन्ति । अत्र अनेकाः भाषाः च सन्ति ।) जातिगतं भाषाभाषिगतं च वैविध्यमत्र वर्तते । वैविध्येषु अपि मेलस्य एकतायाश्च भावना अत्रोदाहरणीया अस्ति । (एकतासूत्रे जनान् सम्बद्धुं समर्था नेपालभूमि वन्दनीया वर्तते ।)

नेपालमा विभिन्न जातजाति र भाषाभाषीहरू छन् । यहाँ जाति र भाषामा भिन्नता छ । यो भिन्नताका बिचमा पनि यहाँको मेलमिलाप र एकताको भावना उदाहरणीय छ । सबै नागरिकलाई एकतामा बाँध्न समर्थ नेपालभूमि वन्दनीय छ ।

६

अन्वयः

स्वाभिमानिना रवीन्दुशोभिराष्ट्रियध्वजेन समुन्नतोत्तमाङ्गिकां वीरमातरं नमामि ।

सरलार्थः

नेपालस्य राष्ट्रध्वजः सूर्येण चन्द्रेण च सुशोभितोऽस्ति । अयं त्रिकोणात्मकः राष्ट्रध्वजो अस्माकं स्वाभिमानम् अभिव्यनक्ति । अनेनैव ध्वजेन अस्माकं देशस्य शिरः सर्वदा समुच्चं वर्तते । अतः स्वाभिमानेन उन्नतमस्तकां वीरजननीं नेपालधरां नमस्करोमि ।

नेपालको राष्ट्रिय झन्डा सूर्य र चन्द्रले सुशोभित छ । त्रिकोणात्मक यस झन्डाले हाम्रो स्वाभिमान प्रस्तुत गरेको छ । यही झन्डाले हाम्रो देशको शिर सधैँ उच्च छ । स्वाभिमानले शिर उच्च गरेकी वीरमाता नेपालभूमिलाई नमस्कार गर्दछु ।

शब्दार्थाः

शस्यशोभिताम्	धान्यादिभिरलङ्कृताम्	बालीनालीले सुशोभित	Decorated with crops
हरित्तटीविराजिताम्	हरिद्वर्णयुक्ततटीभि	हरियालीपूर्ण तटले युक्त भएकी,	Surrounded by greenery brink
परिस्रवज्जलप्रपातगर्विताम्	निरवच्छिन्नप्रवाहितजलराशिभिः मण्डिताम्,	निरन्तर बगिरहेको जलद्वारा गर्वित भएकी	Proud by continually flowing watter
प्रमोदसुस्मिताननाम्	हर्षयुक्तवदनाम	हर्षित मुखमण्डल भएकी,	Having a smiling face

जलौघचैलवेष्टिताम्	जलवस्त्रेण परिवेष्टिताम्	जलरूपी कपडा लगाएकी	Covered in watery clothes
धराम्	धरणीम्	पृथ्वीलाई	To the earth
पराक्रमैकमूर्तिभिः	पराक्रमिभिः	वीरहरूद्वारा	By the courageous
भटैः	सैनिकैः,	सैनिकहरूद्वारा	By the soldiers
सुकर्मिकर्मरञ्जिताम्	सत्कर्मिकर्मानुरक्ताम्,	सज्जन व्यक्तिको कर्मद्वारा अनुरक्त बनेकी	Became enshrined by the actions of a gentleman
सुमेलभावभाविताम्	सौहार्दसमन्विताम्	मेलमिलापको भावनाले युक्त भएकी	Infused with a sense of reconciliation
नेधराम्	नेपालजननीम्	नेपाल आमालाई	To the motherland of Nepal
रवीन्दुशोभिराष्ट्रियध्वजेन	सूर्यचन्द्राङ्कितध्वजेन	सूर्यचन्द्राङ्कित झन्डाद्वारा	By the sun and moon marked flag
समुन्नतोत्तमाङ्गिकाम्	उच्चशिरस्काम्	उच्चशिर भएकी	Eminent headed

अभ्यासः

श्रवणम् भाषणं च

१. **पाठस्य पद्यानि शिक्षकात् श्रुत्वा लयमनसृत्य वाचयत ।**

२. **अधस्तनानि पदानि मित्रात् श्रुत्वा शुद्धतया उच्चारयत**

परिस्रवद्, गर्विताम्, समुन्नतोत्तमाङ्गिकाम्, प्रमोदसुस्मिताननाम्, जलौघचैलवेष्टिताम् ।

३. **अधस्तनस्य पद्यस्य अन्वयं कथयत**

नमामि चूतचम्पकैरशोकशालतालकैः ।
तमालपिप्पलैर्वटैर्विराजितां धरामिमाम् ॥

४. **पाठस्य चतुर्थस्य पद्यस्य सरलार्थं श्रुत्वा प्रदत्तानां प्रश्नानामुत्तराणि कथयत**

(क) इयं भूमिः कैः सुरक्षिता ?

(ख) अत्र कीदृशाः सज्जनाः निवसन्ति ?

(ग) नेपालभूमिः केषां प्रिया वर्तते ?

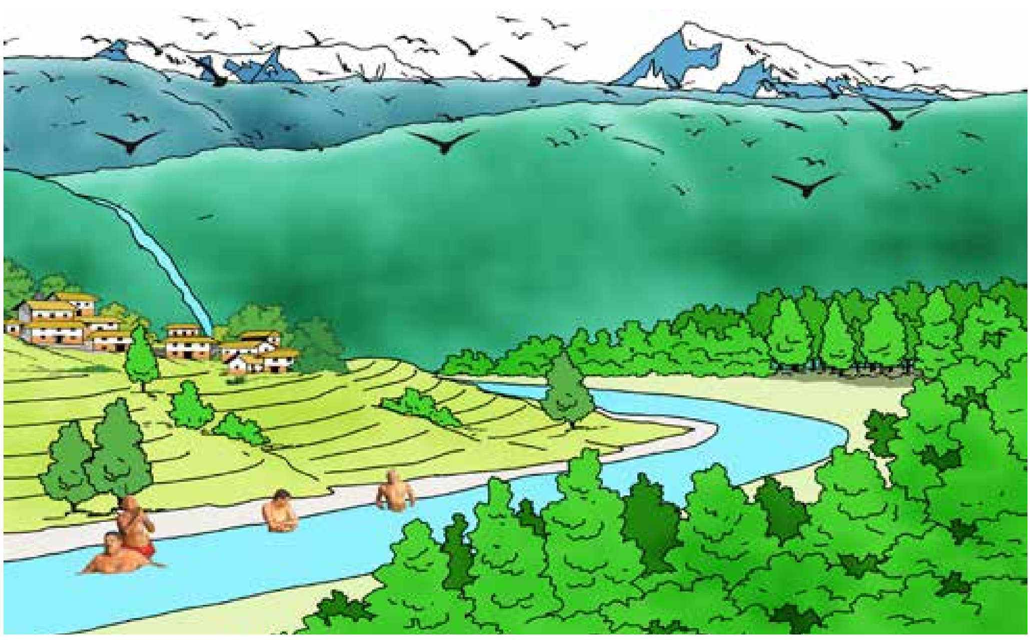
५. **अधः प्रदत्तस्य पद्यस्य नेपाल्यां भावार्थं कथयत**

मिथो विभिन्नभाषिषु तथा विभिन्नजातिषु ।
सुमेलभावभावितां नमामि 'ने'धरामिमाम् ॥

६. **अधस्तनस्य श्लोकस्य अनुवाचनं कुरुत**

समुद्रवसने देवि पर्वतस्तनमण्डिते ।
विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादस्पर्शं क्षमस्व मे ॥

७. **स्वकीयैः शब्दैः चित्रं वर्णयत**

८. आत्मना ज्ञातं कमपि श्लोकं कक्षायां श्रावयत ।

९. अस्माकं वनक्षेत्रे के के वृक्षाः प्राप्यन्ते ? परस्परं विमृशत ।

१०. श्रवणपाठं पठित्वा प्रदत्तान् प्रश्नान् उत्तरयत

(क) जननी किं करोति ?

(ख) जन्मभूमिः कथं पालयति ?

(ग) अथर्ववेदे कस्याः गानं कृतमस्ति ?

(घ) स्वर्णमयी लङ्का कस्य आसीत् ?

(ङ) रामो लक्ष्मणं प्रति किमुक्तवान् ?

पठनम्

१. पाठस्य पद्यानां लयबद्धवाचनं कुरुत ।

२. अधस्तनानां पदानां शुद्धतया पठनं कुरुत

परिस्रवज्जलप्रपातगर्विताम्, प्रमोदसुस्मिताननाम्, सुकर्मिकर्मरञ्जिताम्, सुमेलभावभाविताम् जलौघचैलवेष्टिताम्

३. प्रदत्तस्य पद्यस्य मौनपठनं विधाय तस्य सरलार्थं नेपाल्यां कथयत

पराक्रमैकमूर्तिभिर्भटैः सदा सुरक्षिताम् ।

सुकर्मिकर्मरञ्जितां नमामि सन्ततिप्रियाम् ॥

४. पाठस्य तृतीयपद्यस्य अन्वयस्य द्रुतठनं कुरुत ।

५. पाठं पठित्वा उत्तरं कथयत

(क) पाठे प्रदत्ताः श्लोकाः कस्मिन् वृत्ते रचिताः ?

(ख) श्लोकमध्यमेन कस्य वन्दना विहिता ?

(ग) पाठे कति श्लोकाः सन्ति ?

(घ) कस्य देशस्य ध्वजः त्रिकोणात्मकः ?

(ङ) पञ्चानां वृक्षाणां नामानि वदत ।

६. **पाठस्य प्रथमपद्यस्य सरलार्थं पठित्वा रिक्तस्थानं पूरयत**

(क) अस्माकं देशस्य क्षेत्राणि .... पूर्णानि सन्ति ।

(ख) हरितैः वृक्षैः वनानि .... च शोभितानि सन्ति ।

(ग) हिमालयात् वहन्तीभिः नदीभिः अयं .... परिषिक्तः ।

(घ) अहम इमं देशं .... नमामि ।

७. **शिक्षकस्य साहाय्येन अधः प्रदत्तं पद्यं सलयं पठित्वा अर्थं विचारयत**

अङ्गणवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम् ।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य ॥

८. **अधस्तनं पद्यं सस्वरं पठित्वा प्रदत्तानां प्रश्नानाम् उत्तराणि दत्त**

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री
नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं
राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥

(क) व्यसनिनः किं नश्यति ?

(ख) कस्य यशः नश्यति ?

(ग) पिशुनस्य किं नश्यति ?

(घ) कस्य सौख्यं नश्यति ?

(ङ) कस्य राज्यं नश्यति ?

लेखनम्

१. **अधस्तनानां पदानां स्वपुस्तिकायां पुनर्लेखनं कुरुत**

शस्यशोभिताम्, हरित्तटीविराजिताम्, परिस्रवज्जलप्रपातगर्विताम्, प्रमोदसुस्मिताननाम् जलौघचैलवेष्टिताम्

२. **अधस्तनानि पदानि शुद्धानि कृत्वा लिखत**

गर्बीता, परीस्रबद्, पराकर्मीभीः, शुरछीता, बिभिन्न्जातीसु

३. **अधः प्रदत्तानां पदानाम् पर्यायवाचिशब्दान् लिखत**

भटैः, सुमेलभावभाविताम्, नेधराम्, रवीन्दुशोभिराष्ट्रियध्वजेन, समुन्नतोत्तमाङ्गिकाम्

४. **निम्नाङ्कितानां पदानां प्रयोगेण वाक्यानि रचयत**

नमामि, सदा, तथा, सन्ततिः, हिमालयः, वृक्षा,ः धरा ।

५. **प्रदत्तस्य पद्यस्य श्रुतिलेखनं कुरुत**

मिथो विभिन्नभाषिषु तथा विभिन्नजातिषु

सुमेलभावभावितां नमामि 'ने'धरामिमाम् ॥५॥

६. **समुचितपदानां प्रयोगेण रिक्तस्थानं पूरयत**

मन्दिरम्, गङ्गाः, सुन्दरः, बहवः, स्नानम्

नेपालः प्राकृतिकदृष्ट्या .... अस्ति । नेपालस्योत्तरदिशि .... हिमालयाः सन्ति । हिमालयाद् निरवच्छिन्नरूपेण ....वहन्ति । गङ्गां गत्वा जनाः .... कुर्वन्ति । ततो गङ्गाजलमानीय ....प्रति गच्छन्ति ।

७. **अधस्तनस्य पद्यस्य सरलार्थं विलिखत**

रवीन्दुशोभिराष्ट्रियध्वजेन स्वाभिमानिना ।

समुन्नतोत्तमाङ्गिकां नमामि वीरमातरम् ॥

८. **प्रदत्तस्य पद्यस्य नेपाल्याम् अर्थं लिखत**

पराक्रमैकमूर्तिभिर्भटैः सदा सुरक्षिताम् ।

सुकर्मिकर्मरञ्जितां नमामि सन्ततिप्रियाम् ॥

९. शिक्षकस्य साहाय्येन पृथिव्याः दश नामानि लिखत

१०. पाठम् आधृत्य प्रदत्तान् प्रश्नान् उत्तरयत

(क) कीदृशैः वृक्षादिभिः धरा सुशोभिता ?

(ख) नेपालस्य ध्वजः कीदृशः ?

(ग) अस्माकं धरा कथं गर्विता अस्ति ?

(घ) नेपालधरायाः संरक्षकाः के सन्ति ?

(ङ) अत्रत्या का भावना उदाहरणीया ?

(च) केन नेपालभूम्याः शिरः उच्चैः कृतम् ?

(छ) "नेधरा" इत्यस्य कोर्थः ?

११. परस्परं मेलयत

ध्वजः	धान्यम्
धरा	वृक्षः
जननी	पताका
अशोकः	हर्षः
प्रमोदः	माता
शस्यम्	धरणी

१२. अनुच्छेदं पठित्वा प्रदत्तान् प्रश्नान् उत्तरयत

साम्प्रतिके विश्वे सर्वाण्यपि राष्ट्राणि विकासाय प्रयतमानानि सन्ति । किन्तु भौतिकोन्नत्यै एव राष्ट्राणि विशेषतः प्रयासं कुर्वाणानि सन्ति । सद्भावनायाः, संस्कारस्य च विकासः प्रायो राष्ट्रेषु प्राथमिको न दृश्यते । यद्यपि जापानादीनि कानिचन राष्ट्राणि संस्कारस्य, मानवीयव्यवहारस्य च कृते उदाहरणानि मन्यन्ते, किन्तु तत्रत्यानां जनानामसन्तुष्टिरपि सञ्चारमाध्यमेषु वयं शृणुमः । कानिचन राष्ट्राणि स्वशक्तिसंवर्द्धनाय, वित्तोपार्जनायैव प्रयासरतानि सन्ति, कानिचन राष्ट्राणि शस्त्रास्त्राणां विकासायैव निरन्तरं यतमानानि सन्ति । कानिचन राष्ट्राण्यन्येषां सहयोगम् अपि कुर्वन्ति, किन्तु तेषां सहयोगोऽपि स्वार्थायैव

भवति । मानवानां मिथः परस्परं वैरभावं वर्धमानं वर्तते । अस्वस्थप्रतिस्पर्धया श्रमजीविनो जनाः पीडिताः वर्तन्ते । विविधेषु समारोहेषु विश्वशान्तेः मानवतायाः संरक्षणस्य च सङ्कल्पाः विधीयन्ते, किन्तु तेषां पालनं नैव भवति । परस्परं मेलनस्य व्यवहारायास्माभिः प्रयासः कर्तव्यः । "आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्" एतस्याः सूक्तेः व्यावहारिकः प्रयोगः आवश्यकः । सद्भावनया एव जनाः सुखम्, शान्तिम्, समृद्धिञ्च लभन्ते । यथा वायुः समानरूपेण सर्वत्र वाति । सूर्यचन्द्रमसोर्ज्योतिः समानरूपेणैव प्रसरति । अतः सर्वैरपि उदारचरितैः भाव्यम्, विश्वशान्तये च प्रयतनीयम् । उच्यते च-

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

अहिलेको संसारमा सबै राष्ट्रहरू विकासका लागि प्रयत्न गरिरहेका छन् । भौतिक उन्नतिमा मात्र राष्ट्रले विशेष प्रयास गरेको देखिन्छ । सद्भावना र संस्कारको विकासका लागि प्रायः देशहरूले प्रयत्न गरेको देखिँदैन । यद्यपि जापान आदि केही राष्ट्रलाई मानवीय व्यवहार र संस्कारका लागि उदाहरण मानिन्छ, तर त्यहाँका जनताको पनि असन्तुष्टि सञ्चार माध्यममा हामी सुन्छौँ । केही राष्ट्र शक्ति बढाउने प्रयत्नमा छन्, केही राष्ट्र धन कमाउने अभियानमा छन्, केही राष्ट्र शस्त्र-अस्त्रको विकासका लागि यत्न गरिरहेका छन् । केहीले अरूलाई सहयोग पनि गर्छन्, तर तिनीहरूको सहयोग पनि स्वार्थका लागि हुन्छ । मानिसमा एकअर्कामा वैरभाव बढिरहेको छ । अस्वस्थ प्रतिस्पर्धाका कारण श्रमजीवी पीडित छन् । विविध समारोहमा विश्वशान्ति र मानवताको संरक्षणको कुरा उठाइन्छ, तर तिनीहरूको पालना हुँदैन । परस्पर मेलमिलापको भावना विकास गर्नका लागि हामीले प्रयास गर्नुपर्छ । 'आफूलाई मन नपर्ने व्यवहार अरूलाई पनि गर्नु हुँदैन' भन्ने भनाइलाई व्यवहारमा उतार्नुपर्छ । सद्भावनाले नै मानिसले सुख, शान्ति र समृद्धि पाउँछन् । जसरी वायु सबै दिशामा सर्वत्र वहन्छ, सूर्य र चन्द्रमाको ज्योति सबैतिर फैलिन्छ । त्यसैले हामीले उदार बन्नुपर्छ र विश्वशान्तिका लागि प्रयत्न गर्नुपर्छ । भनिन्छ-

यो मेरो र यो अरुको भन्ने भावना त सङ्कुचित विचार भएकाहरूको हो । उदार चिन्तन भएका व्यक्तिका लागि सिङ्गो पृथ्वी नै परिवार हो ।

(क) राष्ट्राणि कीदृश्यै उन्नत्यै यतमानानि सन्ति ?

(ख) जापानादिषु राष्ट्रेषु किं दृश्यते ?

(ग) श्रमजीविनां पीडायाः कारणं लिखत ।

(घ) समारोहेषु कस्मिन् विषये सङ्कल्पो विधीयते ?

(ङ) अनुच्छेदे प्रदत्तं श्लोकं लिखत ।

व्याकरणानुशीलनम्

लट्लकारः

लट्लकारो वर्तमानकालं बोधयति । यथा- एध्धातुरूपावली

एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**	
एधते	एधेते	एधन्ते	**प्रथमपुरुषः**
एधसे	एधेथे	एधध्वे	**मध्यमपुरुषः**
एधे	एधावहे	एधामहे	**उत्तमपुरुषः**

१. **उपरि निर्दिष्टां रूपावलीं विलोक्य अधः प्रदत्तानां धातूनां रूपावलीं रचयत**

(क) यत् (ख) वृत् (वर्त्) (ग) याच् (घ) भज्

(ङ) भिक्ष् (च) भाष्

२. **कोष्ठकस्य धात्वनुसारेण रिक्तस्थानं पूरयत**

(क) भिक्षुकाः भिक्षां .... । (भिक्ष्)

(ख) याचकाः रूप्यकं .... । (याच्)

(ग) अद्य अवकाशः .... । (वृत्)

(घ) मूढोऽनर्थं .... । (भाष्)

(ङ) सेवकः स्वामिनं .... । (सेव्)

(च) अहं गुरुं .... । (वन्द्)

३. **आत्मनेपदिधातूनां प्रयोगेण पञ्च वाक्यानि रचयत ।**

ल्युट्प्रत्ययः

भाववाचकशब्दनिर्माणार्थं धातोः ल्युट्प्रत्ययो भवति। 'ल्यु' इत्यस्य स्थाने अन भवति ।

यथा - भू + ल्युट् (अन) = भवनम् दृश् + ल्युट् (अन) = दर्शनम्

१. **उदाहरणानुसारेण रिक्तस्थानं पूरयत**

श्रु + ल्यु = श्रवणम् स्मृ+ ल्यु =

कृ + ल्यु = धाव् + ल्यु =

पठ् + ल्यु = लेख् + ल्यु =

ईक्ष् + ल्यु = भिद् + ल्यु =

कथ् + ल्यु = रक्ष् + ल्यु =

२. **कोष्ठकस्य धात्वनुसारेण रिक्तस्थानं पूरयत**

(क) तव गृहकार्यस्य .... सम्यगस्ति । (लिख्)

(ख) तस्य कथायाः .... कथमासीत् ? (कथ्)

(ग) अद्य विद्यालये .... न भवति । (पठ्)

(घ) मद्यपः मदिरायाः .... करोति । (पा)

(ङ) अहं काव्यस्य .... करोमि । (श्रु)

(च) रीता उपवनस्य .... करोति ।   (भ्रम्)

(छ) प्रमोदः गीतस्य .... करोति ।   (गी)

३. **ल्युट्प्रत्ययस्य प्रयोगेण त्रीणि वाक्यानि रचयत**

रचनात्मकः अभ्यासः

१. **'जन्मभूमिः' इति विषये एकमनुच्छेदं रचयत ।**

२. **परिवारसदस्यानां साहाय्येन एकं प्रार्थनाश्लोकं लिखित्वा कक्षायां श्रावयत**

श्रवणपाठः

जन्मभूमिः जननीव पूज्या भवति । यथा जननी पुत्रं पुत्रीं वा जनयित्वा स्निह्यति पालयति, तथैव जन्मभूमिरपि सर्वान् जनान् स्वाङ्के धारयति, तान् अन्नादिभ्यः समुत्पाद्य पालयति, जलफलादिभ्यः पोषयति । अथर्ववेदे "माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः" इति मातृभूमेर्गानं कृतमस्ति । लङ्काप्रवासकाले स्वर्णमयीं लङ्कामवलोक्य मोहं गतं भ्रातरं लक्ष्मणं प्रति रामचन्द्रो निगदति यत्, "हे लक्ष्मण ! रावणस्येयं सुवर्णमयी लङ्का मह्यं न रोचते । यतो हि माता स्वर्गाद् महनीया भवति, प्रसवित्री जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि विशिष्टा भवतीति । तद् यथा -

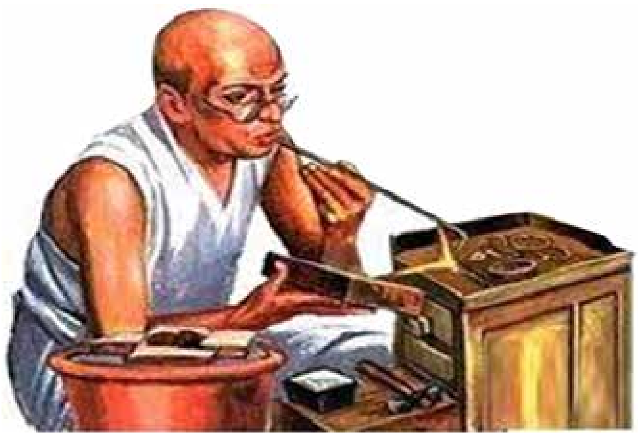
अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते ।

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ॥"

द्वितीयः पाठः

पाठप्रवेशः

नैतिककर्म

कस्मिँश्चित् नगरे सोमनाथनामक उदारहृदयः उद्योगपतिर्निवसति स्म । व्यापारस्य प्रवर्धनाय उपार्जितानां धनानां संरक्षणाय च तेन विष्णुदत्तनामकः कश्चन युवको धनपालपदे नियुक्तः । धनपालः उद्योगपतेर्निकटवर्ती कश्चन विश्वासार्हो जनः आसीत् । तस्यैव योजनया उद्योगं कुर्वतः सोमनाथस्य व्यापारो देशे विदेशे च प्रासरत् । एकदा व्यापारप्रसङ्गे देशान्तरं गच्छन् विष्णुदत्तो लुण्ठकैर्लुण्ठितः मृतश्च । तदनु चिन्ताग्रस्तो सोमनाथः शयनकक्षे विष्णुदत्तम् इव कर्तव्यनिष्ठं धनपालं कथं प्राप्नुयामिति चिन्तयन् आसीत् । पत्युर्मनोभावं परिज्ञाय तस्य पत्नी एकमुपायममन्त्रयत् । स झटिति सामान्यं वस्त्रं परिधाय स्वस्य स्वर्णहारनिर्माणगृहे स्वर्णाभरणनिर्माता नवीनः कर्मकरो भूत्वा अगच्छत् । तत्र पूर्वनियुक्ताः हारनिर्मातारः स्वर्णाभरणानि रचयन्तः आसन् । सोऽपि तत्र कर्म कुर्वन् इतस्ततः निरीक्षमाणोऽभवत् ।

स्वर्णहारं वह्निना तापयन् एकः कर्मकरोऽवदत्, “अस्मान् वचसा पीडयन् धनपालः मृतः । उद्योगपतिस्तु नात्र कदाचिदपि नागच्छति । अतः वयं बहुश्रमं न कुर्याम यद्वा विलम्बेन श्रमाय आगच्छेम, तेनास्माकं न काचिद् हानिः । वेतनं तु प्राप्यते एव ।” तस्यैव वचः समर्थयन् द्वितीयः प्राह, “साधूक्तं त्वया । अस्माकं कर्मणां निरीक्षको धनपालो मृतः । अहमपि सम्प्रति प्रसन्नः एवास्मि ।” इतस्ततो निरीक्ष्य स पुनः अकथयत्, “शृणु सखे ! आभूषणनिर्माणं समाप्य अवशिष्टः स्वर्णः अस्माभिर्नीयते चेदपि कश्चन एतद् न वेत्ति ।” प्रथमः कर्मकरः तस्य वचसि मौनसमर्थनं कुर्वन् तृतीयं कर्मकरं प्रति प्रोक्तवान्, “गङ्गामणे ! तवापि सुखमयानि दिनानि आगतानि । त्यज महता दुःखेन कर्मणि संलग्नताम् ।”

किञ्चिद् दूरमवतिष्ठन् तृतीयः कर्मकरो गङ्गामणिः सुवर्णं वह्नौ तापयन् आसीत् । वयसा ज्येष्ठतरः स तयोर्विचारेऽसहमतिं प्रस्तुवन् न्यवदत्, "अस्माभिरुद्योगे श्रमायावसरो लब्धः । अत्र कृतेन कर्मणा अस्माकं पारिवारिकी वृत्तिः प्रचलति । अन्नदाता सर्वदा पिता इव पूज्यो भवति । अतोऽस्माकं पोषकः उद्योगपतिः पितेव पूज्यो वर्तते । मृते धनपाले शोकाकुलः एकाकी इदानीं विपत्तौ वर्तते । विपत्तिकाले अस्माभिस्तस्य हितचिन्तनं कर्तव्यम् । इतोऽपि कर्तव्यनिष्ठैर्भाव्यम् । युवां तु उद्योगपतेरेव विनाशं कामयेथे । नैतदुचितम् । अहमत्र किमप्यनुचितं कर्म कर्तुम् इच्छामि ।" अपरेद्युरुद्योगपतिः सर्वान् कर्मकरान् सभामण्डपे आहुतवान् । सर्वेषु आगतेषु सोऽवदत्, "इदानीमस्मिन् उद्योगे धनपालस्य अभावः वर्तते । अद्याहं युष्मत्सु एकं धनपालपदे नियोजयामि । शृण्वन्तु, अहं धनपालपदे स्वर्णहारनिर्मातारं गङ्गामणिं नियोजयामि । ह्यो मया स परीक्षितः । तत्तुल्यः कर्तव्यनिष्ठो धनपालः न कोऽपि भवितुं शक्नोति । उद्योगपतेरुद्घोषं श्रुत्वा विस्मिताः सर्वे कर्मकराः स्वे स्वे स्थाने कर्म कर्तुं न्यवर्तन्त । अस्माकं परीक्षा प्रतिपदं प्रतिक्षणं च भवति । अतोऽनैतिकममर्यादितं च कर्म कदापि न कर्तव्यम् इति ते ज्ञातवन्तः । गङ्गामणिरपि धनपालो भूत्वा महता श्रमेण निष्ठापूर्वकं उद्योगसञ्चालने समर्पितोऽभवत् ।

कुनै सहरमा सोमनाथ नामक उदार हृदय भएका उद्योगपति बस्दथे । व्यापार बढाउन र आर्जन गरेको धनको संरक्षण गर्न उनले विष्णुदत्त नामक कुनै युवकलाई धनपालको पदमा नियुक्त गरे । धनपाल उद्योगपतिको साथमा बस्ने विश्वासिलो व्यक्ति थियो । उनकै योजनानुसार उद्योग सञ्चालन गरिरहेको सोमनाथको व्यापार देश तथा विदेशमा फैलिएको थियो । एक दिन व्यापारकै क्रममा विदेशतिर गइरहेको विष्णुदत्तलाई डाकाहरूले लुटेर मारिदिए । एक दिन सोमनाथ आफ्नै शयनकक्षमा विष्णुदत्त जस्तै कर्तव्यनिष्ठ धनपाल कसरी प्राप्त गरूँ भनी चिन्तामग्न थिए । पतिको मनोभावना बुझेकी उनकी पत्नीले एउटा उपाय बताइन् । उद्योगपति तुरुन्त सामान्य वस्त्र लगाएर सुनको गहना बनाइने आफ्नो आभूषण निर्माण गृहमा गहना बनाउने नयाँ कालिगड बनेर गए । त्यहाँ पहिलेदेखि काम गरिरहेका कालिगड सुनका गहना बनाउँदै थिए । उद्योगपति त्यहीँ काम गर्दै यताउता हेर्न थाले ।

सुनको गहनालाई आगोमा तताउँदै एउटा कालिगडले भन्यो, "हामीलाई सधैँ गाली गरेर दुःख दिने धनपाल मऱ्यो । उद्योगपति त यहाँ कहिल्यै आउँदैन त्यसैले हामी अब धेरै श्रम नगरौँ । अब त काममा ढिलो गरी आऔँ । यसले हाम्रो कुनै हानि हुँदैन । तलब त हामीले पाइहाल्छौँ ।" त्यसको कुरामा समर्थन गर्दै दोस्रो कालिगडले भन्यो, "ठिक भन्यौ तिमीले ।

हाम्रो काम हेर्ने धनपाल त मऱ्यो । म पनि अहिले त अत्यन्त खुसी भएको छु ।" यताउति हेर्दै उसले फेरि भन्यो, "सुन मित्र ! गहना बनाएर बाँकी रहेको सुन हामीले लग्यौँ भने पनि कसैले सुन हराएको विषयमा थाहै पाउँदैनन् ।" पहिलो कालिगडले त्यसको कुरामा मौन समर्थन गर्दै तेस्रो कालिगडलाई भन्यो, "गङ्गामणि ! तिम्रो पनि सुखका दिन आए । दुःख गरेर काम गर्न अब छोडिदेऊ ।"

केही पर बसेर तेस्रो कालिगड गङ्गामणि आगोमा सुनलाई तताउँदै थियो । उमेरले ऊ ती दुईभन्दा जेठो थियो । उसले दुवै कालिगडको कुरामा असहमत हुँदै भन्यो, "हामीले यो उद्योगमा काम गर्ने अवसर पाएका छौँ । यहाँ गरेको कामबाट नै हाम्रो पारिवारिक गुजारा चलेको छ । अन्नदाता सधैँ बुबा जस्तै पूज्य हुन्छ त्यसैले हाम्रो पालक उद्योगपति बुबा जस्तै पूज्य छन् । धनपालको मृत्युले शोकाकुल उनी अहिले एक्लो भई विपत्तिमा फसेका छन् । यो विपत्तिमा हामीले उनको शुभ चिताउनुपर्छ । पहिलेभन्दा धेरै कर्तव्य पालना गर्नुपर्छ । तिमीहरू त उद्योगपतिकै विनाश चाहन्छौ । यो ठिक होइन । म यहाँ कुनै अनुचित काम गर्न अनुमति दिन्नँ ।" अर्को दिन उद्योगपतिले सबै कमचारीलाई सभाकक्षमा बोलाए । सबै आएपछि उनले भने, "अहिले हाम्रो उद्योगमा धनपाल कोही छैन । म धनपालको खोजीमा थिएँ । आज मबाट तपाईंहरूबाटै एक जनालाई धनपाल पदमा नियुक्त गरिँदै छ । सुन्नुहोस्, म धनपालको पदमा गहना बनाउने कालिगड गङ्गामणिलाई नियुक्त गर्दछु । मैले हिजै उनको योग्यता जाँच गरिसकेँ । उनी जस्तो कर्तव्यनिष्ठ धनपाल अर्को हुन सक्दैन ।" उद्योगपतिको घोषणा सुनेर आश्चर्यचकित भएका सबै कर्मचारी आआफ्नो ठाउँमा कामका लागि फर्किए । हाम्रो परीक्षा प्रत्येक पाइलामा हुन्छ त्यसैले अनैतिक र अमर्यादित काम कहिल्यै गर्नु हुँदैन भन्ने कुरा ती कर्मचारीहरूले थाहा पाए । गङ्गामणि पनि धनपाल भएर अत्यन्त श्रम र निष्ठापूर्वक उद्योग सञ्चालनका लागि समर्पित भए ।

मूलपाठः

अर्जुनस्य परीक्षा

आचार्यो द्रोणो हस्तिनापुरराज्यस्य राजप्रासादे एव निवसति स्म। स तत्र राजकुमारान् शस्त्रास्त्रविद्यां शिक्षयति स्म । तत्रत्येषु राजकुमारेषु युधिष्ठिरादयः पञ्च पाण्डवाः दुर्योधनादयः शतं कौरवाः कथ्यन्ते । पाण्डवाः विनयिनः परिश्रमिणः सदाचारिणो निरहङ्कारिणश्चासन् । कौरवास्तु विनयरहिताः दुराचारिणोऽहङ्कारिणश्चासन् । कौरवाणां पाण्डवानां च मध्ये परस्परं स्पर्धा द्वेषभावना च आसीत् । तदानीं ते सर्वेऽपि द्रोणाचार्यतः शस्त्रास्त्रविद्यां गृह्णन्तः आसन् । अस्त्राणां शस्त्राणां च अभ्यासं विधाय रात्रौ सर्वे राजकुमाराः स्वपन्ति स्म । अर्जुनस्तु रात्रौ अपि एकाकी धनुर्गृहीत्वा पुनः पुनः अभ्यासं करोति स्म । अर्जुनस्य गुरुजनेषु भक्तिं तेषां वचनेषु विश्वासं धर्नुर्विद्यायां अभ्यासजं नैपुण्यं च विलोक्य गुरुर्द्रोणः भृशं प्रसन्नः आसीत् । अतः तस्य विशिष्टा कृपादृष्टिरर्जुनेऽभवत् । अतो द्रोणाचार्यस्य स्वपुत्रे अश्वत्थाम्नि इवार्जुने स्नेह आसीत् ।

विगतेषु कतिषुचन वर्षेषु राजकुमाराणां शस्त्रास्त्रविद्याया अध्ययनं समाप्तम्। गदायुद्धे दुर्योधनभीमसेनौ प्रवीणौ अभवताम्। अनयोर्मिथः स्पर्धायाः क्रोधस्य च भावना विकसिता। नकुलसहदेवौ खड्गविद्यायां मल्लयुद्धे च पारङ्गतौ जातौ । युवराजो युधिष्ठिरः कुन्तद्वन्द्वे दक्षो जातः । राजकुमाराः द्रोणाचार्येण सह धनुर्विद्यां खड्गविद्यां गदाविद्यां कुन्तविद्यां च अशिक्षन्। ते युद्धविद्यायां शनैः शनैः पारङ्गता अभवन् ।

सर्वे राजकुमाराः आत्मानं शस्त्रास्त्रविद्यायां प्रवीणं मन्वते स्म । परन्तु बुद्ध्याः बलस्य उत्साहस्य मनसः एकाग्रतायाश्च कारणात् अर्जुनो धनुर्विद्यायां सर्वेभ्यः प्रवीणः आसीत्। अर्जुनस्य सर्वप्रावीण्ये प्रत्यहं कृतोऽस्त्राभ्यासो गुरौ प्रदर्शिता दृढतरा भक्तिः च कारणमासीत्। यथा सूर्यः सर्वत्र समानरूपेण प्रकाशं विकिरति तथैव गुरवः सर्वेभ्यः शिष्येभ्यः समानरूपेण ज्ञानं

ददति । आचार्यो द्रोणोऽपि सर्वान् पञ्चोत्तरशतशिष्यान् समानरूपेणैव युद्धशिल्पं शस्त्रास्त्रविद्यां च दत्तवान् आसीत् किन्तु गुरुभक्त्या स्वाभ्यासबलेन च अर्जुनोऽधिकतरां गुरुकृपां प्राप्तुं समर्थोऽभवत् । अतः स सर्वासां युद्धकलानां मर्मज्ञो जातः ।

एकदा आचार्यो द्रोणः राजकुमाराणां परीक्षां कर्तुम् ऐच्छत् । धनुर्विद्यायां सर्वनिष्णातः कः इति तु परीक्षां विधायैव विज्ञायते । अतः स परीक्षार्थं कौरवान् पाण्डवान् शिष्यान् च स्वयमेव वनेऽनयत् । गुरुरस्मान् कस्मै प्रयोजनाय वनमानयत् इति राजकुमाराः अनभिज्ञाः आसन् । अतस्तेषां मुखे विस्मय कुतूहलं च दृश्यते स्म । मध्येवनं प्राप्य द्रोणो रथादवारोहत् । राजकुमाराः अपि स्वकीयाद् रथाद् अवारुह्य गुरुमन्वगच्छन् । तत्रत्येऽल्पचत्वरे सर्वे राजकुमाराः गुर्वाज्ञया पङ्क्तौ मिलित्वा अवसन् ।

गुरुणा किं विधीयते इति मनोजिज्ञासया विस्मितानां प्रत्येकं राजकुमाराणां मुखाकृतिं विलोक्य आचार्योऽवदत्, "शिष्याः ! अहं युष्मभ्यं सर्वा युद्धविद्या अददाम् । यूयं शस्त्रास्त्रविद्यायां निपुणाश्च अभवत । अस्त्रविद्यायां युष्मत्सु को निपुणतरो वर्तते इत्यहं विज्ञातुमिच्छामि । तदर्थं मया युष्माकं अस्त्रविद्यायाः परीक्षा विधीयमाना वर्तते । इदानीं तु धनुर्विद्यायाः परीक्षा विधीयते । यूयं सज्जाः स्थ ?" गुरुणा सहसा क्रियमाणां परीक्षां श्रुत्वा राजकुमाराः मिथः मुखं पश्यन्तः चकिताः अभवन् ।

शस्त्रास्त्रविद्यायां दुर्योधनः आत्मानं सर्वेभ्यो निष्णातं मनुते स्म । अतः परीक्षाचर्चया भृशं प्रसन्नः स झटिति प्रत्यवदत्, "आम्, वयं परीक्षायै सज्जाः स्मः ।" साधु साधु इति निवदन् द्रोणाचार्यो

निरदिशत्, “सर्वेऽपि यूयं स्वकीयेन धनुषा सज्जीभूय वटवृक्षस्य शाखायामवलम्बितं पक्षिपुङ्गलं पश्यत ।” चत्वरस्य अपरकोणे महान् वटवृक्षः आसीत् । गुरोर्निर्देशं श्रुत्वा ते वटवृक्षमपश्यन् । तस्य शाखाग्रथितायां रज्ज्वां पक्षिपुङ्गलः आश्रितः आसीत् । तं पक्षिपुङ्गलं विलोक्य राजकुमाराः भूयो विस्मिताः अभवन् । “गुरो ! अस्माभिर्वृक्षशाखायां विराजितः पक्षिपुङ्गलो दृष्टः । तस्य प्रयोजनं किम् ?” गुरुं नमस्कृत्य युधिष्ठिरो जिज्ञासां प्रास्तौत् ।

राजकुमाराणामभिमुखो भूत्वा आचार्यः उक्तवान्, “आत्मीयाः शिष्याः ! मत्तः प्राप्तया धनुर्विद्यया यूयं कियन्तः शिक्षिताः कुशलाश्चेति अहं विज्ञातुमिच्छामि । अतो मया परीक्षार्थं यूयमत्र आनीताः । युस्माभिर्वृक्षस्य शाखायामवलम्बितस्य पक्षिपुङ्गलस्य नेत्रं वाणेन भेत्तव्यम् । परीक्षार्थमहं सर्वान् राजकुमारान् एकैकशः आह्वयामि । सर्वैर्ज्ञातम् ?” सर्वे राजकुमाराः सहमता अभूवन् ।

प्रथमं तावत् आहुतो युधिष्ठिरो धनुषा सज्जः प्रत्यञ्चां च आकृष्य प्रहारमुद्रायामवसत् । गुरुस्तं निरदिशत्, “वत्स ! लक्ष्यं तव सम्मुखं वर्तते । ब्रूहि इदानीं त्वया किं किं दृश्यते ?” क्षणं मौनतां गृहीत्वा कुन्तीनन्दनः युधिष्ठिरोऽवदत्, “गुरुवर ! अहमिदानीं वटवृक्षं वृक्षस्थं पक्षिपुङ्गलं भवन्तं मदनुजान् वनक्षेत्रं च भूयो भूयः पश्यन्नस्मि ।” सत्यवादिनः विनयिनश्च युधिष्ठिरस्योत्तरेण द्रोणाचार्यस्य मुखे मलिनता सन्दृष्टा । मनसा चाऽसन्तुष्टिरनुभूता । खेदमनुभवन् सोऽकथयत्, “युवराज ! त्वमधुना परीक्षायै सज्जो न वर्तसे ।”

खिन्नमना महायशस्वी आचार्यो द्रोणो दुर्योधनमाहूतवान् । गर्वं प्रदर्श्य स धनुषा वाणेन च सज्जीभूय अग्रे आगच्छत् । गुरोराज्ञां प्राप्य स प्रहारमुद्रायामतिष्ठत् । द्रोणस्तमपि तमेव प्रश्नं कुर्वन् अवोचत्, “गान्धारीनन्दन ! लक्ष्यं निरीक्ष्य ब्रूहि; त्वमधुना किं पश्यन्नसि ?” स विनयं प्रदर्शयन् अवोचत्, “आचार्यवर ! अहं प्रथमं तावत् पक्षिपुङ्गलं पश्यश्न्नस्मि । तदनु भवान् अपि मम दृष्टौ वर्तते । एवञ्च वटवृक्षं तस्य पृष्ठवर्ति वनक्षेत्रं नीलगगनं तत्र वर्तमानां मेघमालां च पश्यन्नस्मि ।” युधिष्ठिरस्येव दुर्योधनस्यापि कथनेन द्रोणो हताश इव जातः । स दुःशासनादीन् कौरवान् भीमं नकुलं सहदेवं च परीक्षितवान् । सर्वेषामुत्तरे समानता आसीत् ।

सर्वान् शिष्यान् परीक्ष्याऽन्ते परशुरामशिष्यो द्रोणोऽर्जुनं परीक्षायै अग्रे न्यमन्त्रयत् । स गुरुं प्रणम्य निर्दिष्टं यथास्थानमागत्याऽवसत् । एवञ्च स धनुषि वाणं संयोज्य प्रत्यञ्चामाकर्षत् । आचार्यस्तं पूर्ववदकथयत्, “वत्स ! त्वं लक्ष्यभेदनाय समुत्सुको वर्तसे इति मन्ये । वाणसन्धानात् प्राङ् मां ब्रूहि, किं पश्यन्नसि ?”

अर्जुनस्य दृष्टिर्लक्ष्यभूते पक्षिपुङ्गलस्य नेत्रे आसीत् । गुरुणा अन्यैः सह कृतं तमेव प्रश्नं श्रुत्वा सोऽवदत्, "आचार्य ! अहमिदानीं पक्षिपुङ्गलस्य नेत्रमेव पश्यन्नस्मि । मया तदतिरिक्तं किमपि न दृश्यते ।" अर्जुनस्योत्तरेण आचार्यस्य मालिन्यबहुले मुखमण्डले हर्षकान्तिः सहसा समुद्भूता । हर्षितो भूत्वा सोऽकथयत्, "युधिष्ठिरादयः त्वदग्रजास्तु वटवृक्षम् आकाशं वनक्षेत्रं मां च पश्यन्तः आसन् । वृक्षवनादयस्तव दर्शने कथं नायाताः ?" अर्जुनो लक्ष्यभेदने एकाग्रस्तत्रैव कृतदृष्टिरासीत् । अतः स प्रत्यब्रवीत्, "आचार्य ! अहं लक्ष्यसन्धानाय इह प्रस्तुतोऽस्मि । इदानीं मम लक्ष्यं पक्षिपुङ्गलस्य नेत्रमेव वर्तते; न वटवृक्षादयः । अतोऽहं तस्य नेत्रमेव पश्यन्नस्मि ।"

अर्जुनस्य उत्तरेण भृशं प्रसन्नः द्रोणः लक्ष्यभेदनाय अर्जुनमादिशत् । गुरोरादेशं प्राप्य स लक्ष्ये वाणं प्राहरत् । वाणः पक्षिपुङ्गलस्य नेत्रमभिनत् । ततोऽर्जुनाय सर्वे साधुवादमददुः । आचार्यश्च तं प्रशंसन् सर्वान् राजकुमारान् अकथयत्, "राजकुमाराः ! अर्जुनो लक्ष्ये दृष्टिं कुर्वन् लक्ष्यभेदने समर्थोऽभवत् । अतो रणे जीवने च साफल्यं प्राप्तुकामैः सर्वैः सदा लक्ष्ये दृष्टिः कर्तव्या ।" गुरोरुपदेशेन स्वाज्ञानं प्रति राजकुमाराः लज्जिताः अभवन् । परीक्षां समाप्य गुरुणा सह वनविहारं कृत्वा सन्ध्याकाले ते हस्तिनापुरराजसदनं प्राविशन् ।

आचार्य द्रोण हस्तिनापुर राज्यको राजदरबारमा नै बस्थे । उनी त्यहाँ राजकुमारहरूलाई शस्त्रास्त्र विद्या सिकाउँथे । त्यहाँका राजकुमारमध्ये युधिष्ठिर आदि पाँच जनालाई पाण्डव र दुर्योधन आदि सय जनालाई कौरव भनिन्छ । पाण्डव विनयी, परिश्रमी र सदाचारी थिए । उनीहरू कहिल्यै घमन्ड गर्दैनथे । कौरवहरू राजकुमारहरू चाहिँ शिष्टता नभएका, दुराचारी र घमन्डी थिए । पाण्डव र कौरवका बिच स्पर्धा र शत्रुताको भावना थियो । त्यो बेला तिनीहरू सबै आचार्य द्रोणबाट शस्त्रास्त्र विद्या सिक्दै थिए । शस्त्र र अस्त्रको अभ्यास गरी सबै राजकुमारहरू राति सुत्दथे । अर्जुन चाहिँ राति पनि एक्लै धनु बोकेर बारम्बार अभ्यास गरिरहन्थे । अर्जुनको गुरुभक्ति, गुरुवचनमा विश्वास र बारम्बार गरिएको अभ्यासका कारण प्राप्त निपुणता देखेर उनीसँग आचार्य द्रोण अत्यन्त प्रभावित थिए त्यसैले अर्जुनमा उनको विशेष कृपादृष्टि थियो । आफ्नो पुत्र अश्वत्थामामा जस्तै अर्जुनमा पनि आचार्य द्रोणको स्नेह थियो ।

केही वर्ष बितेपछि राजकुमारहरूको शस्त्रास्त्र विद्याको प्रशिक्षण सकियो । गदायुद्धमा दुर्योधन र भीमसेन सबैभन्दा निपुण भए । यी दुईबिच स्पर्धा र क्रोधको भावना बढ्दै गयो । नकुल र सहदेव तरबार चलाउन र मल्लयुद्ध गर्न सबैभन्दा सिपालु बने । युवराज युधिष्ठिर भालायुद्धमा दक्ष भए । सबै राजकुमारले आचार्य द्रोणसँग तरबार, गदा र भाला चलाउन सिके ।

उनीहरू बिस्तारै युद्धविद्यामा निपुण बने । सबै राजकुमारहरू आफूलाई शस्त्रास्त्र विद्यामा सिपालु ठान्दथे तापनि बुद्धि, बल, उत्साह र मनको एकाग्रताका कारण अर्जुन धनुर्विद्यामा सबैभन्दा सिपालु थिए । प्रत्येक दिन उनले गरेका अस्त्रको अभ्यास र गुरुमा देखाएको गहिरो भक्ति नै उनको दक्षताको कारण थियो । जसरी सूर्यले सबैतिर समानरूपमा प्रकाश छर्दछ त्यसरी नै गुरुले सबै शिष्यलाई समानरूपमा ज्ञान दिनुहुन्छ । आचार्य द्रोणले पनि एक सय पाँच राजकुमारलाई समान रूपमा नै युद्धकला र शस्त्रास्त्र विद्या दिएका थिए तर गुरुभक्ति तथा आफ्नो अभ्यासबलका कारण अर्जुन गुरुकृपा प्राप्त गर्न समर्थ भए त्यसैले उनी सबै युद्धकलाका विज्ञ बने ।

एक दिन आचार्य द्रोणले राजकुमारहरूको परीक्षा लिने विचार गरे । धनुर्विद्यामा सबैभन्दा सिपालु को भयो भन्ने कुरा परीक्षा गरेरै थाहा पाइन्छ । त्यसैले उनले परीक्षाका लागि आफैँले सबै कौरव र पाण्डव शिष्यलाई वनमा लगे । गुरुले हामीलाई किन वनमा ल्याउनुभयो भन्ने कुरा राजकुमारहरूलाई थाहा थिएन । त्यसैले उनीहरूमा विस्मय र कौतुहलको भाव देखिन्थ्यो । वनको बिचमा पुगेर द्रोण रथबाट ओर्लिए । राजकुमारहरू पनि आआफ्नो रथबाट ओर्लिएर गुरुको पछि पछि लागे । गुरुको आज्ञानुसार त्यहाँको सानो चउरमा सबै राजकुमारहरू पङ्क्तिबद्ध भएर बसे ।

गुरुले के गर्न लाग्नुभयो भन्ने मनको जिज्ञासाले अक्क न बक्क भएका प्रत्येक राजकुमारको मुखाकृति देखेर आचार्यले भने, “शिष्यहरू ! मैले तिमीहरूलाई सम्पूर्ण युद्धविद्या सिकाएँ । तिमीहरू शस्त्रास्त्र विद्यामा सिपालु पनि भयौ । अस्त्रविद्यामा तिमीहरूमध्ये को सबैभन्दा सिपालु छ भनेर म जान्न चाहन्छु । त्यसका लागि मैले तिमीहरूको अस्त्रविद्याको परीक्षा गर्न लागेको छु । अब तिमीहरूको धनुर्विद्याको परीक्षा हुन्छ । के सबै तयार छौ ?” गुरुले अचानक गर्न लाग्नुभएको परीक्षाको कुरा सुनेर राजकुमारहरू छक्क पर्दै एकले अर्काको मुख हेर्न थाले ।

शस्त्रास्त्र विद्यामा दुर्योधन आफूलाई सबैभन्दा सिपालु ठान्दथे त्यसैले परीक्षाको कुराले उनी अत्यन्त प्रसन्न भए अनि तुरुन्त भने, “हजुर, हामी परीक्षाका लागि तयार छौँ ।” ठिक छ भनी आचार्य द्रोणले निर्देशन दिँदै भन्नुभयो, “तिमीहरू सबै आआफ्नो धनु बोकेर वरको रुखको हाँगोमा झुन्डिएको चराको पुत्लालाई हेर ।” चउरको अर्को कुनामा एउटा ठुलो वरको रुख थियो । गुरुको निर्देशन सुनेर सबैले वरको रुखमा हेरे ।

त्यसको हाँगोमा बाँधिएको डोरीमा चराको पुत्ला झुन्डिएको थियो । त्यो पुत्ला देखेर राजकुमारहरू फेरि छक्क परे । "गुरु ! हामीले वटवृक्षको हाँगोमा झुन्डिएको पुत्ला देख्यौं । त्यसको प्रयोजन के हो ?" गुरुलाई नमस्कार गर्दै युधिष्ठिरले जिज्ञासा राखे ।

राजकुमारका सामु आएर आचार्यले भने, "प्यारा शिष्यहरू ! मबाट प्राप्त गरेको धनुर्विद्याबाट तिमीहरू कति शिक्षित र कति निपुण भयौ भन्ने कुरा म जान्न चाहन्छु । त्यसैले मैले परीक्षा गर्न तिमीहरूलाई यहाँ ल्याएँ । तिमीहरूले रुखको हाँगोमा झुन्डिएको चराको पुत्लाको आँखालाई वाणले भेदन गर्नुपर्छ । यो परीक्षाका लागि म सबैलाई एक एक गरी बोलाउँछु । सबैले कुरा बुझ्यौ ?" सबैले टाउको हल्लाएर बुझेको भाव प्रदर्शन गरे ।

सर्वप्रथम बोलाइएका युधिष्ठिर धनुसहित तयार भएर अगाडि आए । उनी धनुको डोरी तान्दै प्रहार गर्न ठिक्क परे । गुरुले त्यही बेला उनलाई निर्देशन दिनुभयो, "बाबु, लक्ष्य तिम्रो अगाडि छ । भन त, तिमी अहिले के के देखिरहेका छौ ?" एकछिन चुप लागेर कुन्तीपुत्र युधिष्ठिरले भने, "गुरुवर ! म अहिले वरको रुख, रुखमा रहेको चराको पुत्ला, तपाईं, मेरा भाइहरू र अगाडिको वनलाई देखिरहेको छु ।" सत्यवादी तथा विनयी युधिष्ठिरको उत्तर सुन्दा आचार्य द्रोणको मुखमा मलिनता देखियो । उनको मनले पनि सन्तुष्टिको अनुभूति गरेन । खेदको अनुभव गर्दै उनले भने, "युवराज ! तिमी अहिले परीक्षाका लागि तयार भइसकेका छैनौ ।"

खिन्न भएका महायशस्वी आचार्य द्रोणले दुर्योधनलाई बोलाए । विजयी भइसकेको भाव देखाउँदै धनु र वाण बोकेर उनी अगाडि आए । गुरुको आज्ञा पाएर उनी वाण प्रहार गर्न तयार भए । द्रोणले उनलाई पनि त्यही प्रश्न गर्दै भने, "गान्धारीनन्दन ! लक्ष्य हेरेर भने, "तिमी के देख्दै छौ ?" दुर्योधनले शिष्टता देखाउँदै भने, "आचार्यवर ! मैले सबैभन्दा पहिले चराको पुत्ला हेर्दै छु । त्यसपछि तपाईं पनि मेरो दृष्टिमा हुनुहुन्छ । यसैगरी वरको रुख र त्यसको पछाडि रहेको जङ्गल, निलो आकाश अनि त्यहाँ रहेका बादलहरूलाई पनि देखिरहेको छु ।" युधिष्ठिर झैं दुर्योधनको उत्तरले पनि द्रोणलाई हताश बनायो । उनले दुःशासन आदि सबै कौरवसहित भीम, नकुल र सहदेवको पनि परीक्षा लिए । सबैको उत्तर उस्तै थियो ।

सबै शिष्यको परीक्षापछि अन्त्यमा परशुरामका शिष्य द्रोणले अर्जुनलाई परीक्षाका लागि अगाडि बोलाए । अर्जुनले गुरुलाई नमस्कार गरे अनि तोकिएको ठाउँमा आएर बसे ।

उनी पनि धनुमा वाण राखेर डोरी खिँच्दै प्रहार गर्न तयार भए । आचार्यले उनलाई पनि पहिलेकै प्रश्न सोध्दै भने, “बाबु ! म जान्दछु कि तिमी लक्ष्यभेदन गर्न आतुर छौ । वाण हान्नुभन्दा पहिले मलाई भन, “तिमी के देख्दै छौ ?”

अर्जुनको दृष्टि लक्ष्य मानिएको पुत्लाको आँखामा थियो । गुरुले अरुलाई नै सोधिसकेको त्यही प्रश्न सुनेर उनले भने, “आचार्य ! मैले अहिले चराको पुत्लाको आँखा मात्र देखिरहेको छु । त्यसबाहेक मैले केही देखेको छैन ।” अर्जुनको उत्तरले मलिन भइसकेको आचार्यको अनुहारमा हर्षका प्रकाश प्रकट भए । खुसी हुँदै उनले भने, “युधिष्ठिर आदि तिम्रा दाजु र भाइहरूले समेत वटवृक्ष, आकाश, वनक्षेत्र र मलाई पनि देखेका थिए । तिनीहरू तिम्रो दृष्टिमा कसरी आएनन् ?” अर्जुन लक्ष्यभेदन गर्न एकाग्र भएका थिए । लक्ष्यमै उनको दृष्टि थियो त्यसैले उनले भने, “आचार्य ! म लक्ष्यभेदन गर्न यहाँ उपस्थित भएको हुँ । अहिले मेरो लक्ष्य वटवृक्षादि होइनन्; पुत्लाको आँखा मात्र हो । त्यसैले मैले त्यसको आँखा मात्र देखिरहेको छु ।”

अर्जुनको उत्तर सुनेर अत्यन्त खुसी भएका द्रोणले लक्ष्यभेदन गर्न उनलाई आदेश दिए । गुरुको आदेश पाएर उनले लक्ष्यमा वाण प्रहार गरे । वाण पुत्लाको आँखामा गएर लाग्यो । त्यसपछि सबैले अर्जुनलाई स्याबासी दिए । आचार्यले पनि अर्जुनको प्रशंसा गर्दै सबै राजकुमारलाई भने, “राजकुमारहरू ! अर्जुनले लक्ष्यमा मात्र दृष्टि लगाए त्यसैले लक्ष्यभेदन गर्न समर्थ भए । युद्धमा र जीवनमा सफलता प्राप्त गर्न चाहने सबैले सधैँ लक्ष्यमा मात्र दृष्टि दिनुपर्छ ।” गुरुको उपदेश सुनेपछि आफ्नो ज्ञानको सीमितता बुझेर राजकुमारहरू लज्जित भए । परीक्षा सकेर गुरुसँग वनविहार गरी साँझमा उनीहरू हस्तिनापुरको राजदरबारमा प्रवेश गरे ।

शब्दार्था:

राजप्रासादे	नृपभवने	राजदरबारमा	In the royal palace
पाण्डवाः	पाण्डुपुत्राः	पाण्डुका पुत्रहरू	Sons of Pandu
कौरवाः	कुरुवंशीयाः	कुरुवंशका सन्तानहरू	Descendonts of Kuru
स्पर्धा	प्रतिस्पर्धा	प्रतिस्पर्धा	Competition
गृह्णन्तः	स्वीकुर्वन्तः	लिइरहेका	Taking

अभ्यासजम्	अभ्यासाद् जातम्	अभ्यासबाट उत्पन्न	Developed by prctice
नैपुण्यम्	निपुणताम्	सक्षमता	Expertise
भृशम्	अत्यन्तम्	अत्यन्त	Extreme
मिथ:	परस्परम्	एक अर्कामा	Mitual
पारङ्गतौ	दक्षौ	सिपालु	Expert
कणपद्वन्द्वे	कणपयुद्धे	भाला युद्धमा	Spear-war
प्रत्यहम्	प्रतिदिनम्	प्रत्येक दिन	Daily
मर्मज्ञ:	विज्ञ:	राम्ररी जान्ने व्यक्ति	Learned man
अवारोहत्	अवातरत्	ओर्लिए	Descended
सज्जा:	सन्नद्ध:	तयारी अवस्थामा रहने काम	Ready
झटिति	अतिशीघ्रम्	तुरुन्त	Immediately
अवलम्बितम्	अध: आश्रितम्	तलतिर झुन्डिएको	Hanged
पक्षिपुङ्गलम्	खगाकृतिम्	चराको पुत्ला	Puppet of bird
रज्ज्वाम्	बन्धनसाधने	डोरीमा	In the rope
मत्त:	मत्सकाशात्	मबाट	From me
प्रत्यञ्चाम्	धनुष: रज्जुम्	धनुषमा हुने डोरी; ताँदो	Bowstring
प्रहारमुद्रायाम्	प्रहाराय समुचितदेहस्थितौ	प्रहार गर्न तयार अवस्थामा	Ready to attack
खिन्नमना:	दीनहृदय:	दु:खी मन भएका	Sad
आचार्यवर	गुरुश्रेष्ठ	हे गुरुहरूमा उत्तम !	O, Best of Guru
पृष्ठवर्ति	पृष्ठभागे स्थितम्	पछाडि रहेको	Backwarded
मेघमालाम्	मेघश्रेणीम्	बादलको लहरलाई	Gathering clouds
हताश:	आशारहित:	निराश भएका	Hopeless
प्राक्	पूर्वम्	पहिले	Before
मालिन्यबहुले	कलुषतामये	मलिनताले भरिएको	Dim
स्वाज्ञानताम्	स्वमूर्खताम्	आफ्नो मूर्खता	Foolishness

अभ्यासः

श्रवणं भाषणं च

१. **अधो लिखितानि पदानि वर्णगतां शुद्धिं विचार्य उच्चारयत**

शस्त्रास्त्रविद्याम्, निरहङ्कारिणः, द्वेषभावना, अश्वत्थाम्नि, एकाग्रतायाश्च, सर्वप्रावीण्ये, कृतोऽस्त्राभ्यासः, पञ्चाधिकशतशिष्यान्, स्वाभ्यासबलेन, सर्वनिष्णातः, पक्षिपुङ्गलः, प्रत्यञ्चाम्, तदतिरिक्तम्

२. **मित्रमुखात् पाठस्य प्रथममनुच्छेदं श्रुत्वा सङ्क्षिप्तमुत्तरं वदत**

(क) आचार्यो द्रोणो हस्तिनापुरे कुत्र निवसति स्म ?

(ख) हस्तिनापुरे कियन्तः राजकुमाराः आसन् ?

(ग) कति पाण्डवाः कौरवाश्चासन् ?

(घ) पाण्डवानां स्वाभावः कीदृशः आसीत् ?

(ङ) राजकुमाराः कदा स्वपन्ति स्म ?

(च) द्रोणस्यार्जुने किमर्थं विशेषा कृपादृष्टिरासीत् ?

(छ) द्रोणस्य पुत्रः कः आसीत् ?

३. **कौरवानां पाण्डवानां च स्वभावे का भिन्नता आसीत् ? सखिभिः सह मिलित्वा वार्तां कुरुत ।**

४. **पाठे प्रयुक्तान् अज्ञातार्थान् शब्दान् सूचीकृत्य शिक्षकस्य सहयोगेन तेषामर्थान् वदत ।**

५. **द्वितीयानुच्छेदे प्रयुक्तानि विशेषणपदानि तस्य विशेष्यपदानि च सूचीकृत्य वदत ।**

६. **पाठे समागतस्य प्रमुखचरितस्य नाम किम् ? कथं तस्य चरितगता प्रधानता ? स्वमातृभाषायां कथयत ।**

७. **अधस्तनसूक्त्याः भावार्थं वदत**

गुरवः सर्वेभ्यः शिष्येभ्यः समानरूपेण ज्ञानं ददति ।

८. **शिक्षकमुखादधस्तनमनुच्छेदं श्रुत्वा सम्यग् अनुवाचयत**

देशस्य विकासाय वाणिज्यस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका भवति । मानवानां कृते जीवनोपयोगिनां वस्तूनां क्रयः, विक्रयः, विनिमयश्च वाणिज्यम् उच्यते । मानवोचितानां वस्तूनां आयातो निर्यातश्च व्यापार एव । अस्माकं देशे खाद्यपदार्थानां वस्त्राणां यान्त्रिकसाधनानां च आयातम् अधिकः दृश्यते चेद् निर्यातस्य अवस्था न्यूना अस्ति । अतोऽत्र वैदेशिकव्यापारे लाभापेक्षया अधिकतरा हानिर्वर्तते । वैदेशिकव्यापारे क्षतिं सहमानस्य अस्माकं वाणिज्यस्य अवस्थायाः सुदृढीकरणं नितरामावश्यकम् । तदर्थं राष्ट्रियव्यापारनीतौ यथोचितः परिष्कारः अपेक्ष्यते । राष्ट्रियोत्पादनाय प्रोत्साहनम्, आवश्यकवस्तूनामेव आयातम्, वैज्ञानिकी वाणिज्यनीतिः, निर्यातस्य अभिवृद्धिश्च अस्माकं वाणिज्यस्य सुदृढीकरणाय आवश्यकानि तत्त्वानि सन्ति ।

देशको विकासका लागि व्यापारको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । मानिसका लागि जीवनोपयोगी वस्तु किन्नु, बेच्नु वा साटासाट गर्नु व्यापार हो । मानिसलाई चाहिने वस्तुको आयात र निर्यात पनि व्यापार नै हो । हाम्रो देशमा खाद्य पदार्थ, लत्ताकपडा, औषधी तथा यान्त्रिक साधनको आयात अत्यधिक देखिन्छ भने निर्यातको अवस्था न्यून छ । त्यसैले वैदेशिक व्यापारमा यहाँ नाफाको तुलनामा धेरै घाटा रहेको छ । वैदेशिक व्यापारमा धेरै घाटामा रहेको हाम्रो व्यापारको अवस्थालाई सुदृढ पार्न आवश्यक छ । त्यसका लागि राष्ट्रिय व्यापार नीतिमा यथोचित सुधार गर्नुपर्छ । राष्ट्रिय उत्पादनलाई प्रोत्साहन, आवश्यक वस्तुको मात्र आयात, वैज्ञानिक व्यापारनीति, निर्यातको अभिवृद्धि आदि हाम्रो व्यापारको अवस्थाको सुदृढीकरणका लागि आवश्यक तत्त्व हुन् ।

९. **उदाहरणमनुसृत्य अधस्तनानां धातूनां भूतकालिकां क्रियां निर्माय वाक्येषु योजयित्वा श्रावयत**

खाद्, श्रु, भू, दृश्, पत्, हृ, पा, गम्, पठ्, भ्रम्

उदाहरणम् : धातु = खाद्, भूतकालिकी क्रिया = अखादन्, वाक्यम् = सखायः फलानि अखादन् ।

१०. **अधस्तनानि वाक्यानि श्रुत्वा सत्यवाक्ये ‘आम्’ असत्यवाक्ये ‘नहि’ इति वदत**

(क) द्रोणस्य युधिष्ठिरेऽधिकं प्रेम आसीत् । ....

(ख) नकुलः खड्गविद्यायां प्रवीणोऽभवत् । ....

(ग) दुर्योधनो रात्रौ अपि अस्त्राभ्यासं करोति स्म । ....

(घ) राजप्रासादे राजपुत्राणां परीक्षा कृता । ....

(ङ) वृटवृक्षस्य शाखाग्रथितायां रज्ज्वां पक्षिपुङ्गलः आश्रितः आसीत् ।

११. **पाठात् समुचितं पदमन्विष्य अधस्तनवाक्यानि पूरयित्वा शिक्षकं श्रावयत**

(क) .... प्राप्य द्रोणो रथादवारोहत् ।

(ख) अहं .... सर्वा युद्धविद्या अददाम् ।

(ग) गुरुं .... युधिष्ठिरो जिज्ञासां प्रास्तौत् ।

(घ) अर्जुनो लक्ष्यभेदने एकाग्रस्तत्रैव .... आसीत् ।

(ङ) वाणः पक्षिपुङ्गलस्य नेत्रम् .... ।

१२. **स्वश्रुतां कामपि पौराणिकीं कथां कक्षायां श्रावयत ।**

१३. **कौरवाः पाण्डवाश्च परस्परं बान्धवाः आसन् किन्तु तेषां मध्ये शत्रुतासीत् । बन्धुजनेषु मध्ये शत्रुतापूर्ण सम्बन्धः नोचितः । तादृशेन सम्बन्धेन कीदृभ्यः हानयः जायन्ते ? विमृशत ।**

१४. **श्रवणपाठं श्रुत्वा सङ्क्षिप्तोत्तरं वदत**

(क) मित्रता कुत्रानुभूयते ?

(ख) मित्रतायाः परममुद्देश्यं किम् ?

(ग) सन्मित्रस्य कर्तव्यानि कानि ?

(घ) मित्रता कथमभिवर्धते ?

(ङ) अङ्गुलीमालस्य सत्पथागमने को हेतुः ?

(च) आदर्शमित्रतायां कीदृशाः गुणाः भवन्ति ?

पठनम्

१. **पाठस्य पञ्चमानुच्छेदस्य मौनपठनं कुरुत ।**

२. **दशभिः वाक्यैः प्रदत्तं चित्रं वर्णयत ।**

३. **द्रोणार्जुनयोः उदाहरणं पुरस्कृत्य 'गुरवः परिश्रमिणं विनयिनं च विद्यार्थिनमधिकं स्निह्यन्ति' इति कथनस्य भावप्रकाशनं कुरुत ।**

४. **पाठस्य नवममनुच्छेदं लेख्यचिह्नानुकूलं सस्वरं पठित्वा तत्र प्रयुक्तानि अव्ययपदानि सूचीकुरुत ।**

५. **प्रदत्तमनुच्छेदं निरवच्छिन्नं पठित्वा सशीर्षकं सारांशं कथयत**

भोजनं समस्तप्राणिनां जीवनस्य मूलं तत्त्वम् । पशवः वनस्पतयश्च प्रायः समानप्रकारकं भोजनं कुर्वन्ति । वयं मनुष्यास्तु शतधा भोजनं कुर्मः । अस्माकं भोजनेषु विविधता नवीनता च दृश्यते । वयं भोजने स्वादुतां कामयामहे । स्वादस्य वशवर्तिनो भूत्वा यद् वा तद् वा भोजनं कुर्वन्तो वयं शनैः शनैः रुग्णाः जायमानाः स्मः । अस्वस्थकरं भोजनं न केवलं

अस्मान् रुग्णान् कारयति, प्रत्युत अस्माकं चेतनां शिथिलीकरोति; मेधां हरति; स्मृतिशक्तिं नाशयति; दुःसाध्यरोगेण जीवनमपि विनाशयति । अतोऽस्माकं भोज्यपदार्थेषु परिष्कारः स्वयमेव कर्तव्यः । भोजनं स्वादु भवेद् यद्वा न भवेत् किन्तु स्वस्थकरं स्यात् इत्यस्माभिः विचारणीयम् । साम्प्रतिके विश्वसमाजे कतिपयाः नवीनाः रोगाः दृश्यमाणाः सन्ति । तादृशाः रोगाः प्राणघातकाः अपि भवन्ति । रोगाः अस्माकं शरीरे न प्रविशेयुः । तदर्थं स्वास्थ्यदृशा समुचितं भोजनं कर्तव्यम् । ऋतुफलानि, अरासायनिकानि शाकानि, दुग्धजन्यं पौष्टिकयुतं च खाद्यं यथोचिते काले खादनीयम् । शुद्धः सुपथ्यश्च आहारः बलप्रदायकः, बुद्धिवर्धकः, आयुर्वृद्धिकरश्च भवति । हिताहारी मिताहारी च जनः सदा स्वस्थो भवति । शाकाहारः स्वस्थकरो मन्यते । अतो यथासम्भवं शाकाहारिणा भाव्यम् । अस्माकं स्वास्थ्यस्य निकटतमः सम्बन्धः भोजनेन सह भवति इति विचार्य सर्वदा स्वस्थकरं भोजनं करणीयम् ।

भोजन सबै प्राणीहरूको जीवनको मुख्य आधार हो । पशु र वनस्पतिहरू प्रायः एकै प्रकारको भोजन गर्दछन् । हामी मानिसहरू चाहिँ सयौँ प्रकारका खानेकुरा खान्छौँ । हाम्रो भोजनमा विविधता र नवीनता देखिन्छ । हामी खानेकुरामा मिठास खोज्छौँ । स्वादे स्वभावका कारण यो वा त्यो खानेकुरा खाँदा हामी बिस्तारै रोगी बन्दै छौँ । अस्वस्थकर खानेकुराले हामीलाई रोगी मात्र बनाएको छैन, हाम्रो चेतनालाई कमजोर बनाएको छ; मेधालाई हरण गरेको छ; स्मृतिशक्ति दुर्बल भएको छ र दुःसाध्य रोगका माध्यमले ज्यानै पनि लिएको छ । त्यसैले हाम्रो खानेकुरामा सुधारको आवश्यकता छ । खानेकुरा मिठो होस् वा नहोस् तर स्वस्थकर होस् भन्ने कुरामा हाम्रो ध्यान हुनुपर्छ । अहिले विश्वसमाजमा कतिपय नयाँ रोगहरू देखिएका छन् । त्यस्ता रोगहरू प्राणघातक पनि हुन्छन् । ती रोगहरू हाम्रो शरीरमा नपसोस् भन्नका लागि स्वास्थ्यका दृष्टिले उचित खाना मात्र खानुपर्छ । मौसमी फलहरू, अर्गानिक सागसब्जीहरू, दुग्धजन्य वस्तु तथा पौष्टिक खानेकुरा उचित समयमा खानुपर्छ । शुद्ध र पथ्य खानेकुराले बल, बुद्धि र आयु बढाउँछ । हिताहारी र मिताहारी व्यक्ति सधैँ स्वस्थ हुन्छ । शाकाहारी भोजनलाई निकै स्वस्थकर मानिन्छ त्यसैले यथासम्भव शाकाहारी बन्नुपर्छ । खानेकुरासँग हाम्रो स्वास्थ्यको घनिष्ठ सम्बन्ध हुन्छ भन्ने विचार गरी सधैँ स्वस्थकर भोजन गरौँ ।

६. **अधोदत्तं पद्यं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नान् पूर्णवाक्येन उत्तरयत**

अन्नं सुधामयं दिव्यं व्यञ्जनं च रसैर्युतम् ।
जीवजीवनदातारं नमामि भूमिसेवकम् ॥

(क) पद्ये कीदृशस्य अन्नस्य उल्लेखो वर्तते ?

(ख) व्यञ्जनं कीदृशं स्यात् ?

(ग) जीवेभ्यो जीवनं कः ददाति ?

(घ) पद्ये कः नमस्कृतः ?

(ङ) दिव्यमिति कस्य विशेषणपदम् ?

(च) भूमिसेवकशब्दस्य विग्रहं प्रदर्शयत ।

७. **अधोलिखितं विज्ञापनपत्रं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरयत**

विज्ञापनस्य प्रथमवारं प्रकाशनम् - २०७०।१२।२५

विज्ञापनाङ्काः ०२/७९/८०

कर्मचारिणः आवश्यकता

अस्य विद्यालयस्य प्रशासने रिक्ते व्यवस्थापकपदे कार्यं कर्तुमिच्छुकाः अधोनिर्दिष्टयोग्यतावन्तः नेपालिनागरिकाः आवेदनं प्रदातुं संसूच्यन्ते ।

पदम् = व्यवस्थापकः

वयः = १८ वर्षं प्राप्य ३५ वर्षमनुल्लङ्घितः

सेवायाः प्रकारः = सावधिकः (करार)

न्यूनतमा शैक्षिकी योग्यता = व्यवस्थापनविषये कृतस्नातकोत्तरः

विशेषग्राह्यता = व्यवस्थापनकार्ये कृतानुभवो दक्षः आवेदकः

प्रस्तोतव्यानि कर्गजपत्राणि - हस्तलिखितं आवेदनपत्रम्, व्यक्तिगतं विवरणम्, नेपालिनागरिकतायाः प्रतिलिपिः, शैक्षिकयोग्यतायाः अनुभवस्य च प्रमाणपत्राणामेकैकं प्रतिलिपिः, साम्प्रतिकेऽङ्कितमल्पाकारं स्वचित्रद्वयम्

आवेदनाय अन्तिमाः दिनाङ्काः = २०८०/०१/२५

ग्रहणप्रक्रिया = लिखिता प्रयोगात्मिका च परीक्षा, अन्तर्वार्ता च

वेतनम् = विद्यालयस्य नियमानुसारम्

परीक्षासमयः स्थानं च = २०८०/०२/०५, दिवा : १:०० वादनम्, विद्यालयभवनम्

पदपूर्तिसमितिः

पञ्चतारा-शिक्षानिकेतनम्

कानेपोखरी ६, मोरङ

(क) कुत्र किं पदं रिक्तं वर्तते ?

(ख) आवेदनाय के सूचिताः सन्ति ?

(ग) कीदृशः आवेदकः विशेषग्राह्यः कथितः ?

(घ) पञ्चतारा-शिक्षानिकेतनं कुत्र वर्तते ?

(ङ) आवेदकस्य न्यूनतमा शैक्षिकयोग्यता का अपेक्षिता ?

(च) आवेदकैः कीदृशानि पत्राणि प्रस्तोतव्यानि ?

८. पाठप्रयुक्तानि कानिचन दश दीर्घतरसमस्तपदानि अन्विष्य तेषां शुद्धोच्चारणं कुरुत ।

९. शब्दार्थान् कथयत

विनयिनः, मुखाकृतिम्, विराजितः, कुन्तीनन्दनः, आहुतः, महायशस्वी, दृढतरा, हर्षकान्तिः, न्यमन्त्रयत्, सन्ध्याकाले, निष्णातम्

१०. अधस्तनं नीतिपद्यं सलयं वाचयित्वा भावार्थं च पठत ।

दिवसेनैव तत् कुर्याद् येन रात्रौ सुखं वसेत् ।
यावज्जीवं च तत्कुर्याद् येन प्रेत्य सुखं भवेत् ॥

भावार्थः– निष्क्रियो भूत्वा वृथा कालक्षेपणं नोचितम् । अतः सर्वदा कर्मशीलैर्भाव्यम् । प्रातः उत्थाय सायङ्कालपर्यन्तमादिवसं वयं स्वस्य उन्नतये कार्याणि कुर्मः । प्रतिदिनं समये एव कार्यं क्रियते चेत् अस्माकं रात्रिकालः सुखदायको भवति । एवमेव वयमाजीवनं सर्वजनहिताय आत्मोन्नतये च सत्कर्माणि कुर्मः । आजीवनं सत्कर्म क्रियते चेत् मरणान्तरं सुखं सद्गतिञ्च प्राप्स्यामः ।

लेखनम्

१. परस्परं मेलयत

द्रोणः	कौरवः
अर्जुनः	द्रोणपुत्रः
युधिष्ठिरः	आचार्यः
अश्वत्थामा	धनुर्विद्याप्रवीणः
दुर्योधनः	युवराजः

२. **प्रदत्तपदानां वाक्यरचनां कुरुत**

एकाकी, शिष्येभ्यः, कुतः, रात्रौ, परीक्षार्थम्, निर्देशम्, अन्वगच्छन्, मलिनता, सज्जीभूय, अग्रे

३. **विपरीतार्थकपदानि मञ्जूषातः सम्मेल्य लिखत**

परिश्रमी	तदानीम्	विगतः	अनुजः	वरः	सदाचारी	हर्षितः	समाप्त
अधमः	दुःखितः	दुराचारी	प्रारम्भः	अलसः	अनागतः	इदानीम्	अग्रजः

४. **पाठात् संयुक्ताक्षरयुतान् काँश्चन दश शब्दान् अन्विष्य लिखत ।**

५. **अधस्तनानि अव्ययपदानि वाक्येषु योजयत**

सर्वत्र, इदानीम्, प्राप्य, विधाय, अतः, भूयः, एवम्, विज्ञातुम्, इव, सह

६. **कोष्ठकस्य सङ्केतानुसारं रिक्तस्थानं पूरयत**

(क) द्रोणः परीक्षार्थं .... वनेऽनयत् । (राजकुमार, द्वितीयाबहुवचनम्)

(ख) अर्जुनः .... अपि अस्त्राभ्यासं करोति स्म । (रात्रि, सप्तम्येकवचनम्)

(ग) अस्त्रपरीक्षायां पक्षिपुङ्गलस्य नेत्रं .... भेदनीयमासीत् ।(बाण, तृतीयैकवचनम्)

(घ) परीक्षार्थं राजकुमाराः .... वनं गताः । (राजप्रासाद, पञ्चम्येकवचनम्)

(ङ) .... परीक्षायामर्जुनः एव समुत्तीर्णो जातः । (गुरु, षष्ठ्येकवचनम्)

७. **उदाहरणमनुसृत्य विशेषणपदस्य समुचितेन विशेष्यपदेन सह मेलनं कृत्वा प्रदर्शयत**

धनुर्धरः, नैपुण्यम्, आचार्यः, युधिष्ठिरः, रथः, महान्, वटवृक्ष, अभ्यासजम्, गुरुभक्तिः, युवराजः, परीक्षा, अहङ्कारिणः, अर्जुनः, विनयिनः, पक्षिपुङ्गलः, दृढतरा, स्वकीयः, पाण्डवाः, विधीयमाना, द्रोणः, शाखावलम्बितः, मुखम्, स्वाभाविकः, कौरवाः, मलिनम्, प्रश्नः

यथा -

विशेषणपदानि	विशेष्यपदानि
धर्नुधरः	अर्जुनः

८. **संस्कृतेऽवादं कृत्वा लिखत**

(क) ठुलो घरमा धेरै मानिसहरू छन् ।

(ख) जङ्गलमा हिंस्रक जन्तुहरू हुन्छन् ।

(ग) मिठो बोली सबैलाई मन पर्छ ।

(घ) नेपालमा राम्रा राम्रा हिमालहरू छन् ।

(ङ) समाजका दुःखी मानिसलाई सहयोग गर ।

(च) मलाई रातो फूल मन पर्‍यो ।

९. **उदाहरणमनुसृत्य प्रदत्तं वाक्यद्वयं एकवाक्ये संश्लेषयत**

यथा - नर्मदा पुष्पाणि अवचिनोति । नर्मदा मालां ग्रथ्नाति ।

नर्मदा पुष्पाणि अवचित्य मालां ग्रथ्नाति ।

(क) महापुरुषाः दयालवः भवन्ति । ते परोपकारं कुर्वन्ति ।

(ख) हरिभजनः हिमालं पश्यति । स अत्यन्तं रमते ।

(ग) त्वं गृहं गच्छसि । ओदनं खादसि ।

(घ) कृषकः परिश्रमी वर्तते । स कृषिकर्म कुरुते ।

(ङ) अहं नगराद् आगमिष्यामि । अहं तुभ्यमुपहारं दास्यामि ।

१०. **वाक्यगतामशुद्धिं संशोध्य पुनर्लेखनं कुरुत**

(क) राधा जलानि आहर्तुं घटं गृहीत्वा कूपः गतवती ।

(ख) आलस्यं परित्यज्य पठन्तः छात्राः सफलतां प्राप्नोति ।

(ग) नीलगगनः मेघमाला दृश्यते ।

(घ) पितामहः उपन्यासः पठित्वा मां श्रावयति ।

(ङ) गुरुः विद्यार्थिनां हितचिन्तनं कुर्वन्ति ।

११. उत्तरं लिखत

(क) अर्जुनः कथं गुरुकृपां प्राप्तुं समर्थोऽभवत् ?

(ख) आचार्यो राजकुमारान् किमर्थं वनमनयत् ?

(ग) रथादारुह्य राजकुमाराः किमकुर्वन् ?

(घ) दुर्योधनः आत्मानं किं मनुते स्म ?

(ङ) परीक्षायां राजकुमारैः किं कर्तव्यमासीत् ?

(च) द्रोणः परीक्षार्थिषु कं प्रश्नं पृष्टवान् ?

(छ) प्रथमोऽन्तिमश्च परीक्षार्थी कः आसीत् ?

(ज) युधिष्ठिरो बाणसन्धानसमये किं किमपश्यत् ?

(झ) राजकुमाराणां बाणस्य लक्ष्यं किमासीत् ?

(ञ) केषामुत्तरेण द्रोणस्य मुखं मलिनमभवत् ?

(ट) द्रोणः कदा प्रसन्नो जातः ?

(ठ) कः लक्ष्यभेदने सफलः ?

१२. पाठस्य सप्तमानुच्छेदस्य अनुलेखनमष्टमानुच्छेदस्य श्रुतलेखनं च कुरुत ।

१३. भावार्थं लिखत

रणे जीवने च साफल्यं प्राप्तुकामैः सर्वैः सदा लक्ष्ये दृष्टिः कर्तव्या ।

१४. 'अर्जुनस्य परीक्षा' इति कथायाः सन्देशं लिखत ।

१५. पाठस्य मुख्यानां घटनानां क्रमं निर्दिशत ।

१६. **अधस्तनानुच्छेदस्य समुचितं शीर्षकं प्रदाय सारांशं लिखत**

संसारे अनेके महान्तः समाजसेविनः अभवन् । तेऽहोरात्रं समाजस्य विकासाय आजीवनं समर्पिताः अभवन् । परार्थभावनया समाजस्योन्नतये सामाजिकानां सदस्यानां च हिताय विधीयमाना स्वार्थरहिता सेवा समाजसेवा निगद्यते । समाजसेवायां संलग्नाः जनाः समाजसेविनः कथ्यन्ते । समाजसेवायाः भावना सर्वेषां मनःसु न समुदेति । अत्यन्तं न्यूना जनाः एव समाजस्य दुरवस्थां सामाजिकसदस्यानां च दुःखं विलोक्य समाजसेवार्थमात्मप्रेरिताः भवन्ति । एतेषां सेवाकर्मणा समाजस्य विकासः सम्भवति चेत् दीनजनानां स्थितौ सकारात्मकं परिवर्तनमायाति । अतः समाजे समाजसेविनः सदाऽनुकरणीयाः भवन्ति । समाजस्य अवस्थामावश्यकतां च विचार्य समाजसेवा विधीयते । समाजे मार्गस्य, शिक्षायाः, पेयजलस्य, भूमिसेचनस्य, चिकित्सालयस्य, नद्याः सेतुनिर्माणस्य वा आवश्यकता विद्यते चेत् समाजसेविनः व्यवस्थां कुर्वन्ति । समाजे विद्यमानानां कुरीतीनां निर्मूलीकरणाय, चेतनाविस्ताराय श्रमहीनानां युवकानां कृते अर्थाश्रितस्य श्रमस्य अन्वेषणाय च समाजसेविनः निरन्तरं प्रयतन्ते । समाजसेवया सर्वेषां कल्याणमेव भवति । अतोऽस्माकं समाजे समाजसेविनः सदा वन्दनीयाः मन्यन्ते ।

संसारमा धेरै महान् समाजसेवी भए । उनीहरू दिनरात समाजको विकासका लागि आजीवन समर्पित भए । परार्थको भावनाले समाजको उन्नति र सामाजिक सदस्यको कल्याणका लागि गरिने निःस्वार्थ सेवा नै समाजसेवा हो । यसमा संलग्न व्यक्तिलाई समाजसेवी भनिन्छ । समाजसेवाको भावना सबैको मनमा उत्पन्न हुँदैन । थोरै मानिस मात्र समाजको दुरावस्था र समाजका मानिसको दुःख देखेर समाजसेवा गर्न आफैँ प्रेरित हुन्छन् । यिनीहरूको सेवामूलक कर्मबाट समाजको विकास हुन्छ भने दीनदुःखीको अवस्थामा पनि सकारात्मक परिवर्तन आउँछ । त्यसैले समाजमा यस्ता मानिस सधैँ अनुकरणीय हुन्छन् । समाजको अवस्था र आवश्यकता विचार गरी समाजसेवा गरिन्छ । समाजमा बाटोघाटो, शिक्षा, खानेपानी, सिँचाइ, अस्पताल, नदीमा पुल वा केको आवश्यकता छ, त्यसको व्यवस्था समाजसेवीले गर्दछन् । समाजमा रहेका कुरीति हटाएर चेतानाको विस्तार गर्ने तथा बेरोजगार युवकका लागि आयमूलक रोजगारीको खोजी गर्ने काममा समाजसेवी निरन्तर प्रयास गर्दछन् । समाजसेवाबाट सबैको कल्याण हुने गर्दछ । त्यसैले हाम्रो समाजमा समाजसेवी सधैँ वन्दनीय मानिएका हुन् ।

व्याकरणानुशीलनम्

१. **लृट्लकारस्य प्रयोगः**

भ्राता चलयन्त्रं याचिष्यते । दीपावल्यां गृहे एव मिष्टान्नानि पक्ष्यन्ते ।
त्वं शिक्षायाः महत्त्वविषये भाषिष्यसे । स्वकर्मणि आवां दुःखं सहिष्यावहे ।
वायौ प्रचलिते लताः कम्पिष्यन्ते । अहमाम्रफलानि भक्षिष्ये ।

उपर्युक्तानि वाक्यानि सामान्ये भविष्यत्काले प्रयुक्तानि सन्ति । वाक्यगतात् क्रियापदात् कालस्य ज्ञानं भवति । पाणिनीयव्याकरणानुसारं भविष्यत्काले लृट्लकारस्य प्रयोगो भवति । क्रियापदानि परस्मैपदे आत्मनेपदे च भवन्ति । उपर्युक्तेषु वाक्येषु वर्तमानानि क्रियापदानि आत्मनेपदे वर्तन्ते । आत्मनेपदस्थानां क्रियापदानां लृट्लकारे धातौ अधोनिर्दिष्टानां प्रत्ययानां योगो भवति -

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	धातु+इष्यते/स्यते	धातु+इष्येते/स्येते	धातु+इष्यन्ते/स्यन्ते
द्वितीयः पुरुषः	धातु+इष्यसे/स्यसे	धातु+इष्येथे/स्येथे	धातु+इष्यध्वे/स्यध्वे
तृतीयः पुरुषः	धातु+इष्ये/स्ये	धातु+इष्यावहे/स्यावहे	धातु+इष्यामहे/स्यामहे

यथा रुच्धातोः लभ्धातोश्च लृट्लकारस्य रूपावली अधः दृश्यताम् -

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	रोचिष्यते	रोचिष्येते	रोचिष्यन्ते
द्वितीयः पुरुषः	रोचिष्यसे	रोचिष्येथे	रोचिष्यध्वे
तृतीयः पुरुषः	रोचिष्ये	रोचिष्यावहे	रोचिष्यामहे

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
द्वितीयः पुरुषः	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
तृतीयः पुरुषः	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

(क) **अधोनिर्दिष्टधातून् प्रयुज्य लृट्लकारस्य आत्मनेपदगतानि सर्वाणि रूपाणि लिखत**

कृ, एध्, कम्प्, हृ, मुद्, सेव्, लभ्

२. **अधोनिर्दिष्टवाक्यानि लृट्लकारे परिवर्तनं कुरुत**

(क) पुत्रः पितामहं सेवते ।

(ख) वृक्षस्य पत्राणि वेपन्ते ।

(ग) पुत्रौ शनैः शनैः वर्धेते ।

(घ) अहं श्रमेण विद्यां लभे ।

(ङ) यूयं विदेशाद् धनानि आनयध्वे ।

प्रेरणार्थकक्रियाप्रयोगः

गुरुः छात्रान् व्याकरणं पाठयति ।

कौरवाः पाण्डवान् वनं गमयन्ति ।

भुवनः रमितां हिमालस्य चित्रं दर्शयति ।

दाता बुभुक्षितान् भक्तान् खादयति ।

अहं त्वां गीतं श्रावयामि ।

उपर्युक्तेषु वाक्येषु गुरुः, पाण्डवाः, भुवनः, दाता, अहं चेति पदानि कर्तृपदानि सन्ति । तैः कर्तृभिः क्रियोक्तानि पठनादिकार्याणि स्वयं न कृतानि किन्तु तत् कर्म कर्तु छात्रादयः प्रेरिताः दृश्यन्ते । यत्र क्रियायां प्रेरणायाः बोधो भवति तादृशी क्रिया प्रेरणार्थिका निगद्यते । प्रेरणार्थकक्रियायां कर्ता किमपि कार्यं स्वयं न करोति किन्तु तदर्थमन्यान् प्रेरयति । यथा = धनिकः याचकं धनं ग्राहयति । अत्र धनिकः कर्तृपदम् । कर्तृरूपः धनिकोऽत्र स्वयं धनं न गृह्णाति किन्तु धनग्रहणाय निर्धनान् प्रेरयति । अतः ग्राहयति इति प्रेरणार्थकक्रिया वर्तते । प्रेरणार्थकक्रियापदानां रूपावली सामान्यधातुवत् भवति । यथा -

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	ग्राहयति	ग्राहयतः	ग्राहयन्ति
द्वितीयः	ग्राहयसि	ग्राहयथः	ग्राहयथ
तृतीयः	ग्राहयामि	ग्राहयावः	ग्राहयामः

'हेतुमति च' इति पाणिनीयसूत्रानुसारं प्रेरणादिवाच्येऽप्रेरणार्थके सामान्यधातौ प्रेरणार्थकेन णिच् (इ) प्रत्यययोगेन प्रेरणार्थकधातुः निर्मितो भवति । तादृशाद् धातोः प्रेरणार्थकक्रिया निर्मीयते । यथा -

अप्रेरणार्थकक्रिया	अप्रेरणार्थकधातुः	प्रेरणार्थकः णिच् (इ) प्रत्यययोगः	प्रेरणार्थकधातुः	प्रेरणार्थकक्रिया
चलति	चल्	चल् + इ	चालि	चालयति
शृणोति	श्रु	श्रु + इ	श्रावि	श्रावयति
गच्छति	गम्	गम् + इ	गमि	गमयति
करोति	कृ	कृ + इ	कारि	कारयति
सिञ्चति	सिच्	सिच् + इ	सेचि	सेचयति

प्रेरणार्थकवाक्यरचना

पथिकाः नदीं तरन्ति । (अप्रेरणार्थकवाक्यम्)

नाविकः पथिकान् नदीं तारयति । (प्रेरणार्थकवाक्यम्)

सामान्यनियमः = सामान्यवाक्ये प्रेरकः कर्ता योजनीयः । प्रेरितकर्ता द्वितीयाविभक्तौ परिवर्तनीया । सामान्यक्रिया प्रेरणार्थे परिवर्तनीया । यथा उक्तवाक्ये नाविकः इति प्रेरककर्ता योजितः । पथिका इति प्रेरितकर्ता द्वितीयाविभक्तौ (पथिकान्) परिवर्तितः । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम्

प्रेरणार्थकवाक्यरचनायाः अन्यानि उदाहरणानि ।

अप्रेरणार्थकवाक्यानि	प्रेरणार्थकवाक्यानि
अहं वृक्षमारोहामि ।	स मां वृक्षम् आरोहयति ।
वधू गृहं प्रविशति ।	पुत्रः वधूं गृहं प्रवेशयति ।
शिशुः दुग्धं पिबति ।	माता शिशुं दुग्धं पाययति ।
पिता धर्मं बोधति	गुरुः पितरं धर्मं बोधयति ।
भगिनी हसति ।	भ्राता भगिनीं हासयति ।

(क) अधोदत्तानां वाक्यानां प्रेरणार्थे परिवर्तनं कुरुत

(अ) पथिकः नदीं तरति ।

(आ) राजुः चित्रं लिखति ।

(इ) मातुलः पीठिकायां तिष्ठति ।

(ई) सरला सम्यक् नृत्यति ।

(उ) सखा चिकित्सकः भवति ।

(ख) अधस्तनानां क्रियापदानां प्रेरणार्थकं रूपं लिखत

करोति, चलति, क्रीडतः, त्यजति, शिक्षते, पतन्ति

रचनात्मकः अभ्यासः

१. **स्वरचितां श्रुतां वा कामपि एकां स्वल्पाकारां कथां लिखित्वा शिक्षकं दर्शयत ।**

२. **अधःप्रस्तुतां घटनावलीमनुसृत्य शीर्षकं च दत्त्वा कथां पूरयत**

वने गोवत्सः घासभक्षणरतः .... तत्र बुभुक्षितस्य व्याघ्रस्य आगमनम् .... व्याघ्रं दृष्ट्वापि गोवत्सस्य निर्भयता .... तस्य निर्भयतां दृष्ट्वा व्याघ्रः चकितः .... मद्भोजनार्थं मरणाय सज्जो भवितु व्याघ्रस्य कथनम् .... गोवत्सः प्रसन्नः सन् व्याघ्रस्य भोजनाय सज्जः .... मृत्यून्मुखमपि गोवत्सं प्रसन्नं दृष्ट्वा व्याघ्रः पुनः चकितः .... गोवत्सं खादितुं व्याघ्रस्य तत्समीपागमनम् .... मरणात् प्राक् काचन इच्छा अस्ति चेत् कथनाय व्याघ्रस्य कथनम् .... मम पादे विद्धः कण्टकः भवतः मुखेऽपि विद्धः भवितु शक्नोतीति हेतोः पूर्वं तमपाकर्तुं गोवत्सस्य अनुरोधः .... विद्धकण्टकं पादं प्रदर्शयितुं व्याघ्रस्य आदेशः .... गोवत्सद्वारा पृष्ठवर्तिनः पादस्य प्रदर्शनम् .... स्वमुखं गोवत्सस्य पादनिकटं कृत्वा व्याघ्रस्य कण्टकदर्शनम् .... गोवत्सस्य व्याघ्रमुखे पादप्रहारः .... आहतस्य व्याघ्रस्य पलायनम् .... । गोवत्सस्यापि झटिति गोष्ठे प्रत्यागमनम् .... आपत्सु बुद्धिः कार्यसाधिका इति सन्देशः ।

३. **स्वकल्पनानुसारं समुचितानां घटनानां संयोजनं विधाय अधस्तनीं कथां पूरयत**

एकस्मिन् ग्रामे कश्चनः कृषकः निवसति स्म । तस्य पत्नी पुत्रीमेकां जनयित्वा प्रसवव्यथया मृता । स कृषिं कुर्वन् पुत्र्याश्च पालने संलग्नोऽभवत् । तस्याः कृते कृषकः कृषिवस्तूनां विक्रयं विधाय द्रव्यसञ्चयमकरोत् । पुत्री अपि शनैः शनैः पञ्चवर्षीया जाता । कृषकः सञ्चितानि द्रव्याणि ग्राममुख्याय संरक्षणार्थमददात् । यदा मम पुत्री विवाहयोग्या भविष्यति तदाहं इमानि द्रव्याणि ग्रहीतुमागमिष्यामि इति स ग्राममुख्यं प्रति अकथयत् । ग्राममुख्योऽपि कृषकस्य तं प्रस्तावं स्वीकृतवान् ।

श्रवणपाठः

मित्रेषु वर्तमानो भावनात्मकः सम्बन्धो मित्रतापदेन बुध्यते । मित्रता मित्रैः क्रियमाणेषु व्यवहारेषु अनुभूयते । पारस्परिकीं हितभावनां विहाय अत्र नापरः स्वार्थो भवति । हितचिन्तनं हितसम्पादनञ्च मित्रयायाः परममुद्देश्यम् । अतो मित्रता हृदयग्राह्या भवति । सरलं सुखदं च जीवनं जीवितुं मित्रता अपेक्ष्यते । मनोवाक्कायकर्मभिः मित्रस्य सहयोगः, स्मरणं, मार्गनिर्देशः, संरक्षणञ्च सन्मित्रस्य परमं कर्तव्यं मन्यते । कर्तव्यकरणेन मित्रतायामात्मीयता अभिवर्धते । आत्मीयाः मित्रजनाः मिथः समर्पिताः भवन्ति । कुमार्गिणं अपि सखायं सुमार्गे आनेतुं मित्रयायाः विशिष्टा भूमिका भवति । बुद्धस्य मैत्रीव्यवहारेण क्रुरस्वभावोऽङ्गुलीमालः सत्पथे समागतः ।

मित्रतायां धनविद्यादिगतः यादृशस्तादृशो वा कोऽपि भेदो न भवति । ऐश्वर्यशालिनः भगवतो श्रीकृष्णस्य परमः सखा सुदामा निर्धनः आसीत् तथापि तयोर्मध्ये हार्दिकं प्रेम पारस्परिकः सम्मानभावः हितभावना च आसीत् । इदानीमपि आदर्शमैत्रस्य कृते कृष्णसुदाम्नो नाम उदाह्रियते । एतादृशी मित्रता तदैव सम्भवति यदा मित्रतायां पवित्रता, उदारता, निश्चलता, गुणग्राहिता, विश्वासः, प्रेम, सहयोगिभावना चेत्यादयः गुणाः भवन्ति । एतादृशैः मैत्रीगुणैः सम्पन्नः मित्रवान् जनः नीतिशास्त्रे पुण्यवान् कथितः ।

यस्य मित्रेण सम्भाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।

यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥

तृतीयः पाठः

पाठप्रवेशः

पुस्तकालयः

नीरा जनकपुरधामनि वसति । सा मिथिलेश-संस्कृत-माध्यमिकविद्यालये पठति । तस्याः पिता विद्यालयस्य पुस्तकालये कार्यं करोति । विद्यालयस्य परिसरे नवीनं पुस्तकालयभवनं निर्मितं वर्तते । अद्य पुस्तकालयभवनस्य उद्घाटनकार्यक्रमो वर्तते । भवनं भव्यरूपेण सज्जीकृतमस्ति । नीरा पित्रा सह पुस्तकालयभवनं प्रविशति । तत्र चतस्रः पुस्तकाधान्यः स्थापिताः सन्ति । पुस्तकानि इतस्ततो विकीर्णानि दृश्यन्ते । प्रथमायां पुस्तकधान्यां 'साहित्यम्', द्वितीयायां 'विज्ञानम्', तृतीयायां च 'गणितम्' इति लिखितं पत्रखण्डं योजितं वर्तते । चतुर्थ्यां 'पौराणिकवाङ्मयम्' इत्युल्लिखितमस्ति । तस्या अधस्थानां पुस्तकानामावरणपृष्ठेषु 'रामायणम्', 'महाभारतम्', 'पुराणम्' चेति लिखितानि सन्ति । नीरा साहित्यम्, विज्ञानम्, गणितं च पठितवती अस्ति परं पौराणिकवाङ्मयमधीतवती नास्ति । सा तन्नामापि श्रुतवती नास्ति । सा पितुः पुरस्ताद् जिज्ञासते । पिता तां रामायण-महाभारत-पुराणानां पुस्तकानि दर्शयति । स एकां पुस्तिकां पठितुं तस्यै ददाति । नीरा साभिरुचि पुस्तिकां पठितुमारभते ।

नीरा जनकपुरधाममा बस्छिन् । उनी मिथिलेश संस्कृत माध्यमिक विद्यालयमा पढ्छिन् । उनका बुबा विद्यालयको पुस्तकालयमा काम गर्नुहुन्छ । विद्यालयको परिसरमा नयाँ पुस्तकालय भवन बनेको छ । आज पुस्तकालय भवनको उद्घाटन कार्यक्रम छ । भवन भव्य रूपमा सजाइएको छ । नीरा बुबासँग पुस्तकालय भवनमा प्रवेश गर्छिन् । त्यहाँ चारओटा पुस्तक राख्ने आलमारी राखिएका छन् । पुस्तक यताउति छरिएका देखिन्छन् । पहिलो आलमारीमा 'साहित्य', दोस्रोमा 'विज्ञान' र तेस्रोमा 'गणित' लेखिएका कागजका चिर्कटा टाँसिएका छन् । चौथोमा 'पौराणिक वाङ्मय' लेखिएको छ । त्यसको तल रहेका पुस्तकहरूको गातामा 'रामायण, महाभारत, पुराण' लेखिएको छ । नीराले साहित्य, विज्ञान र गणित पढेकी छन् तर पौराणिक वाङ्मय पढेकी छैनन् । उनले त्यसको नाम पनि सुनेकी छैनन् । उनी बुबासँग जिज्ञासा राख्छिन् । बुबा उनलाई रामायण, महाभारत र पुराणका ग्रन्थ देखाउनुहुन्छ । उहाँ एउटा पुस्तिका पढ्न उनलाई दिनुहुन्छ । नीरा चाख मानेर पुस्तिका पढ्न थाल्छिन् ।

मूलपाठः

पौराणिकं वाङ्मयम्

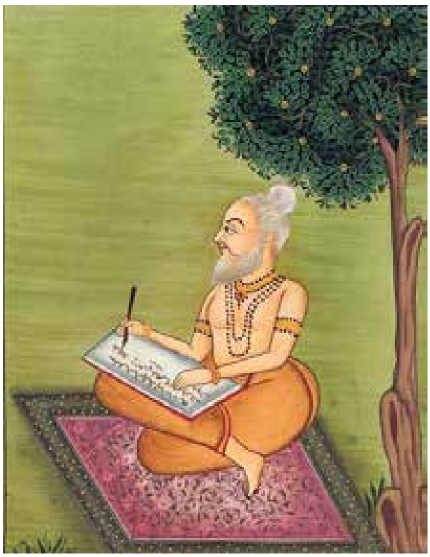
यत् प्राचीनं पुरातनं चास्ति तत् पौराणिकं कथ्यते । पौराणिकपदं पुराणस्य, पुराणसम्बद्धं पुराणे सन्निहितं वेति अर्थं च बोधयति । व्यवहारे पुराणवाचकोऽपि पौराणिक उच्यते । वाचां राशिर्वाङ्मयं भवति । कस्यामपि भाषायां लिखिताः शास्त्र-ग्रन्थ-साहित्याभिलेखादिरचना वाङ्मयपदेनाभिज्ञायन्ते । प्राचीनकाले लिखिता निखिला सामग्री पौराणिकं वाङ्मयं भवति । संस्कृते समृद्धं पौराणिकं वाङ्मयं वर्तते । व्यापकदृष्ट्या पुरा संस्कृते लिखिताः सर्वा रचनाः पौराणिकं वाङ्मयं भवितुमर्हन्ति । श्रुति-स्मृति-रामायण-महाभारतादीनि ग्रन्थरत्नानि पौराणिकवाङ्मय-पथमायान्ति । इदानीमीषदर्थपरिवर्तनं जातमस्ति । व्यवहारश्च परिवर्तमानो वर्तते । वर्तमानसमये पौराणिकं वाङ्मयं प्रायः पुराणान्येव बोधयति, नान्यत् ।

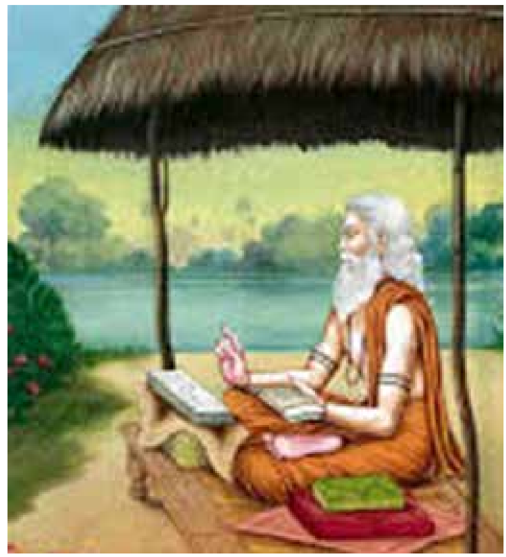
'पुराणम्' इति पदस्यार्थः पुराणेष्वेव कृतोऽस्ति । वायुपुराणे प्राचीनकालतो यज्जीवितमस्ति तदेव पुराणमित्युक्तमस्ति । मत्स्यपुराणे पुरातनकालस्य घटना बुधाः पुराणं प्रवदन्तीति उल्लिखितमस्ति । पुराणस्य परिभाषया एतानि पञ्च लक्षणानि निर्दिष्टानि सन्ति - सर्गः (सृष्टिः), प्रतिसर्गः (प्रलयः पुनःसृष्टिश्च), वंशः (देवतानां वंशावलिः), मन्वन्तरम् (मनोः कालविभागः), वंशानुचरितं (राज्ञां वंशवृत्तम्) च । यथा-

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

सृष्टेः, मनुष्याणाम्, देवानाम्, दानवानाम्, राज्ञाम्, महात्मनाम्, ऋषीणाम्, मुनीनां च प्राचीनकथा प्राचीनविवरणं च पुराणमिति प्रसिद्धिर्वर्तते ।

पुराणानां रचनाकालस्य विषये नैकमतमुपलभ्यते । जगन्नियन्तुः यज्ञमयपरमात्मनः पुराणानि उत्पन्नानीति पौराणिकानां शास्त्रीयमतमस्ति । अथर्ववेदे, शतपथब्राह्मणे, आपस्तम्बसूत्रे, रामायणे, महाभारते च पुराणशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । ततस्तदा पुराणानि आसन्निति ज्ञायते । पुराणान्येव एतेषामाविर्भावविषये विविधानि मतानि उल्लिखन्ति । आदिशङ्कराचार्यो बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये पुराणानि परमेश्वरस्य निःश्वासरूपाणि इति उक्तवानस्ति । विष्णुपुराणं प्रथमं पुराणं मन्यते । एतस्य रचनाकालः शतात् त्रिशतपार्यन्तिकं खिस्टवर्षमनुमीयते । पश्चात्तनं पुराणं ब्रह्मवैवर्तपुराणमस्ति । एतद् षोडश्यां शताब्द्यां पूर्णतां गतमिति मतं प्रचलितं वर्तते । एतावता परमात्मनः षोडशशताब्दीं यावत् पुराणानि उत्पन्नानि विकसितानि चेति सारं बुध्यते ।

महर्षिर्वेदव्यासः पुराणानि व्यरचयत् । अष्टादश पुराणानि व्यासप्रणीतानि सन्ति । एतानि महापुराणानि निगद्यन्ते । यथा-

१. ब्रह्मपुराणम् (चतुर्दशसहस्रैः श्लोकैर्युतम्)
२. पद्मपुराणम् (पञ्चाशत्सहस्रैः श्लोकैर्ग्रथितम्)
३. विष्णुपुराणम् (षट्सहस्रैः श्लोकैर्निबद्धम्)
४. शिवपुराणम् (चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकात्मकम्)
५. श्रीमद्भागवतपुराणम् (अष्टादशसहस्रैः श्लोकैराबद्धम्)
६. नारदपुराणम् (पञ्चविंशतिसहस्रश्लोकयुतम्)
७. मार्कण्डेयपुराणम् (नवसहस्रश्लोकबद्धम्)
८. अग्निपुराणम् (पञ्चदशसहस्रैः श्लोकैर्निबद्धम्)
९. भविष्यपुराणम् (चतुर्दशसहस्रश्लोकात्मकम्)
१०. ब्रह्मवैवर्तपुराणम् (पञ्चविंशतिसहस्रैः श्लोकैः सहितम्)
११. लिङ्गपुराणम् (एकादशसहस्रश्लोकयुतम्)
१२. वराहपुराणम् (चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकसहितम्)
१३. स्कन्दपुराणम् (एकाशीतिसहस्रैः श्लोकैराबद्धम्)
१४. वामनपुराणम् (दशसहस्रश्लोकयुक्तम्)
१५. कूर्मपुराणम् (सप्तदशसहस्रश्लोकबद्धम्)
१६. मत्स्यपुराणम् (चतुर्दशसहस्रश्लोकयुतम्)
१७. गरुडपुराणम् (अष्टादशसहस्रश्लोकात्मकम् ऊनविंशतिसहस्रश्लोकात्मकं वा)
१८. ब्रह्माण्डपुराणम् (द्वादशसहस्रश्लोकसहितम्) ।

एतेषु पुराणेषु समग्रतश्चत्वारि लक्षाणि श्लोकाः परिगणिताः सन्ति । अष्टादश उपपुराणानि अष्टादश एव औपपुराणानि च सन्ति । तानि यथा -

उपपुराणानि

१. आदित्यपुराणम्	२. नरसिंहपुराणम्	३. स्कन्दपुराणम्
४. शिवधर्मपुराणम्	५. दुर्वासःपुराणम्	६. नारदीयपुराणम्
७. कपिलपुराणम्	८. वामनपुराणम्	९. औसनसपुराणम्
१०. ब्रह्माण्डपुराणम्	११. वरुणपुराणम्	१२. कालिकापुराणम्
१३. माहेश्वरपुराणम्	१४. साम्बपुराणम्	१५. सौरपुराणम्
१६. पाराशरपुराणम्	१७. मारीचपुराणम्	१८. भास्करपुराणम् ।

औपपुराणानि

१. सनत्कुमारपुराणम्	२. बृहन्नारदीयपुराणम्	३. आदित्यपुराणम्
४. सूर्यपुराणम्	५. नन्दीकेश्वरपुराणम्	६. कौर्मपुराणम्
७. भागवतपुराणम्	८. वशिष्ठपुराणम्	९. भार्गवपुराणम्
१०. मुद्गलपुराणम्	११. कल्किपुराणम्	१२. देवीपुराणम्
१३. महाभागवतपुराणम्	१४. बृहद्धर्मपुराणम्	१५. परानन्दपुराणम्
१६. वह्निपुराणम्	१७. हरिवंशपुराणम्	१८. पशुपतिपुराणम् ।

कानि महापुराणानि, कानि उपपुराणानि, कानि च औपपुराणानि इति विषये मतैक्यं नास्ति । एतेषां नाम्नां विषयेऽपि प्रभूतं मतान्तरणं वर्तते । महापुराणानीव उपपुराणानि औपपुराणानि च वेदव्यास एव लिलेख इति केचिद् वदन्ति । केषाञ्चन मते तु अन्ये रचयामासुः सम्पादयामासुर्वा ।

पुराणानां रचनाविषयेऽपरमपि मतमस्ति । एतदनुसारेण कृष्णद्वैपायनव्यासः पाण्डवानां राज्यकालेऽष्टाविंशवारं पुराणानि समपादयत् । तत्पूर्वं पुराणमेकमेवातिविस्तृतं चासीत् । व्यासो विषयाणामनुसारेण अष्टादशभागेषु विभाजनमकरोत् । तदनन्तरमपि सततं सम्पादनं बभूव, नवीनविषयाणां प्रविष्टिक्रमश्चाचलत् । कालक्रमेण उपपुराणानामौपपुराणानां च रचना अभवत् ।

पुराणानि विविधैराधारैः वर्गीकृतानि सन्ति । गुणानामाधारेण पुराणानि त्रिधा विभज्यन्ते । यथा -

१. **सत्त्वगुणप्रधानानि** – विष्णु-नारद-भागवत-गरुड-पद्म-वराहपुरणानि । देवप्राधान्यदृष्ट्या इमानि वैष्णवमतानि मन्यन्ते ।

२. **रजोगुणप्रधानानि** – ब्रह्माण्ड-ब्रह्मवैवर्त-मार्कण्डेय-भविष्य-वामन-ब्राह्मपुराणानि । ब्रह्मणः प्राधान्याद् एतानि ब्राह्ममतानि उच्यन्ते ।

३. **तमोगुणप्रधानानि** – मत्स्य-कूर्म-लिङ्ग-शिव-स्कन्दाग्निपुराणानि । शिवशक्त्योः प्राधान्याद् इमानि शैवमतानि शाक्तमतानि वा निगद्यन्ते ।

तमिलभाषायाः पौराणिकसाहित्ये देवाधारेण पुराणानि पञ्चधा विभक्तानि दृश्यन्ते । यथा-

देवः	पुराणानि
ब्रह्मा	ब्रह्म-पद्मपुराणे
सूर्यः	ब्रह्मवैवर्तपुराणम्
अग्निः	अग्निपुराणम्
शिवः	शिव-स्कन्द-लिङ्ग-कूर्म-वामन-वराह-भविष्य-मत्स्य-मार्कण्डेय-ब्रह्माण्डपुराणानि
विष्णुः	नारद-भागवत-गरुड-विष्णुपुराणानि

पुराणानि तत्त्वज्ञानं प्रतिपादयन्ति । वेदेषु अन्तर्निहितं दार्शनिकं ज्ञानं कथाप्रसङ्गैः सारल्येन प्रतिपादनं पुराणानां वैशिष्ट्यं वर्तते । पुराणानि उपास्यदेवानां वर्णनं कुर्वन्ति । इन्द्राग्निप्रभृतीनां वैदिकदेवानामपेक्षया लौकिकदेवस्य विष्णोर्दशावताराणां वर्णनं पुराणानामभीष्टं दृश्यते । वंशवृत्तस्य वर्णनं पुराणानामपरं वैशिष्ट्यं वर्तते । मनोरारभ्य देव-दानव-राजर्षि-मुन्यादीनां वंशविवरणं पुराणेषु उपलभ्यते । पुराणेभ्यो भौगोलिकज्ञानमपि अवाप्यते । द्वीप-देश-समुद्र-विपिनानां ज्ञानाप्तये पुराणानि एव प्रमाणमस्ति । पुराणेषु कालचिन्तनमपि प्राप्यते । युगभेद-मन्वन्तर-कल्पादयो विषया अत्र साधु व्याख्याताः सन्ति । पुराणानि समन्वयप्रधाना ग्रन्थाः सन्ति । एतानि बहुदेववादं वर्णयन्ति । पुराणानि धर्म-नीति-संस्कृति-समन्वय-सहिष्णुता-सदाचाराणां मार्गदर्शनं कुर्वन्ति ।

नैपालकसमाजे प्राचीनकालात् पौराणिकवाङ्मयस्य प्रभावो विद्यमानोऽस्ति । विशेषतः श्रीमद्भागवत-देवीभागवत-शिव-गरुडपुराणानामनुष्ठानं प्रवचनं च विधीयेते । वर्तमानसमये वैद्युतसञ्चारमाध्यमेष्वपि पौराणिकः कथाप्रसङ्गः श्रूयते दृश्यते च । पौराणिकवाङ्मयस्य कथाबीजमनुसृत्य नेपालीभाषायामन्यासु भाषासु च लोकरञ्जकं साहित्यं लिखितमस्ति । नेपालिसमाजः सभक्ति सश्रद्धं च पौराणिकवाङ्मयं पठति, शृणोति, पूजयति च ।

जुन प्राचीन र पुरानो छ त्यो पौराणिक भनिन्छ । पौराणिक पदले पुराणको, पुराणसम्बद्ध वा पुराणमा सन्निहित भन्ने अर्थ बुझाउँछ । व्यवहारमा पुराणवाचकलाई पनि पौराणिक भनिन्छ । वाणीको राशि वाङ्मय हो । कुनै पनि भाषामा लेखिएका शास्त्र, ग्रन्थ, साहित्य, अभिलेख आदि रचना वाङ्मय पदबाट बुझिन्छन् । प्राचीन कालमा लेखिएका सम्पूर्ण सामग्री पौराणिक वाङ्मय हुन्छन् । संस्कृतमा समृद्ध पौराणिक वाङमय छ । व्यापक दृष्टिले हेर्दा पहिले संस्कृतमा लेखिएका सबै रचना पौराणिक वाङ्मय हुन सक्छन् । श्रुति, स्मृति, रामायण, महाभारत आदि पौराणिक वाङ्मयमा पर्छन् । अहिले अर्थमा केही परिवर्तन भएको छ । व्यवहार पनि परिवर्तित हुँदै छ । अहिले पौराणिक वाङ्मयले प्रायः पुराणहरूलाई मात्र बुझाउँछ, अरूलाई बुझाउँदैन ।

'पुराण' पदको अर्थ पुराणहरूमै गरिएको छ । वायुपुराणमा प्राचीन कालदेखि जुन जीवित छ त्यो नै पुराण हो भनिएको छ । मत्स्यपुराणले पुराना समयका घटनालाई विद्वान्ले पुराण भनेका छन् भन्ने उल्लेख गरेको छ । पुराणको परिभाषाले पुराणका पाँच लक्षण देखाएको छ : सर्ग, प्रलय, देवताहरूको वंशावली, मनुको कालविभाग र राजाहरूको वंशवृत्त । सृष्टि, मनुष्य, देवता, दानव, राजा, महात्मा, ऋषि र मुनिहरूको प्राचीन कथा र प्राचीन विवरण पुराण हो भन्ने प्रसिद्धि छ ।

पुराणको रचनाकालका विषयमा मतैक्य पाइँदैन । जगत्का नियन्ता यज्ञमय परमात्माबाट पुराण उत्पन्न भए भन्ने पौराणिकहरूको शास्त्रीय मत छ । अथर्ववेद, शतपथब्राह्मण, आपस्तम्बसूत्र, रामायण र महाभारतमा पुराणशब्दको प्रयोग देखिन्छ । यसबाट त्यस वेला पुराण थिए भन्ने थाहा हुन्छ । पुराणमा नै यिनको आविर्भावका विषयमा विभिन्न मत उल्लेख गरिएको छ । आदिशङ्कराचार्यले बृहदारण्यकोपनिषद्को भाष्यमा पुराणलाई परमेश्वरको निश्वासरूप भनेका छन् । विष्णुपुराण पहिलो पुराण मानिन्छ । यसको रचनाकाल इस्वी संवत् एक सयदेखि तीन सयसम्म अनुमान गरिएको छ । पछिल्लो पुराण ब्रह्मवैवर्तपुराण हो । यो सोह्रौँ शताब्दीमा पूर्ण भयो भन्ने मत प्रचलित छ । यसरी परमात्मादेखि सोह्रौँ शताब्दीसम्म पुराण उत्पन्न र विकसित भएको सार बुझिन्छ ।

महर्षि वेदव्यासले पुराणको रचना गरे । अठार पुराण वेदव्यासले रचना गरेका हुन् । यी महापुराण भनिन्छन् । यिनमा करिब चार लाख श्लोक छन् ।

अठार उपपुराण र अठारै औपपुराण पनि छन् । कुन महापुराण, कुन उपपुराण र कुन औपपुराण हुन् भन्ने विषयमा मतैक्य छैन । यिनका नामका विषयमा पनि प्रशस्त मतान्तर छ । कोही महापुराण जस्तै उपपुराण र औपपुराण पनि वेदव्यासले नै लेखेका हुन् भन्दछन् । कसैको मतमा अरूले नै रचना गरे वा सम्पादन गरे ।

पुराणको रचनाका विषयमा अर्को पनि मत छ । सोअनुसार कृष्णद्वैपायन व्यासले पाण्डवको राज्यकालमा अट्ठाइसौँ पटक पुराणको सम्पादन गरे । त्यसभन्दा पहिले पुराण एउटै र अति विस्तृत थियो । व्यासले विषयअनुसार अठार भागमा विभाजन गरे । त्यसपछि पनि लगातार सम्पादन हुँदै गयो र नयाँ विषयको प्रवेश गराउने क्रम पनि चलिरह्यो । त्यस क्रममा उपपुराण र औपपुराणको रचना भयो ।

पुराणलाई विभिन्न आधारबाट वर्गीकरण गरिएको छ । गुणका आधारमा पुराणलाई तीन वर्गमा विभाजन गरिएको छ । छओटा पुराणलाई सत्त्वगुणप्रधान मानिएको छ । यी वैष्णवपुराण मानिन्छन् । छओटा पुराणलाई रजोगुणप्रधान मानिएको छ । यी ब्राह्मपुराण मानिन्छन् । छओटा पुराणलाई तमोगुणप्रधान मानिएको छ । यी शैवपुराण वा शाक्तपुराण मानिन्छन् ।

तमिल भाषाको पौराणिक साहित्यमा पुराणहरूको विभाजन ब्रह्मा, सूर्य, अग्नि, शिव र विष्णु गरी पाँच देवताका आधारमा गरिएको छ ।

पुराणले तत्त्वज्ञान प्रतिपादन गरेका छन् । वेदमा अन्तर्निहित दार्शनिक ज्ञानलाई कथाप्रसङ्गद्वारा सजिलोसँग प्रतिपादन गर्नु पुराणको विशेषता हो । पुराणहरूले उपास्य देवताको वर्णन गरेका छन् । इन्द्र, अग्नि आदि वैदिक देवताको सट्टा लौकिक देवता विष्णुका दश अवतारको वर्णन गर्नु पुराणको उद्देश्य देखिन्छ । वंशपरम्पराको वर्णन पुराणको अर्को विशेषता हो । मनुदेखि लिएर देवता, दानव, राजा, ऋषिमुनि आदिको वंशवर्णन पुराणहरूमा पाइन्छ । पुराणबाट भौगोलिक ज्ञान पनि पाइन्छ । टापु, देश, समुद्र र वनजङ्गलबारे जान्नका लागि पुराण नै प्रमाण हुन् । पुराणमा कालका विषयमा पनि चिन्तन गरिएको छ । युगभेद, मन्वन्तर, कल्प जस्ता विषयमा यहाँ राम्रोसँग व्याख्या गरिएको छ । पुराण समन्वयप्रधान ग्रन्थ हुन् । यिनले बहुदेववादको वर्णन गरेका छन् । पुराणले धर्म, नीति, संस्कृति, समन्वय, सहिष्णुता र सदाचारको मार्गनिर्देशन गरेका छन् ।

नेपाली समाजमा प्राचीन कालदेखि पौराणिक वाङ्मयको प्रभाव रहिआएको छ । विशेष गरी श्रीमद्भागवत, देवीभागवत, शिवपुराण र गरुडपुराणको अनुष्ठान र प्रवचन गरिन्छ । आजभोलि विद्युत्बाट चल्ने सञ्चारका साधनहरूमा पनि पौराणिक कथा सुन्न र हेर्न पाइन्छ । पौराणिक वाङ्मयका कथाको अनुसरण गरेर नेपाली र अन्य भाषामा पनि लोकलाई आनन्द दिने साहित्य लेखिएको छ । नेपाली समाज भक्ति र श्रद्धासाथ पौराणिक वाङ्मय पढ्ने, सुन्ने र पुज्ने गर्दछ ।

शब्दार्थाः

पुरातनम्	पुराभवम्	पुरानो	Ancient
वाङ्मयम्	वाक्समूहः	वाङ्मय	Consisting of words
श्रुतिः	वेदः	वेद	The Veda
स्मृतिः	वेदार्थानुभवजन्यशास्त्रम्	वेदको आशय भएको शास्त्र	Traditional doctrine
ग्रन्थरत्नम्	शास्त्ररत्नम्	ग्रन्थ/किताब	A work, treatise composition, literary production
इदानीम्	अधुना	अहिले	Now
ईषत्	किञ्चित्	थोरै	Slightly
उपलभ्यते	प्राप्यते	पाइन्छ	Find
जगन्नियन्ता	संसारस्य सृष्टिस्थितिलयकर्ता	संसारको रचना, पालना र संहार गर्ने	Almighty
यज्ञमयपरमात्मा	भगवान्	ईश्वर	God
शास्त्रीयमतम्	शास्त्रोक्तविचारः	शास्त्रीय मान्यता	Scriptural thought
निःश्वासरूपाणि	बहिर्मुखश्वासरूपाणि	सासजस्तै	As inhaling
त्रिशतपार्यन्तिकम्	आत्रिशतवर्षीयम्	३०० वर्षसम्मको	Up to three hundred years
खिष्टवर्षम्	ईशवीयवर्षम्	ई.सं.	A.D.
महर्षिः	परमर्षिः	महर्षिः	Saint
व्यासप्रणीतानि	व्यासरचितानि	व्यासले रचना गरेका	Created by Vyasa
मतैक्यम्	मतसामान्यम्	एक मत	Aggrement
सत्वगुणप्रधानानि	सत्वगुणप्रमुखानि	सत्वगुण मुख्य भएका	Full of Sattwaguna

रजोगुणप्रधानानि	रजोगुणप्रचूराणि	रजोगुणले भरिएका	Full of Rajoguna
तमोगुणप्रधानानि	तमोगुणमयानि	तमोगुण प्रधान भएका	Full of Tamoguna
सारल्येन	सरलतया	सजिलोसँग	Easy
अन्तर्निहितम्	अन्तर्भूतम्	कुनै मूल कुराभित्र अन्तर्भाव भएको	concealed
उपास्यदेवानाम्	पूज्यदेवतानाम्	पूजा गरिने देवताहरूका	Worthy of worship
प्रभृति	आदिः	आदि	Start
मनोरारभ्य	मनुप्रभृतिः	मनुबाट सुरु भएर	From Manu
विपिनम्	वनम्	जङ्गल	Forest
समन्वयप्रधानाः	समन्वययुक्ताः	सबै मतलाई सम्मान गर्ने	Having co-ordination

अभ्यासः

श्रवणं भाषणं च

१. **पाठस्य अनुच्छेदान् एकैकशः उच्चारयत । एकस्य उच्चारणम् अन्ये शृणुत ।**

२. **शिक्षकस्य साहाय्येन अधस्तनानि पदानि श्रुत्वा शुद्धम् उच्चारयत**

श्रुतिः, स्मृतिः, वाङ्मयम्, सत्वगुणप्रधानानि, त्रिशतपार्यन्तिकम्, मतैक्यम्, आपस्तम्बसूत्रम्, ब्रह्मवैवर्तपुराणम्, प्रविष्टिक्रमः, स्कन्दः, वैद्युतसञ्चारमाध्यमेषु, सहिष्णुता ।

३. **कस्यचन प्राचीनग्रन्थस्य विषये पञ्च वाक्यानि वदत ।**

४. **पुराणेषु श्रुतानां पञ्च चरित्राणां नामानि वदत ।**

५. चित्रं दृष्ट्वा वर्णयत

६. पाठस्य तृतीयमनुच्छेदं श्रुत्वा एकवाक्येन उत्तरयत

(क) पौराणिकानां शास्त्रीयमतं किमस्ति ?

(ख) आदिशङ्कराचार्यः बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये किमुक्तवान् ?

(ग) विष्णुपुराणस्य रचनाकालः कः अनुमीयते ?

(घ) पश्चात्तनं पुराणं किम् ?

(ङ) कुत्र कुत्र पुराणशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते ?

७. अनुच्छेदं श्रुत्वा उत्तरं वदत

अधुना जनानाम् अभिरुचिः स्वकीये प्राचीने वाङ्मये नास्ति । जीवनस्योद्देश्यं विद्यानामार्जनं नास्ति, धनार्जनमेवोद्देश्यं वर्तते । तस्मात् जनानां प्रवृत्तिः केवलमर्थकरीषु विद्यास्वेव समवाप्यते । विद्याविषयिण्या अनुरक्तेरभावात् पुराणेषु सन्निहितानि तत्त्वानि जनानां मेधां मार्गयन्ती न दृश्यते । वैदेशिकशिक्षापद्धत्याः प्रभावेण वयं परविश्वासपरायणाः सञ्जाताः । साम्प्रतं वयं कोलाहलं श्रुत्वा काकं प्रति धावामः, स्वस्य कर्णौ न स्पृशामः । अधुना विद्यालयेषु शास्त्रीयाणां विषयाणामध्ययनं प्रायः न दृश्यते । जनानामभिरुचिः वैदेशिकाषु भाषासु संस्कृतिषु च दृश्यते । इदानीं न चिन्ता शास्त्रेषु, न निग्रहः इन्द्रियेषु, न श्रमो विद्यासु, न अनुरक्तिस्तपःसु न च स्पृहा सत्कर्मसु विलोक्यते ।

(क) आधुनिकजनानां प्रवृत्तिः कुत्र अस्ति ? (ख) वयं कथं परविश्वासपरायणाः सञ्जाताः ?

(ग) जनानामभिरुचिः कुत्र दृश्यते ? (घ) जीवनस्योद्देश्येन किं भवितव्यम् ?

(ङ) अनुच्छेदस्याशयः कः ?

अहिले प्राचीन वाङ्मयमा मानिसहरूको रुचि छैन । विद्या आर्जन गर्नु होइन, धन आर्जन गर्नु जीवनको उद्देश्य छ । त्यसकारण मान्छेहरूको स्वभाव धन कमाउने पढाइतिर मात्रै पाइन्छ । विद्याप्रतिको अनुरागको अभावले पुराणमा रहेका तत्त्वहरूले मानिसका मस्तिष्कहरूलाई पछ्याएको देखिँदैन । वैदेशिक शिक्षापद्धतिको प्रभावले हामी अर्काको विश्वास गर्ने भएका छौँ । अहिले हामी हल्ला सुनेर कागतिर दौडन्छौँ, कान छाम्नतिर लाग्दैनौँ । अहिले विद्यालयहरूमा शास्त्रीय विषयहरूको अध्ययन प्रायः देखिँदैन । मानिसको विदेशी भाषा र संस्कृतिमा रुचि देखिन्छ । अहिले शास्त्रको विषयमा चिन्ता छैन, इन्द्रियहरूमा नियन्त्रण छैन, पढाइमा परिश्रम छैन, तपस्यामा अनुराग छैन, सत्कर्ममा चासो छैन ।

८. पाठस्य प्रथमम् अनुच्छेदं श्रुत्वा उत्तरं वदत

(क) किं पौराणिकं वाङ्मयं भवति ?

(ख) अधुना पौराणिकं वाङ्मयं किं बोधयति ?

(ग) पौराणिकं पदं कमर्थं बोधयति ?

(घ) वाङ्मयमिति शब्दस्यार्थः कः ?

(ङ) पौराणिकपदस्य प्राचीननवीनयोरर्थयोः को भेदः ?

९. अधस्तनानि वाक्यानि श्रुत्वा सत्यवाक्ये 'आम्' इति वदत, असत्यवाक्ये 'नहि नहि' इति वदत

(क) पुराणानि उपास्यदेवानां वर्णनं कुर्वन्ति । ....

(ख) वंशवृत्तस्य वर्णनं पुराणानां वैशिष्ट्यं नास्ति । ....

(ग) पुराणेषु कालचिन्तनं न प्राप्यते । ....

(घ) मनोरारभ्य देवदानवराजर्षिमुन्यादीनां वंशविवरणं पुराणेषु उपलभ्यते । ....

१०. पाठस्यान्तिमम् अनुच्छेदं श्रुत्वा स्वभाषायामर्थं वदत ।

११. श्रवणपाठं श्रुत्वा प्रश्नान् उत्तरयत

(क) श्रवणपाठं श्रुत्वा उत्तरं सत्यम् असत्यं वा इति वदत

(अ) नेपालेऽपि तन्त्रशास्त्रस्य ग्रन्थाः लिखिताः सन्ति ।

(आ) अथर्ववेदस्य मारणमोहनोच्चाटनादिविषयास्तन्त्रसाधनाया आधारबीजानि सन्ति ।

(इ) शब्दकोशेषु तन्त्रशब्दस्य सप्तत्रिंशदर्थाः प्राप्यन्ते ।

(ई) तन्त्रं साधकानां प्राणान् रक्षति ।

(उ) वेदः आगमः कथ्यते ।

(ख) श्रवणपाठं श्रुत्वा उत्तरं वदत

(अ) तन्त्रस्य मुख्याः त्रयो भागाः के ?

(आ) त्रवर्णः कमर्थं बोधयति ?

(इ) अस्माकं शास्त्रं कस्य कृते पूजाविधिं निर्दिशति ?

(ई) निगमः किं बोधयति ?

(उ) आदिशङ्कराचार्यः कतीनां तन्त्राणां नामानि गणयामास ?

पठनम्

१. पाठस्यानुच्छेदानामेकैकशः सस्वरं पठनं कुरुत, प्रत्येकमनुच्छेदस्य पठनकालं च विचारयत ।

२. पाठस्य प्रथममनुच्छेदं पठित्वा पौराणिक–वाङ्मयस्य विषये विमर्शं कुरुत ।

३. पाठस्य अन्तिममनुच्छेदं पठित्वा नैपालकसमाजे पौराणिकवाङ्मयस्य प्रभावविषये दश वाक्यानि वदत ।

४. पाठं पठित्वा पुराणानाम् उपपुराणानाम् औपपुराणानां च तालिकां निर्मापयत ।

५. अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि वदत

यदा मानवस्य सद्भावोऽपि नासीत् पुराणानि तस्यापि कालस्य इतिहासं निगदन्ति ।

यस्मिन् समये साक्षराणां जनानां सङ्ख्या अल्पीयसी आसीत्, मुद्रणकलायाः प्रादुर्भावः न जातस्तदापि विद्वांसः आत्मप्रेरिता राजप्रेरिताश्च भूत्वा पुराणानि हस्तेन लिलिखुः । इत्थं ते तद्रक्षायां सततं सावधाना एव अदृश्यन्त । एवञ्च ते शास्त्रपुराणादीनां श्रवणस्य समीचीनां व्यवस्थां कृतवन्तः । ते जनतायाः चरितमुन्नयितुं सच्चरित्रोत्थापिनीं नीतिमबलम्बितवन्तः, नानाख्यानकथनकारीणीं पद्धतिं च सञ्चाल्य आदर्शमार्गं दर्शितवन्तः । मतमतान्तरसङ्घर्षेभ्यो जनतामाकृष्य ते तां सनातनधर्मं प्रति नीतवन्तः । नानाविधनास्तिकताभ्यो मानवान् संरक्ष्य ते तान् मानवधर्ममुपदिष्टवन्तः । कल्याणलाभाय ते अज्ञजनानां कृते सकलसुन्दरपथं च निर्दिष्टवन्तः । एतत्समग्रमप्यायोजनं पुराणविदः समुत्कृष्टेन विधिनानुष्ठितवन्तः । तदानीं दीर्घदीर्घतरसमयव्यापीनि सत्राणि अन्वष्ठीयन्त । सत्रेषु च तेषु दूरदूरतरस्थानेभ्य आगत्य विपश्चितः ऋषयो मुनयश्च विभिन्नेषु शास्त्रीयेषु पौराणिकेषु च विषयेषु जनश्रेयोविधायकानि प्रवचनानि चक्रुः ।

(क) पुराणानि कीदृशमितिहासं निगदन्ति ?

(ख) मुद्रणकलायाः प्रादुर्भाभावे विद्वांसः पुराणरक्षणाय किं कृतवन्तः ?

(ग) सत्रेषु दूरदूरतः के आगच्छन्ति स्म ?

(घ) जनतायाः चरितमुन्नयितुं तदानीन्तनाः विद्वांसः नृपाश्च किं चक्रुः ?

(ङ) पौराणिकाः मानवान् कुतः रक्षितवन्तः ?

जहिले मानजीवनको अस्तित्व थिएन पुराणले त्यसबेलाको पनि इतिहास बताउँछन् । जहिले साक्षर मानिस थोरै थिए, मुद्रणव्यवस्था आइसकेको थिएन त्यो बेलामा पनि विद्वान्हरू आफैँले र राजाका प्रेरणाले पनि पुराणहरू हातले लेखे । यसरी उनीहरू पुराणको रक्षाका लागि सावधान देखिए । उनीहरूले शास्त्र तथा पुराणहरूको सुन्ने राम्रो व्यवस्था गरे । उनीहरूले जनताको चरित्रको सुधारका लागि सच्चरित्रलाई उकास्ने थिती बसाले । उनीहरूले विविध कथा भन्ने शैली विकास गरेर आदर्शको बाटो देखाए । मत मतान्तरको मन्थनबाट जनताहरूलाई आकर्षित गरेर मानव धर्मतिर ल्याए । अनेकथरीका नास्तिकताबाट मानिसलाई बचाएर उनीहरूलाई मानव धर्मको उपदेश गरे । कल्याण गर्न अज्ञानीका लागि असल बाटो देखाइदिए । यो सबै आयोजना पुराणका ज्ञाताले उत्कृष्ट तरिकाले सम्पन्न गरे । त्यतिखेर लामा लामा यज्ञ सञ्चालन गरिए । ती यज्ञमा टाढा टाढाबाट आएर ऋषि, मुनि र विद्वान्ले विभिन्न शास्त्रीय र पौराणिक विषयमा जनकल्याण गर्ने प्रवचन गरे ।

लेखनम्

१. **पाठप्रवेशस्य श्रुतलेखनं कुरुत ।**

२. **अधस्तनपदानि प्रयुज्य वाक्यरचनां कुरुत**

सत्त्वगुणप्रधानानि, मतैक्यम्, आपस्तम्बसूत्रम्, ब्रह्मवैवर्तपुराणम्, प्रविष्टिक्रमः, सहिष्णुता

३. **एकवाक्येन उत्तरं लिखत**

(क) व्यासप्रणीतानि पुराणानि कति सन्ति ?

(ख) पश्चात्तनस्य पुराणस्य नाम किम् ?

(ग) पुराणानामभीष्टं किं दृश्यते ?

(घ) मत्स्यपुराणं किं पुराणमिति उल्लिखति ?

(ङ) सर्गश्च प्रतिसर्गश्च इति श्लोकस्य अन्तिमं चरणं किम् ?

४. **सप्तभिर्वाक्यैः पाठस्य प्रथमद्वितीययोः अनुच्छेदयोः सारं लिखत ।**

५. **व्याख्यां कुरुत**

(क) पुराणानि विविधैराधारैः वर्गीकृतानि सन्ति ।

(ख) पुराणानि समन्वयप्रधाना ग्रन्थाः सन्ति ।

६. **विद्यायाः महत्त्वम् इति विषये अनुच्छेदमेकं लिखत ।**

७. **शिक्षकेण सह परामृश्य श्रीमद्भागवतस्य विषये पञ्च वाक्यानि लिखत ।**

८. **परस्परं विमृश्य अधस्तनयोः श्लोकयोः भावार्थं लिखत**

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् ।
अनापलिङ्गकूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तरीणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्च लक्षणम् ॥

व्याकरणनुशीलनम्

१. उदाहरणं दृष्ट्वा एध् धातोः रूपाणां सारिणीं पूरयत

लभ्-धातोः रूपाणि	वर्तमानकालः(लट्लकारः)	भूतकालः(लङ्लकारः)
प्रथमपुरुषस्य एकवचने	लभते	अलभत
प्रथमपुरुषस्य द्विवचने	लभेते	अलभताम्
प्रथमपुरुषस्य बहुवचने	लभन्ते	अलभन्त
द्वितीयपुरुषस्य एकवचने	लभसे	अलभथाः
द्वितीयपुरुषस्य द्विवचने	लभेथे	अलभेथाम्
द्वितीयपुरुषस्य बहुवचने	लभध्वे	अलभध्वम्
तृतीयपुरुषस्य एकवचने	लभे	अलभे
तृतीयपुरुषस्य द्विवचने	लभावहे	अलभावहि
तृतीयपुरुषस्य बहुवचने	लभामहे	अलभामहि

एध्-धातोः रूपाणि	वर्तमानकालः(लट्लकारः)	भूतकालः(लङ्लकारः)
प्रथमपुरुषस्य एकवचने		
प्रथमपुरुषस्य द्विवचने		
प्रथमपुरुषस्य बहुवचने		
द्वितीयपुरुषस्य एकवचने		
द्वितीयपुरुषस्य द्विवचने		
द्वितीयपुरुषस्य बहुवचने		
तृतीयपुरुषस्य एकवचने		
तृतीयपुरुषस्य द्विवचने		
तृतीयपुरुषस्य बहुवचने		

२. लभ्-वञ्च्-एध्-लज्ज्-म्रि-वृत्-जन्-शुभ्-सह्-क्षम्-धातूनां लङ्लकारस्य रूपाणि प्रयुज्य दश वाक्यानि रचयत ।

३. अधोलिखितवाक्यानि पठित्वा सङ्ख्यावाचकविशेषणपदानि रेखाङ्कितानि कुरुत

अस्यां श्रेण्यां द्वाषष्टिश्छात्राः सन्ति ।

अष्टाचत्वारिंशता युक्ता द्वात्रिंशदशीतिर्भवति ।

मम चत्वारि सहस्राणि पञ्चदश च स्वर्णमुद्राः सन्ति ।

त्रिशताधिकसहस्रं जनानामुपस्थिति आसीत् ।

विक्रमवत्सराणां चतुरुत्तरे सहस्रद्वये गते मम पिता अजायत ।

४. **अधोलिखितवाक्यानि पठित्वा सङ्ख्यावाचकविशेषणप्रयोगविषये विमर्शं कुरुत**

अत्र त्रयो नेतारः आगताः आसन् ।

तिस्रः गावः घासं न खादन्ति ।

त्रीणि पदानि तत्र लुप्तानि ।

मम गुरुः चतुर्णामेव वेदानामर्थं वेत्ति ।

मम गुरुः चतसृणामेव श्रुतीनामर्थं जानाति ।

मम गुरु चत्वारि शास्त्राणि आनेतुमुक्तवान् ।

उपरिलिखितवाक्येषु अधोरेखाङ्कितानि पदानि सङ्ख्यावाचकविशेषणानि सन्ति । तानि च पदानि विशेष्यस्य लिङ्ग-वचन-विभक्त्यनुसारीणि भवन्ति । तानि पदानि प्रयुज्य नवीनानि दश वाक्यानि रचयत ।

५. **सङ्ख्यावाचकविशेषणपदानि प्रयुज्य एकमनुच्छेदं रचयत ।**

रचनात्मकः अभ्यासः

१. **अधोलिखितनिर्देशनानुसारेण आत्मना पठितस्य सर्वप्राचीनग्रन्थस्य विषये अनुच्छेदमेकं रचयत**

लेखकः -	मूल्यम् -	विशेषता: -
रुचिकरवाक्यानि -	महत्त्वम् -	कथानकम् -

२. **विद्यालयस्थानां भवन-छात्र-शिक्षक-उद्यानादीनां सङ्ख्यागणनपुरःसरं दशभिर्वाक्यैः स्वविद्यालयस्य वर्णनं कृत्वा लिखत ।**

श्रवणपाठः

तन्त्रशास्त्रं प्रसिद्धं प्राचीनं वाङ्मयं वर्तते । शब्दकोशेषु तन्त्रशब्दस्य सप्तत्रिंशदर्थाः प्राप्यन्ते । तन्यते विस्तार्यते ज्ञानमनेन इति तन्त्रं भवति । तनुशब्दस्यार्थः शरीरम् । त्रवर्णस्त्राता इत्यर्थं बोधयति । इत्यतस्तनुस्त्रायतेऽनेन इत्यपि तन्त्रशब्दस्यार्थो भवति । तन्त्रं साधकानां प्राणान् रक्षति । तनवे यन्महत्त्वं ददाति तदपि तन्त्रं बोद्धव्यमिति इतरार्थोऽपि क्रियते । तन्त्रमुपासनापद्धतेर्महत्त्वपूर्णमङ्गं वर्तते । एतस्यापरं नाम 'आगमः' इत्यस्ति । आगमः शिवमुखान्निःसृत इति भणितिरस्ति । वेदो 'निगमः' कथ्यते । निगमः कर्म, उपासना, ज्ञानस्य च स्वरूपं बोधयति । आगमस्तद्-भिन्नोऽस्ति । आगमः भोगमोक्षयोः उपायान् प्रदर्शयति । अस्माकं शास्त्रं चतुर्णां युगाानां कृते पूजाविधिं निर्दिशति । सत्ययुगाय वैदिकविधिः, त्रेतायुगाय स्मार्तविधिः, द्वापरयुगाय पुराणोपासना, कलियुगाय च तान्त्रिकोपासना निर्णीताः सन्ति । तन्त्रस्य मुख्यरूपेण त्रयो भागा वर्तन्ते - बौद्धः, जैनः, ब्राह्मणश्च । ब्राह्मणभागः पुनस्त्रिषु भागेषु विभक्तोऽस्ति - वैष्णवागमः, शैवागमः, शाक्तागमश्च । तन्त्रशास्त्राणि अनेकानि सन्ति । आदिशङ्क-राचार्यस्चतुःषष्टेस्तन्त्राणां नामानि गणयामास । अथर्ववेदस्य मारण-मोहनोच्चाटनादिविषयास्तन्त्रसाधनाया आधारबीजानि मन्यन्ते । पञ्चमकारस्य प्राधान्यं वामाचारस्यानुसरणञ्च तन्त्रसाधनाया महत्त्वाधायकपक्षो निभाल्यते । नेपालेऽपि तन्त्रशास्त्रस्य ग्रन्था लिखिताः सन्ति । अत्र पुरा बहवस्तन्त्रविद्यासाधका आसन्, इदानीं च सन्ति ।

चतुर्थः पाठः

पाठप्रवेशः

सिकागोसम्मेलनम्

अमेरिकादेशस्य सिकागोनगरे १८९३ ईशवीयाब्दे प्रथमं विश्वधर्मसम्मेलनम् आयोजितम् आसीत् । सेप्टेम्बरमासस्य एकादशदिनाङ्काद् आरभ्य सप्तविंशतिदिनाङ्कपर्यन्तं तस्य सम्मेलनस्य आयोजना अभवत् । तस्मिन् सम्मेलने स्वामी विवेकानन्दो भागं ग्रहीतुम् अगच्छत् । शिष्यसङ्कलितानि कानिचिद् रूप्यकाणि आदाय स सिकागोनगरं प्रति प्रस्थानमकरोत् । तत्र च विशेषसंस्थाया अनुमोदनपत्राभावेऽपि एकस्य दयालोः संसर्गेण स सहभागितायै समर्थोऽभवत् । सम्भाषणस्य सम्बोधने एव एतेन तत्रत्या परम्परा नैव स्वीकृता । स उक्तवान्, "अमेरिकादेशस्य प्रियाः भ्रातरः, भगिन्यश्च" । तस्य सम्बोधने 'महिलाः भद्रपुरुषाश्च' इति पदावली नासीत् । एतादृशेन सम्बोधनेन सर्वेऽपि तत्रोपस्थिताः स्तब्धा जाताः । तस्य तत्सम्भाषणस्य महत्त्वपूर्णानि कथनानि अधो लिखितानि सन्ति, पठत ।

१. अहं संसारस्य सर्वप्राचीनायाः परम्परायाः अनुयायी अस्मि ।

२. रोमनसाम्राज्यस्य निरङ्कुशशासनव्यवस्थया यहुदीजनानां मन्दिराणां ध्वंसो यदा विहितस्तदा मत्क्षेत्रीया जनाः तेषां गुरूणां कृते ससम्मानम् आवासस्य प्रबन्धम् अकुर्वन् ।

३. जोरोस्टरस्य अनुयायिनः अग्निपूजकाः जन्मभूमौ निवस्तुम् असमर्थाः सन्तः तां परित्यज्य यदा पलायिता आसन् तदा मम समाजः तान् स्वातन्त्र्येण स्वकृत्यानि सम्पादयितुं व्यवस्थाम् अकरोत् ।

४. मम संस्कृतौ ईश्वरस्य आराधनायां कट्टरता नास्ति । उक्तम् च -

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ श्रीमद्भगवद्गीता

५. सम्प्रदायवादः, असहिष्णुता एवं तदुत्तराधिकारिणां हठधर्मितादयः हिंसायाः हेतवः भवन्ति । एतेन द्वन्द्वः जायते, रक्तपातश्च भवति ।

६. धर्मान्तरणं मानवानां स्वतन्त्रतां हन्ति, अशान्तिं च जनयति । अनेन विश्वस्य अनेकाः संस्कृतयः सभ्यताश्च विनश्यन्ति, नश्यमानाश्च सन्ति ।

विवेकानन्दस्य तात्कालिकं प्रवचनं विश्वबन्धुतायाः विषये जागरणसूत्रं मन्यते ।

अमेरिकाको सिकागो सहरमा सन् १८९३ मा पहिलो विश्वधर्म सम्मेलनको आयोजना भयो । सेप्टेम्बरको ११ तारिखबाट सुरु भएर २७ तारिखसम्म उक्त सम्मेलन चलेको थियो । त्यस सम्मेलनमा स्वामी विवेकानन्द भाग लिन गए । चेलाले सङ्कलन गरेको केही रूपियाँ लिएर उनी सिकागो प्रस्थान गरे । त्यहाँ विशेष संस्थाको समर्थनपत्रको अभावमा पनि एक दयालुको सम्पर्कले उनी सहभागिताका लागि समर्थ भए । भाषणको सम्बोधनमा नै उनले त्यहाँको परम्परा स्वीकार गरेनन् । उनले भने, "अमेरिकाका प्यारा दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीहरू !" उनको सम्बोधनमा 'महिला तथा सज्जनवृन्द' यस्तो पदावली थिएन । यस्तो सम्बोधनले त्यहाँ उपस्थित सबै स्तब्ध भए । उनको भाषणका महत्त्वपूर्ण भनाइहरू तल लेखिएका छन्, पढौँ ।

१. *म संसारको सबैभन्दा पुरानो परम्पराको अनुयायी हुँ ।*

२. *जतिखेर रोमन साम्राज्यको निरङ्कुश शासन व्यवस्थाले यहुदीका मन्दिर भत्किएका थिए त्यतिखेर मेरो क्षेत्रका मानिसले उनीहरूका गुरुलाई सम्मानपूर्वक आवासको व्यवस्था गरे ।*

३. *जोरोस्टरका अनुयायी अग्निपूजक जन्मभूमिमा बस्न नसकेर जन्मभूमि छोडेर जतिखेर भागे त्यतिखेर मेरो समाजले उनीहरूलाई स्वतन्त्रतापूर्वक आफ्ना काम गर्ने व्यवस्था गर्‍यो ।*

४. *मेरो संस्कृतिमा ईश्वरको आराधनामा कट्टरता छैन । भनिएको पनि छ -*

हे अर्जुन ! जो जसरी मलाई मान्छन्, सेवा गर्छन्, तिनीहरूलाई म त्यसरी नै लिने गर्दछु, अनुग्रह गर्दछु । सबै प्रकारले मानिस मेरै बाटोमा चल्ने गर्दछन् । श्रीमद्भगवद्गीता

५. *सम्प्रदायवाद, असहिष्णुता र उनीहरूका उत्तराधिकारीको जिद्दीपना हिंसाका कारण हुने गर्दछन् । यसबाट द्वन्द्व उत्पन्न हुन्छ र रक्तपात हुने गर्दछ ।*

६. *धर्मान्तरणले मानिसको स्वतन्त्रतालाई नष्ट गर्दछ र अशान्तिको सिर्जना गर्दछ । यसबाट विश्वका धेरै संस्कृति र सभ्यता नष्ट हुन्छन्, नष्ट हुँदै गइरहेका पनि छन् ।*

विवेकानन्दको त्यतिखेरको प्रवचन विश्वबन्धुत्वका विषयमा जागरणको सूत्र मानिन्छ ।

मूलपाठः

विश्वबन्धुत्वम्

(रामलालः थापामगरः नवीनजङ्गः ठकुरी च प्रतिवेशिनौ आस्ताम्। एकदा तयोः भूमेः सीमाविषये विवादो जातः। तदा एव विद्यालयस्य शिक्षिका सीता राई गृहं गन्तुकामा तत्र प्राप्नोति। ततस्तेषां वार्ता प्रचलति।)

सीताः नमस्कारः। का वार्ता अद्य ? किमर्थं सक्रोधं वचनं श्रूयते ? अहं विवादसमाधानाय साहाय्यं कर्तुं शक्नवानि ?

रामलालः नमस्कारः। नवीनः मम भूमौ शाकस्य बीजं वपमानः अस्ति। अहं कथं तूष्णीं स्थातुं शक्नोमि ?

नवीनः तथा नास्ति। एषा मम एव भूमिरस्ति।

सीता : तथा विवादं मा कुरुताम्। भूमिमापकम् आहूय सीमाविषये निश्चयं कर्तुं शक्नुमो वयम्।

रामलालः तत्तु समीचीनमेव। परन्तु नवीनः मम कथनमेव न शृणोति। एष परामर्शमेव न करोति।

नवीनः रामलालः मम बीजानि उद्धृत्य मार्गे प्रक्षिपति। अहं कथं शृणवानि एतस्य कथनम् ?

सीता अहो ! क्षणं शृणुतम्। प्रतिवेशी तु बन्धुः भवति। यः सुखे दुःखे च साहाय्यं करोति स एव बन्धुरिति कथ्यते। समाजः विश्वबन्धुत्वं कामयति। भवन्तौ च परस्परं बन्धुत्वं कामयेताम्। बन्धुत्वभावनया विश्वशान्तिः सम्भवति।

रामलालः तत् कथं सम्भवति सीतामहोदये ?

सीता प्रथमविश्वयुद्धेन संसारस्य महती क्षतिः जाता। द्वितीयविश्वयुद्धेन च विश्वस्मिन् बहवो मानवाः हताः। तस्य हानिं निराकर्तुं प्रथमविश्वयुद्धानन्तरं राष्ट्रसङ्घस्य स्थापना अभवत्। परन्तु तत्सङ्घः पूर्णतया कार्यं कर्तुं समर्थो नाभवत्। द्वितीयविश्वयुद्धानन्तरं संयुक्तराष्ट्रसङ्घस्य स्थापना अभवत्। नेपालः अपि तस्य सदस्यः अस्ति।

नवीनः एतेन किं भवति ?

सीता एतेन विश्वस्मिन् शान्तेः स्थापना भवति । विश्वबन्धुत्वस्य भावना च वर्धते ।

रामलालः विश्वबन्धुत्वं किं सृजति ?

सीता विश्वस्य मानवाः परस्परं बन्धुत्वस्य भावनया व्यवहरन्ति चेत् सर्वेषां कल्याणमेव भवति । एको बन्धुः अपरस्य भावनायाः, आस्थायाः, संस्कृतेश्च सम्मानं करोति । परस्परं सद्भावो वर्धते । शस्त्रास्त्राणां विकासेन भयमेधमानः दृश्यते । जगति भयमशान्तिं जनयति । एतेन कोऽपि मानवः सुखेन जीवनं यापयितुं न शक्नोति ।

नवीनः तर्हि सुखेन जीवनं यापयितुं किं कर्तव्यम् ?

सीता सुखेन जीवनं यापयितुं परस्परं सद्भावस्य आवश्यकता भवति । सद्भावो बन्धुत्वेन सम्पद्यते । यो मनुष्यः 'अयं मम तच्च अपरस्य' इति भावनया व्यवहरति, स लघुचेताः कथ्यते । यश्च उदारचरितः अस्ति, तस्य कृते संसारस्य सर्वेऽपि मानवाः बन्धुसमानाः सन्ति । उक्तञ्च -

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

रामलालः विश्वबन्धुतायाः उदाहरणानि प्राप्यन्ते किमु ?

सीता कथं न प्राप्यन्ते उदाहरणानि ? अधुना संसार एव एको ग्राम इव परिलक्ष्यते । देशानां सङ्गठनानि सन्ति । व्यापारस्य, व्यवहारस्य, शान्तिसंस्थापनस्य, आतङ्कवादनिराकरणस्य च कृते विश्वस्य सर्वे देशाः परस्परं सहयोगं कुर्वन्ति । अपराधिनं बन्धीकृत्य समर्पयन्ति । बालानां, वृद्धानाम्, समस्तमानवानां च अधिकारविषये निश्चयं कृत्वा नीतिनिर्माणं कुर्वन्ति । तस्य परिपालनाय सहमतिः भवति । मानवाधिकारस्य, पशूनामधिकारस्य च विषये आयोगानां गठनं कुर्वन्ति ।

नवीनः आयोगाः किं कुर्वन्ति ?

सीता आयोगाः अधिकारस्य विषये चेतनामूलकान् कार्यक्रमान् आयोजयन्ति । विवरणं प्रस्तुवन्ति । यत्र अधिकारस्य हननं भवति, तत्र गत्वा अधिकारस्य सुनिश्चयं कारयन्ति । यदि वयं विश्वस्य सर्वैः मानवैः सह बन्धुत्वेन व्यवहरामस्तर्हि कलहस्य,

युद्धस्य, आतङ्कस्य च विनाशः सुनिश्चितो भवत्येव । एतेन विश्वस्मिन् शान्तेः स्थापना भवति । विदेशेषु गत्वा अपि मानवः नीतिनियमान् पालयन् कार्यं कर्तुम्, अनुसन्धानं कर्तुम्, जीवनं यापयितुं च समर्थो भवति ।

रामलालः तेनैव कारणेन साम्प्रतम् एकस्य देशस्य मानवः अपरस्मिन् देशे जीवनं यापयितुं समर्थोऽस्ति । अन्यत्रैव निवस्तुं च सक्षमोऽस्ति । अध्ययनाय, व्यापारस्य प्रयोजनाय, भ्रमणाय, अनुसन्धानाय च एकस्य देशस्य नागरिकः अन्यं देशं गन्तुं शक्नोति । यदि विश्वबन्धुत्वस्य भावना न भवति चेत् अन्तरराष्ट्रियसंस्थानां विकासः एव न सम्भवति । ताः संस्थाः कार्यं कर्तुमपि न शक्नुवन्ति ।

सीता आम्, भवता सुष्ठु उक्तम् । अधुनापि एकस्य देशस्य कर्मकरा विदेशेषु गत्वा जीविकायै कार्यं कुर्वन्तः सन्ति । एतद् ज्ञात्वा भवन्तौ कथं कलहं कुरुतः ? कलहं मा कुरुताम् । कलहो विनाशाय भवति, न तु विकासाय । वयम् अवलोकयामहै, सहयोगेन, सद्भावेन च वयं सुखपूर्वकं जीवनं यापयन्तः स्मः । यदि परस्परं बन्धुत्वस्य भावना न भवति चेत् समाजे, राष्ट्रे च अशान्तिरेव भवति । अशान्तिः आनन्दस्य बाधिका अस्ति । अतः एव कलहं परित्यज्य समस्यायाः समाधानं कर्तव्यम् ।

नवीनः आवयोः विवादः आवयोः हानये एव भवति । रामलाल ! संसारः एव परिवारः वर्तते । आवां तु प्रतिवेशिनौ स्वः । अतः भूमिमापनेन कस्य भूमेः सीमा कुत्रास्ति इति निश्चेतव्यम् । विश्वस्य मानवाः परस्परं सहयोगं कुर्वन्ति चेत् आवां किमर्थं मेलितुं न शक्नुवः ?

रामलालः सम्यग् उक्तं त्वया । बन्धुत्वस्य भावनया एव विश्वस्य हितं भवति ।

सीता भवद्भ्यां परस्परं विमर्शं कृत्वा व्यवह्रियेत । गृहेऽपि कार्यमस्ति । अधुना विलम्बः जायमानः अस्ति । अहं गच्छानि किम् ?

उभावेव गम्यताम् । धन्यवादः भवत्यै । आवामपि स्वकार्ये निरतौ स्वः । भवत्या सह पुनर्मेलिष्यावः ।

(सीता गृहं प्रति गच्छति । रामलालः नवीनश्च गार्हस्थ्यं कार्यं कर्तुं प्रारभेते ।)

(रामलाल थापामगर र नवीनजङ्ग ठकुरी छिमेकी थिए। एकपटक ती दुईको जग्गाको सिमानाको विषयमा विवाद भयो। त्यतिखेर नै घर जान लागेकी विद्यालयकी शिक्षिका सीता राई त्यहाँ पुग्छिन्। त्यसपछि उनीहरूको कुराकानी हुन्छ।)

सीता : नमस्कार। के कुराकानी हुँदै छ आज ? किन यस्तो क्रोधयुक्त बोली सुनिन्छ ? के म विवादको समाधानका लागि केही सहयोग गर्न सक्छु र ?

रामलाल : नमस्कार। नवीन मेरो जग्गामा सागको बिउ रोप्दै छ। म कसरी चुप लागेर बस्न सक्छु ?

नवीन : त्यस्तो होइन। यो मेरै जग्गा हो।

सीता : त्यस्तो विवाद नगर्नुहोस्। अमिनीलाई बोलाएर हामी सिमानाको विषयमा निर्णय गर्न सक्छौँ नि।

रामलाल : त्यो त राम्रै कुरा हो तर नवीनले मेरो कुरा नै सुन्दैन। यसले सल्लाह नै गर्दैन।

नवीन : रामलालले मेरा बिउहरू उखेलेर बाटामा फ्याल्छ। म यसको कुरा कसरी सुनूँ ?

सीता : तपाईंहरू सुन्नुहोस् त। छिमेकी त बन्धु हो। जसले सुखदुःखमा सहयोग गर्छ उसलाई नै बन्धु भनिन्छ। समाजले विश्वबन्धुत्वको कामना गर्दछ। तपाईंहरू पनि एकआपसमा बन्धुत्वको कामना गर्नुहोस्। बन्धुत्वको भावनाले नै विश्वशान्ति सम्भव हुन्छ।

रामलाल : त्यो कसरी सम्भव हुन्छ सीताजी ?

सीता : पहिलो विश्वयुद्धले संसारमा ठुलो क्षति भयो। दोस्रो विश्वयुद्धले पनि विश्वमा धेरै मानिसहरू मरे। त्यसको हानिको निराकरण गर्न पहिलो विश्वयुद्धपछाडि राष्ट्र सङ्घको स्थापना भयो तर त्यो सङ्घले पूर्ण रूपले काम गर्न सकेन। दोस्रो विश्वयुद्धपछि संयुक्त राष्ट्र सङ्घको स्थापना भयो। नेपाल पनि त्यसको सदस्य छ।

नवीन : यसबाट के हुन्छ ?

सीता : यसबाट विश्वमा शान्तिको स्थापना हुन्छ। विश्वबन्धुत्वको भावना पनि बढ्छ।

रामलाल : विश्वबन्धुत्वले के सृजना गर्दछ ?

सीता : विश्वका मानिस परस्पर बन्धुत्वको भावनाले व्यवहार गर्दछन् भने सबैको कल्याण नै हुन्छ । एउटा बन्धुले अर्काको भावना, आस्था र संस्कृतिको सम्मान गर्दछ । परस्परमा सद्भाव बढ्दछ । शस्त्रास्त्रको विकासले डर बढ्दै गएको देखिन्छ । डरले अशान्ति उत्पन्न हुन्छ । यसबाट कुनै पनि मानिस सुखले जीवनयापन गर्न सक्दैन ।

नवीन : त्यसो भए, सुखले जीवन यापन गर्न के गर्नुपर्छ ?

सीता : सुखपूर्वक जीवन यापन गर्न परस्पर सद्भावको आवश्यकता हुन्छ । सद्भाव बन्धुत्वबाट सहज हुन्छ । जुन मानिस यो मेरो र त्यो अर्काको भन्ने भावनाले व्यवहार गर्दछ त्यसलाई सानो मन भएको भनिन्छ । जो उदार चरित्रको छ, त्यसका लागि संसारका सबै मानिस बन्धुसमान हुन्छन् । भनिएको पनि छ - यो आफ्नो र यो पराई भनेर सानो मन भएकाहरू गणना गर्दछन् । उदार चरित्र भएका मानिसका लागि सारा पृथ्वी नै कुटुम्ब लाग्ने गर्दछ ।

रामलाल : के विश्वबन्धुतायाका उदाहरणहरू पाइन्छन् त ?

सीता : उदाहरण कसरी नपाइनु ? अहिले संसार नै एउटा गाउँजस्तो भएको छ । देशका सङ्गठनहरू छन् । व्यापार, व्यवहार, शान्ति स्थापना, आतङ्कवाद निराकरणका लागि विश्वका सबै देशहरू परस्पर सहयोग गर्दछन् । अपराधीलाई बन्दी बनाएर अर्को देशलाई सुम्पन्छन् । बालबालिका, वृद्धवृद्धाका साथै सम्पूर्ण मानिसको अधिकारका विषयमा निश्चय गरेर नीतिनिर्माण गर्दछन् । त्यसको पालनाका लागि सहमति हुन्छ । मानव अधिकार र पशु अधिकारका विषयमा आयोगको गठन गर्दछन् ।

नवीन : आयोगले के गर्दछन् ?

सीता : आयोगले अधिकारका विषयमा चेतनामूलक कार्यक्रमको आयोजना गर्दछन् । विवरण प्रस्तुत गर्दछन् । जहाँ अधिकारको हनन हुन्छ त्यहाँ गएर अधिकारको सुनिश्चितता गराउँदछन् । यदि हामी विश्वका सबै मानिससँग बन्धुत्वको भावनाले व्यवहार गर्दछौं भने कलह, युद्ध, आतङ्कको विनाश सुनिश्चित हुन्छ नै । यसबाट विश्वमा नै शान्तिको स्थापना हुन्छ । विदेश गएर पनि मानिस नीतिनियमको पालना गर्दै काम गर्न, अनुसन्धान गर्न र जीवनयापन गर्न समर्थ हुन्छ ।

रामलाल : त्यसकारण अहिले एउटा देशको मानिस अर्को देशमा जीवन यापन गर्न सक्षम छ । अन्तै गएर निवास बनाउन पनि सक्षम छ । अध्ययन, व्यापारिक प्रयोजन, भ्रमण तथा अनुसन्धानका लागि एक देशको नागरिक अर्को देश जान सक्छ । यदि विश्वबन्धुत्वको भावना हुँदैन भने अन्तरराष्ट्रिय संस्थाको विकास नै सम्भव हुँदैन । तिनले काम गर्न सक्दैनन् ।

सीता : हो, तपाईंले राम्रो भन्नुभयो । अहिले पनि एक देशको कामदार विदेश गएर जीविकाका लागि काम गर्दै छन् । यो थाहा पाएर तपाईंहरू कसरी झगडा गर्नुहुन्छ ? झगडा नगर्नुहोस् । झगडा विनाशका लागि हुन्छ, विकासका लागि हुँदैन । हामी हेरौं, सहयोग र सद्भावले हामी सुखपूर्वक जीवन यापन गर्दै छौं । यदि परस्पर बन्धुत्वको भावना छैन भने समाज तथा राष्ट्रमा अशान्ति नै हुन्छ । अशान्ति आनन्दको बाधक हो । त्यसैले झगडा छोडेर कुराकानी गरेर समस्याको समाधान गर्नुपर्छ ।

नवीन : हाम्रो विवाद हाम्रै हानिका लागि हुन्छ । रामलाल ! संसार नै परिवार हो । हामी त छिमेकी हौं । त्यसैले जग्गा नापेर कसको जग्गाको सिमाना कहाँ छ भन्ने निश्चय गर्नुपर्छ । विश्वका मानिस परस्पर सहयोग गर्दछन् भने हामी किन गर्न सक्दैनौं ?

रामलाल : तिमीले ठिक भन्यौ । बन्धुत्वको भावनाले नै विश्वको कल्याण हुन्छ ।

सीता : तपाईंहरू सल्लाह गरेर व्यवहार गर्नुहोस् । घरमा पनि काम छ । अहिले ढिलो हुँदै छ । के म जाऊँ ?

दुवैले : जानुहोस्, धन्यवाद तपाईंलाई । हामी पनि आफ्ना काममा लागेका हुने छौं । तपाईंसँग फेरि भेट्ने छौं ।

(सीता घर जान्छिन् । रामलाल र नवीन घरायसी काम गर्न सुरु गर्दछन् ।)

शब्दार्थाः

विश्वधर्मसम्मेलनम्	विश्वधर्मसभा	विश्व धर्म सम्मेलन	Parliament of the World's Religions
अनुमोदनपत्रम्	समर्थनपत्रम्	समर्थन पत्र	Letter of Recommendation
ध्वंसः	विनाशः	विनाश	Demolition
प्रबन्धः	व्यवस्था	व्यवस्था	Arrangement
स्वातन्त्र्येण	स्वतन्त्रतापूर्वकम्	स्वतन्त्रताले	Freely
असहिष्णुता	सहिष्णुताया अभावः	असहिष्णुता	Intolerance
हेतवः	कारणानि	कारण	Reasons
द्वन्द्वः	विवादः	विवाद	Dispute
तूष्णीम्	मौनं	चुपचाप	Quite
प्रक्षिपति	प्रक्षेपणं करोति	फ्याल्छ	Throws
बन्धुत्वम्	बन्धुता	दाजुभाइको भावना	Brotherhood
भयम्	भीतिः	भय/डर	Fear
आवश्यकता	अपरिहार्यता	आवश्यकता	Necessity
उदाहरणानि	दृष्टान्ताः	नमुना	Examples
आतङ्कः	महाभयम्	आतङ्क	Terror
सुष्ठु	सम्यक्	राम्रो	Nice
आनन्दः	हर्षः	खुसी	Happiness

अभ्यासः

श्रवणं भाषणञ्च

१. **पाठस्य संवादं साभिनयं पठत ।**

२. **अधस्तनान् शब्दान् शिक्षकात् श्रुत्वा शुद्धम् उच्चारयत**

ईशवीयाब्दे, ग्रहीतुम्, स्वातन्त्र्येण, असहिष्णुता, द्वन्द्वः, साहाय्यम्, उद्धृत्य, बन्धुत्वभावनया, लघुचेताः, भयम्, व्यवह्रियताम् ।

३. **मित्रमुखाद् पाठप्रवेशं श्रुत्वा अबुद्धार्थशब्दान् कथयत ।**

४. **सिकागोसम्मेलनस्य महत्त्वपूर्णानि कथनानि श्रुत्वा स्वमातृभाषायां श्रावयत ।**

५. **अधोलिखितानि पदानि श्रुत्वा पाठात् पर्यायवाचिपदानि कथयत**

संवादः, नमस्ते, धरण्याम्, निर्णयम्, विधातुम्, वर्त्मनि, इच्छति, हानिः, मनुजाः, वर्धमाना, अन्यस्य, जन्तूनाम्, समरस्य, समर्थः, उन्नतिः, सम्प्रति, कथितम्, सदने ।

६. **अधोलिखितेषु वाक्येषु प्रयुक्तं पारिभाषिकपदं चिनुत**

(क) तस्य सम्बोधने 'महिलाः भद्रपुरुषाश्च' इति पदावली नासीत् ।

(ख) रोमनसाम्राज्यस्य निरङ्कुशशासनव्यवस्थया यहुदीजनानां मन्दिरस्य ध्वंसो यदा विहितस्तदा मत्क्षेत्रीया जनाः तेषां गुरूणां कृते ससम्मानम् आवासस्य प्रबन्धम् अकुर्वन् ।

(ग) जोरोस्टरमहाभागस्य अनुयायिनः अग्निपूजकाः जन्मभूमौ निवस्तुम् असमर्थाः सन्तः तां परित्यज्य यदा पलायिता आसन्, तदा मम समाजः तान् स्वातन्त्र्येण स्वकृत्यानि सम्पादयितुं व्यवस्थामकरोत् ।

(घ) सम्प्रदायवादः, असहिष्णुता एवम् तदुत्तराधिकारिणां हठधर्मितादयः हिंसायाः हेतवः भवन्ति । एतेन द्वन्द्वः जायते, रक्तपातश्च भवति ।

(ङ) धर्मान्तरणं मानवानां स्वतन्त्रतां हन्ति, अशान्तिं च जनयति । अनेन विश्वस्य अनेकाः संस्कृतयः सभ्यताश्च विनश्यन्ति, नश्यमानाश्च सन्ति ।

(च) भूमिमापकम् आहूय सीमाविषये निश्चयं कर्तुं शक्नुमो वयम् ।

(छ) व्यापारस्य, व्यवहारस्य, शान्तिसंस्थापनस्य, आतङ्कवादनिराकरणस्य कृते विश्वस्य सर्वे देशा परस्परं सहयोगं कुर्वन्ति ।

७. **अधोलिखितं संवादांशं शिक्षकात् श्रुत्वा अस्य सन्देशं कक्षायां विमृशत**

अधुनापि एकस्य देशस्य कर्मकरा विदेशेषु गत्वा जीविकायै कार्यं कुर्वन्तः सन्ति । एतद् ज्ञात्वा भवन्तौ कथं कलहं कुरुतः ? कलहं मा कुरुताम् । कलहो विनाशाय भवति न तु विकासाय । वयम् अवलोकयामहै, सहयोगेन, सद्भावेन च वयं सुखपूर्वकं जीवनं यापयन्तः स्मः । यदि परस्परं बन्धुत्वस्य भावना न भवति चेत् समाजे, राष्ट्रे च

अशान्तिरेव भवति । अशान्तिः आनन्दस्य बाधकः अस्ति । अत एव कलहं परित्यज्य वार्तां कृत्वा समस्यायाः समाधानं कर्तव्यम् ।

८. **अधो लिखितं संवादांशं मित्रात् श्रुत्वा अत्र प्रयुक्तानि अव्ययपदानि वदत**

तेनैव कारणेन साम्प्रतमेकस्य देशस्य मानवः अपरस्मिन् देशे जीवनं यापयितुं समर्थोऽस्ति । अन्यत्रैव निवासं कारयितुं च सक्षमोऽस्ति । अध्ययनाय, व्यापारस्य प्रयोजनाय, भ्रमणाय, अनुसन्धानाय च एकस्य देशस्य नागरिकः अन्यं देशं गन्तुं शक्नोति । यदि विश्वबन्धुत्वस्य भावना न भवति चेत् अन्तरराष्ट्रियसंस्थायाः विकास एव न सम्भवति । ताः कार्यं कर्तुं न शक्नुवन्ति ।

९. **प्रदत्तं श्लोकं श्रुत्वा सखिभिः सह आशयं विमृशत**

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

तीर्थादि उचित स्थानमा र उचित समयमा योग्य पात्रलाई प्रत्युपकारको भावना नराखी अर्थात् कुनै लाभ हुने आशा नराखी दिइने दानलाई सात्त्विक दान भनिन्छ ।

१०. **श्रवणपाठं श्रुत्वा एकवाक्येन उत्तरं दत्त**

(क) किमर्थं स्वच्छता आवश्यकी भवति ?

(ख) रिक्तस्थानेषु किं कर्तव्यम् ?

(ग) कः वायुमण्डलं दूषयति ?

(घ) कस्य प्रयोगेण यानादिकं चालयितव्यम् ?

(ङ) सर्वैः किं ज्ञातव्यम् ?

पठनम्

१. **अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा शीर्षकं वदत**

फ्लोरेन्स-नाइटिङ्गेलमहाभागा प्रथमा स्वास्थ्यपरिचारिका अस्ति । तदानीं

स्वास्थ्यपरिचारिकायाः कार्यं तथा प्रतिष्ठितं न मन्यते स्म । तस्याः पितरौ तामस्यां वृत्तौ द्रष्टुं नेच्छतः स्म परन्तु सा मानवानां कल्याणं वाञ्छति स्म । क्रिमियायुद्धे शिविरेषु गत्वा एषा आर्तानामुपचारम् अकरोत् । रोगिणां दुःखं दृष्ट्वा एषा दुःखिता अभवत् । तेषां सौख्यम् अनुभूय एषा हर्षिता अभवत् । अन्येषाम् उपकरणार्थमेव जीवनं समर्प्य विश्वबन्धुतायाः अनुपमम् उदाहरणमेषा प्रास्तौत् । यदा सा आर्तान् द्रष्टुं वाञ्छति स्म तदा एषा दीपं नीत्वा तेषां प्रकोष्ठेषु गच्छति स्म । अत एव ते एतां 'दीपयुक्ता नारी' इति कथयितुं प्रारभन्त । तत्पश्चाद् एषा तदुपनाम्ना परिचिता अभवत् । मानवसेवायां निरता एषा सकलान् मानवान् 'सेवा हि परमो धर्मः' इति अशिक्षयत् । एतस्याः महत्त्वपूर्णानि कानिचित् कथनानि अधः सन्ति, "अहं कदापि कारणानि प्रदर्श्य स्वकार्याद् विमुखा नाभवम् । एतदेव मम सफलतायाः रहस्यं वर्तते । अहं विश्वसिमि यद्, महान् नायकः स भवति, यः गार्हस्थ्यानि कार्याणि सम्पादयन् स्वकर्तव्यमपि न विस्मरति । अहं वैभवशालि जीवनं नेच्छामि, यतः मम जीवनं मानवानां कल्याणहेतुरस्ति ।"

फ्लोरेन्स नाइटिङ्गेल प्रथम नर्स हुन् । त्यतिखेर नर्सको पेसालाई त्यस्तो प्रतिष्ठित वा राम्रो मानिँदैनथ्यो । उनका बुबाआमाले उनलाई यस पेसामा देख्न चाहँदैनथे तर उनी मानिसको हित चाहन्थिन् । क्रिमियाको युद्धमा क्याम्पहरूमा गएर यिनले रोगीको उपचार गरिन् । रोगीको दुःख देखेर यिनी दुःखी भइन् । तिनीहरूको खुसी देखेर यिनी सुखी भइन् । अरूको उपकारका लागि नै जीवन सुम्पेर विश्वबन्धुत्वको अनुपम उदाहरण यिनले प्रस्तुत गरिन् । जतिखेर यिनी रोगीलाई हेर्न चाहन्थिन् त्यतिखेर यिनी बत्ती लिएर तिनीहरूको कोठामा जान्थिन् । त्यसैले यिनलाई दीपयुक्त नारी भन्न थाले । त्यसपछि यिनी त्यही उपनामले परिचित भइन् । मानवसेवामा लागेकी यिनले सबै मानिसलाई 'सेवा नै परम धर्म हो' भन्ने सिकाइन् । यिनका महत्त्वपूर्ण केही भनाइ तल छन् - "म कहिल्यै कारण देखाएर आफ्नो कामबाट विमुख भइनँ । यही नै मेरो सफलताको रहस्य हो । म विश्वास गर्छु कि महान् नायक त्यो हुन्छ, जो घरायसी काम गर्दै आफ्नो कर्तव्यलाई बिर्सँदैन । म सम्पन्न जीवन चाहन्नँ किनकि मेरो जीवन मानिसको कल्याणका लागि हो ।"

२. **अधोलिखितानां सीतायाः कथनानि पठित्वा तत्र प्रयुक्तानि लोट्लकारस्य क्रियापदानि चिनुत**

भवन्तौ श्रूयताम् । प्रतिवेशी तु बन्धुः भवति । यः सुखे दुःखे च साहाय्यं करोति स एव बन्धुरिति कथ्यते । समाजः विश्वबन्धुत्वं कामयति । भवन्तौ च परस्परं बन्धुत्वं कामयेताम् । बन्धुत्वभावनया विश्वशान्तिः सम्भवति ।

आम्, भवता सुष्ठु उक्तम् । अधुनापि एकस्य देशस्य कर्मकरा विदेशेषु गत्वा जीविकायै कार्यं कुर्वन्तः सन्ति । एतद् ज्ञात्वा भवन्तौ कथं कलहं कुरुतः ? कलहं मा कुर्वाताम् । कलहो विनाशाय भवति न तु विकासाय । वयम् अवलोकयामहै, सहयोगेन, सद्भावेन च वयं सुखपूर्वकं जीवनं यापयन्तः स्मः ।

भवद्भ्यां परस्परं विमर्शं कृत्वा व्यवह्रियेताम् । अधुना विलम्बः जायमानः अस्ति । गृहेऽपि कार्यमस्ति । अहं गच्छानि किम् ?

३. **पाठाधारेण परस्परं मेलयत**

उदारचरितानां तु	अशान्तिं जनयति ।
भयम्	स एव बन्धुरिति कथ्यते ।
यः सुखे दुःखे च साहाय्यं करोति	वसुधैव कुटुम्बकम् ।
मम संस्कृतौ ईश्वरस्य	विश्वस्य हितं भवति
अहं संसारस्य सर्वप्राचीनायाः	आराधनायां कट्टरता नास्ति ।
बन्धुत्वस्य भावनया एव	परम्परायाः अनुयायी अस्मि ।

४. **पाठे प्रयुक्तम् अधो लिखितं श्लोकं सलयं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरयत**

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

(अ) **एकवाक्येन उत्तरयत**

(क) लघुचेतसः किं कुर्वन्ति ?

(ख) उदारचरिताः किं चिन्तयन्ति ?

(आ) **निर्देशानुसारेण उत्तरयत**

(क) 'गणना' अत्र किं वचनं प्रयुक्तम् ?

(ख) नीतिपद्ये 'पृथ्वी' इत्यर्थे किं पदमागतम् ?

(ग) 'लघुचेतसाम्' इत्यस्य विभक्तिः का ?

(घ) 'वेति' अस्य सन्धिविच्छेदं कृत्वा लिखत ।

५. **अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरयत**

नेपाले राष्ट्रियमानवाधिकारायोगस्य संस्थापना २०६८ तमे वैक्रमाब्दे अभवत् । मानवाधिकारस्य सम्मानम्, संरक्षणम्, संवर्धनं च अस्य स्थापनायाः प्रमुखानि कार्याणि सन्ति । आयोगः नेपालस्य संविधानेन संवैधानिकम् अङ्गमिति स्वीकृतः अस्ति । अधिकारस्य प्रत्याभूत्यै आयोगः कार्यं करोति । यत्र अधिकारस्य हननं भवति तत्र अधिकारस्य सुनिश्चिततां एष सम्पादयति । कोऽपि मानवः कस्मादपि पीडितो न भवेदिति आयोगस्य चिन्तनं भवति । समाजे कुप्रथावशाद् लोभवशात् च आपराधिकं कार्यं भवितुं शक्नोति । कस्यचन मनोरञ्जनेन अन्यस्य अधिकारः खण्डितो भवितुं शक्नोति । कारणं किमपि भवितुं शक्नोति, राजनीतिकम्, सांस्कृतिकम्, सामाजिकम् वा । मानवः जन्मना समानः एव भवति । अतः तस्य जातिविषये, वर्णविषये, लिङ्गविषये च भेदभावना न भवेदिति आयोगः वाञ्छति । नगरेषु ग्रामेषु वा मानवाधिकारस्य हननं भवति चेद् आयोगः अधिकारस्य स्थापनायां प्रयतमानः भवति । यदि कुत्रचिद् अधिकारस्य हननं दृश्यते चेद् वयमपि आयोगं सूचयितुं शक्नुमः । तेन पीडितः साधिकारं जीवनं यापयितुं समर्थः भवति ।

(क) नेपाले राष्ट्रियमानवाधिकारायोगस्य संस्थापना कदा अभवत् ?

(ख) आयोगस्य प्रमुखानि कार्याणि कानि सन्ति ?

(ग) आयोगस्य चिन्तनं किं भवति ?

(घ) आयोगः किं वाञ्छति ?

(ङ) वयं किं कर्तुं शक्नुमः ?

नेपालमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको स्थापना वि.सं. २०६८ मा भयो। मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्धन यसको स्थापनाका प्रमुख काम हुन्। आयोगलाई नेपालको संविधानले संवैधानिक अङ्ग स्वीकार गरेको छ। अधिकारको प्रत्याभूतिका लागि आयोगले काम गर्दछ। जहाँ अधिकारको हनन हुन्छ, त्यहाँ अधिकारको सुनिश्चितता यसले गर्दछ। कुनै पनि मानिस कसैबाट पनि पीडित नहोस् भन्ने आयोगको चिन्तन हुन्छ। समाजमा कुप्रथाका कारण र लोभका कारण पनि आपराधिक कार्य हुन सक्छ। कसैको रमाइलोले अर्काको अधिकार खण्डित हुन सक्छ। कारण कुनै पनि हुन सक्छ, राजनीतिक, सांस्कृतिक वा सामाजिक। मानिस जन्मबाट समान नै हुन्छन्। त्यसैले जातिका विषयमा, वर्णका विषयमा र लिङ्गका विषयमा विभेदको भावना नहोस् भन्ने आयोग चाहन्छ। सहरमा वा गाउँमा मानव अधिकारको हनन हुन्छ भने आयोग अधिकारको स्थापनाका लागि प्रयासरत हुन्छ। यदि कतै अधिकारको हनन भएको देखिन्छ भने हामीले पनि आयोगलाई सूचना दिन सक्छौँ। त्यसबाट पीडित अधिकारपूर्वक जीवन गुजार्न सक्षम हुन्छ।

६. **अधो लिखितानि पदानि शुद्धमुच्चारयत**

सप्तविंशतिदिनाङ्कपर्यन्तम्, निरङ्कुशशासनव्यवस्थया, जागरणसूत्रम्, शस्त्रास्त्राणाम्, शान्तिसंस्थापनस्य, आतङ्कवादनिराकरणस्य, चेतनामूलकान्, पुनर्मेलिष्यावः।

लेखनम्

१. **पुस्तकं शब्दकोशं शिक्षकसहयोगं वा अवलम्ब्य शब्दानामर्थं नेपालीभाषायां लिखत**

आरभ्य, संसर्गेण, पदावली, मत्क्षेत्रीयाः, स्वकृत्यानि, रक्तपातः, बीजम्, परामर्शः, प्रतिवेशी, सद्भावः, सहमतिः, परित्यज्य, विलम्बः।

२. **विवेकानन्दस्य महत्त्वपूर्णानि कथनानि शिक्षकात् श्रुत्वा लिखत।**

३. **पदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत**

ग्रहीतुम्, अनुयायी, प्रबन्धम्, नास्ति, प्रवचनम्, शाकस्य, शृणवानि, वर्धते, जीवनम्, गठनम्, भ्रमणाय, अशान्तिः, धन्यवादः।

४. कोष्ठकाद् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत

(परिवारः, विवादसमाधानाय, विकासाय, विश्वबन्धुत्वम्, सद्भावः)

(क) अहं .... साहाय्यं कर्तुं शक्नोमि किम् ?

(ख) समाजः .... कामयति ।

(ग) .... बन्धुत्वेन सम्पद्यते ।

(घ) कलहो विनाशाय भवति न तु .... ।

(ङ) संसार एव .... वर्तते ।

५. पाठे प्रयुक्तं पद्यमनुलिखत ।

६. अधस्तनानां पदानाम् अशुद्धीः संशोध्य लिखत

सूयते, समीचिनम्, बिजानि, द्वितियविश्वयुद्धेन, भयम्, नितिनिर्माणम्, सुनिस्चितः, सुस्ठु, बिलम्ब

७. एकपदेन प्रश्नान् उत्तरयत

(क) किं मा कुरुताम् ?

(ख) भवन्तौ परस्परं किं कामयेताम् ?

(ग) भयः किं जनयति ?

(घ) उदारचरितानां कृते मानवाः कीदृशाः भवन्ति ?

(ङ) काः कार्यं कर्तुं न शक्नुवन्ति ?

(च) अशान्तिः कस्य बाधकः भवति ?

(छ) केन सम्यग् उक्तम् ?

(ज) बन्धुत्वस्य भावनया एव विश्वस्य किं भवति ?

८. प्रश्नान् सङ्क्षेपेण उत्तरयत

(क) नवीनः किं कुर्वन् अस्ति ?

(ख) किमर्थं राष्ट्रसङ्घस्य स्थापना अभवत् ?

(ग) कथं सर्वेषां कल्याणं भवति ?

(घ) सद्भावस्य आवश्यकता किमर्थं भवति ?

(ङ) कः लघुचेताः कथ्यते ?

(च) आयोगाः किं कुर्वन्ति ?

(छ) कथं विश्वस्मिन् शान्तेः स्थापना भवति ?

(ज) एकस्य देशस्य नागरिकः किमर्थमन्यं देशं गच्छति ?

(झ) कथं समस्यायाः समाधानं कर्तव्यम् ?

(ञ) भूमिमापनेन किं निश्चेतव्यम् ?

९. पाठाधारेण विश्वबन्धुत्वस्य महत्त्वविषये दश वाक्यानि लिखत ।

व्याकरणानुशीलनम्

१. प्रदत्तानि धातुरूपाणि पठित्वा अभ्यासपुस्तिकायामनुलिखत

एध्-धातोः आज्ञाप्रार्थनादिषु लोट्-लकारे रूपाणि -

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः पुरुषः	एधताम्	एधेताम्	एधन्ताम्
मध्यमः पुरुषः	एधस्व	एधेथाम्	एधध्वम्
उत्तमः पुरुषः	एधै	एधावहै	एधामहै

२. धातुरूपं लिखित्वा रिक्तस्थानं पूरयत

लभ्- लभताम् ....

वृध् (वर्ध्)- .... वर्धेथाम् ....

सेव्- .... सेवामहै

३. याच्-धातोः एध्-धातुवत् लोट्-लकारे रूपाणि लिखत ।

४. शिक्षकस्य सहयोगेन कृ-धातोः एध्-धातुवत् लोट्-लकारे रूपाणि लिखत ।

५. शिक्षकाद् यथावश्यकं साहाय्यम् अवाप्य परस्परं मेलयत

सः/सा/तत्/छात्रः	एधस्व
तौ/ते/ते/छात्रौ	वन्दन्ताम्
ते/ताः/तानि/छात्राः	सेवेताम्
त्वम्	याचै
युवाम्	यतध्वम्
यूयम्	मन्यामहै
अहम्	भाषताम्
आवाम्	शङ्केथाम्
वयम्	शिक्षावहै

६. अधस्तनानां सन्धियुक्तानां पदानां सन्धिच्छेदं पठित्वा शिक्षकं श्रावयत

(क) ततस्तेषाम् = ततः + तेषाम्
(ख) विद्यालयस्य = विद्या + आलयस्य
(ग) नमस्कारः = नमः + कारः
(घ) भूमिरस्ति = भूमिः + अस्ति
(ङ) शक्नुमो वयम् = शक्नुमः + वयम्
(च) युद्धानन्तरम् = युद्ध + अनन्तरम्
(छ) कोऽपि = कः + अपि
(ज) सर्वेऽपि = सर्वे + अपि
(झ) संसार एव = संसारः + एव
(ञ) एको ग्रामः = एकः + ग्रामः
(ट) भवत्येव = भवति + एव
(ठ) विकास एव = विकासः + एव

नीचैः, विना, रात्रौ, किञ्चित्, अकस्मात्, निकषा, मृषा, व्यर्थम्, भूयः, किल, अनन्तरम्, वा, सदा, अपि

७. **अधस्तनानाम् अव्ययपदानां पर्यायपदानि मञ्जूषातः उद्धृत्य लिखत**

अधः, ऋते, नक्तम्, ईषत्, सहसा, समया, मिथ्या, वृथा, पुनः, खलु, अथ, अथवा, शश्वत्, च

रचनात्मकः अभ्यासः

१. **अधः प्रदत्तानां शब्दानां साहाय्येन पञ्चभिः वाक्यैः चित्रवर्णनं कुरुत**

(प्राङ्गणे, शिष्याः, मार्गे, ऋषिः, चलन्तः, दयालुः, खाद्यं, ददन्, भक्ताः, भगवतः, स्तुतिम्, गायन्तः)

२. **मञ्जूषास्थितैः संवादांशैः अधस्तनं लघुसंवादं पूरयित्वा शीर्षकं दत्त**

ताडनाद् मानवाधिकारस्य हननमेव जायते ।
ताडयानि किम् ?
परन्तु ताडनं न करोतु ।
अधुना एतं पात्रमार्जनाय प्रेषयामि, अनन्तरं परामृशामि ।
मम क्षतिर्जाता ।

(राममाया भोजनालये चायं पिबन्ती आसीत् । तदा एव भोजनालयस्य स्वामी कर्मकरे क्रुध्यति ।)

स्वामी द्रष्टुं न शक्नोषि ? नयने न स्तः ? खाद्यं सर्वं गतम् ? ....

राममाया किम् अभवत् ? कदाचित् त्रुटिर्भवितुं शक्नोति । ताडनेन को लाभः ? यद्यपि .... प्रहरिणः भवन्तं कारागारं नयन्ति ।

स्वामी किमर्थं नयन्ति ते माम् ? .... कः पूरयति मम क्षतिम् ?

राममाया जानाम्यहम् । अस्य पारिश्रमिकाद् भवान् क्षतिं पूरयतु .... एष भीतः अस्ति । अस्मिन् समये ध्यानेन कार्यं कर्तुं परामर्शः दातव्यः ।

स्वामी भवत्या साधु उक्तम् । ....

(स्वामी कर्मकरं प्रेषयति । राममाया स्वस्थानं गत्वा चायं पिबति ।

श्रवणपाठः

वातावरणस्य प्रदूषणं सर्वथा हानिं जनयति । अस्याः हानेः निराकरणाय प्रथमं अस्मान् परितः स्वच्छता आवश्यकी भवति । तस्य कृते अस्माभिः रिक्तस्थानेषु वृक्षरोपणं कर्तव्यम् । उद्योगेभ्यः निःसृतानाम् अवकराणां रसायनादीनां च समुचितं व्यवस्थापनं कर्तव्यम् । यत्र कुत्रापि अवकरक्षेपणं वर्जनीयम् । रसायनादीनि वातावरणं प्रदूषयन्ति । बस-कार-वायुयानादिभ्यः निःसृतः धूमः वायुमण्डलं दूषयति । तस्मात् कारणाद् यानानां प्रयोगे च विवेकः आवश्यकः भवति । विद्युत्प्रयोगेण यानादिकं चालयितव्यम् । वातावरणस्य संरक्षणेन एव अस्माकं हितं भवति । ग्रामे ग्रामे च चेतनामूलकान् कार्यक्रमान् आयोज्य वातावरणस्य संरक्षणाय अस्माभिः प्रयासः विधेयः । सर्वकारः अपि अस्य स्वच्छतायै यतमानः एव दृश्यते । प्रदूषकेभ्यः दण्डव्यवस्था कठोरा भवितुमर्हति । यतः स्वच्छं वातावरणमेव स्वस्थं जीवनमस्तीति सर्वैः ज्ञातव्यम् ।

पञ्चमः पाठः

पाठप्रवेशः

नीतिशिक्षा

गङ्गातटे पाटलिपुत्रनामकं नगरमस्ति । पुरा तत्र सुदर्शननामकः सद्गुणवान् राजा आसीत् । सर्वसम्पन्नोऽपि सोऽत्यन्तं चिन्तित आसीत्, यतो हि तस्य पुत्राः उन्मत्ताः, नीतिज्ञानहीनाः, मूर्खाश्च आसन् । राजा पुत्राणां विषये अनेकधा विचार्य राजप्रासादे एकां पण्डितसभामकारयत् । तत्र स्वराज्यादन्यराज्येभ्यश्च अनेके नीतिशास्त्रकुशला विद्वांस आगच्छन् । राजा तेषामग्रे स्वपुत्राणामवस्थां विज्ञाप्याकथयत्, "उन्मत्तान् मूर्खान् च मम पुत्रान् नीतिशास्त्रज्ञान् कारयितुं कोऽपि पण्डितः समर्थो विद्यते किम् ?" राज्ञो वचनं श्रुत्वा अन्ये सर्वेऽपि विद्वांसो मौनमाकलयन् परं विष्णुशर्मनामकः विद्वान् तान् अध्यापयितुं तत्परः अभवत् । सः अकथयत्, "राजन् ! भवतां कुले उत्पन्नाः एते निर्गुणाः भवितुं नार्हन्ति । अतः अहमेतान् षण्मासाभ्यन्तरे नीतिशास्त्रकुशलान् कर्तुं शक्नोमि ।" विष्णुशर्मणो वचनेन अत्यन्तं हर्षितो राजा बहुमानपुरःसरं स्वपुत्रान् विष्णुशर्मणे समार्पयत् । ततो विष्णुशर्मा पशुपक्षिणां जनानां च विविधकथामाध्यमेन तान् नीतिविषयानध्यापयत् । नीतेः अध्ययनेन तेषां राजपुत्राणामुन्मादः अपगतः । ते राजनीतौ व्यवहारनीतौ च कुशला अभवन् । ते वैदुष्यपूर्णाः सभ्या अजायन्त । धनेन, यौवनेन, प्रभुत्वेन च युतोऽपि जनो नीतिरहितो वर्तते चेत् स सामाजिकः सभ्यश्च भवितुं नार्हति । नीतिरेव सभ्यतां सामाजिकतां च शिक्षयति । अतो जीवने नीतिशिक्षायाः परं महत्त्वं वर्तते । आगच्छत छात्राः ! अद्य वयं नीतिशिक्षाप्रदायकान् काँश्चन श्लोकान् पठाम ।

गङ्गा नदीको किनारमा पाटलिपुत्र (पटना) नामको सहर छ । पहिले त्यहाँ सुदर्शन नामका असल गुणले युक्त एक राजा थिए । सबै कुराले सम्पन्न हुँदाहुँदै पनि ती राजा अत्यन्त चिन्तित थिए किनकि तिनका पुत्रहरू उन्मत्त, नीति ज्ञान नभएका र मूर्ख थिए । राजाले छोराका विषयमा अनेक प्रकारले विचार गरी एउटा पण्डितसभा गराए । सो सभामा आफ्नो राज्य र अन्य राज्यबाट नीतिशास्त्रका ज्ञाता अनेक विद्वान्हरू आए । राजाले तिनीहरूका अगाडि आफ्ना छोराका बारेमा जानकारी दिई भने, "उन्मत्त र मूर्ख मेरा छोरालाई नीतिशास्त्रका ज्ञाता बनाउन कुनै विद्वान् समर्थ हुनुहुन्छ ?" राजाको कुरा

सुनेर अरू सबै विद्वान्हरू चुप लागे तर विष्णु शर्मा नाम गरेका विद्वान् ती राजपुत्रलाई पढाउन तयार भए । उनले भने, “हे राजन् हजुरको कुलमा उत्पन्न भएका यी राजपुत्रहरू गुणहीन हुन सक्दैनन् । त्यसैले म यिनीहरूलाई ६ महिनाभित्र नीतिशास्त्रका ज्ञाता बनाउन सक्छु ।” विष्णुशर्माको कुराले अत्यन्त खुसी भएका राजाले धेरै सम्मानका साथ आफ्ना छोराहरू विष्णु शर्मालाई सपर्पण गरे । त्यसपछि विष्णु शर्माले पशुपक्षी र मानिसको विभिन्न कथाका माध्यमले तिनीहरूलाई नीतिका विषय पढाए । नीतिको अध्ययन गरिसकेपछि ती राजपुत्रको उन्माद हट्यो । उनीहरू राजनीतिमा र व्यवहारनीतिमा पनि कुशल भए । उनीहरू विद्वत्ताले युक्त सभ्य बने । धन, यौवन र प्रभुत्वले युक्त हुँदाहुँदै पनि मान्छे नीतिरहित छ भने त्यो सामाजिक र सभ्य बन्न सक्दैन । नीतिले नै मानिसलाई सामाजिकता र सभ्यता सिकाउँछ । त्यसैले जीवनमा नीतिशीक्षाको ठुलो महत्त्व छ । आउनुहोस् आज हामी नीतिशिक्षा दिने केही श्लोकहरू पढौँ ।

मूलपाठः

वाग्भूषणं भूषणम्

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः,
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते,
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः,
सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ?
सौजन्यं यदि किं बलेन महिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः,
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ?

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो,
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ ।

व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषम्,
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥

को लाभो गुणिसङ्गमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः सङ्गतिः,
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः ।
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा कानुव्रता किं धनम्,
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम् ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता,
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद् भयम् ।
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले,
येष्वेते निवसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो महद्भ्यो नमः ॥

प्रथमं पद्यम्

अन्वयः -

केयूराणि पुरुषं न भूषयन्ति, चन्द्रोज्ज्वला हाराश्च न, स्नानं च न, विलेपनं च न, कुसुमं च न, अलङ्कृताः मूर्धजाश्च न । या संस्कृता धार्यते (सा) एका वाणी पुरुषं समलङ्करोति । भूषणानि खलु क्षीयन्ते । वाग्भूषणम् सततम् भूषणम् (अस्ति) ।

सरलार्थः -

अङ्गदानि, समुज्ज्वला कण्ठहाराः, स्नानम्, विलेपनम्, पुष्पसज्जा, शोभनाः कुन्तलाश्च जनं तथा न भूषयन्ति, यथा कोशव्याकरणादिभिः परिशोधिता संस्कृता वाणी भूषयति । अन्यानि सकलानि आभूषणानि कालक्रमेण विनश्यन्ति परन्तु वाग्भूषणं कदापि न विनश्यति । अतः संस्कृतं वाग्भूषणं सदैव धारणीयम् ।

केयूर, चम्किला हार, स्नान, चन्दन आदिको लेपन, फूल र कुण्डलले मानिसलाई त्यति शोभा दिँदैनन्, जति शोभा कोश, व्याकरण आदिले परिष्कृत भएको संस्कृत वाणीले दिन्छ । अन्य सम्पूर्ण गरगहनाहरू समयको परिवर्तनसँगै नष्ट हुन्छन् तर वाणीरूपी गहना कहिल्यै नष्ट हुँदैन । त्यसैले संस्कृतवाणीरूपी गहना सधैँ लगाउनुपर्छ ।

द्वितीयं पद्यम्

अन्वयः -

लोभः (अस्ति) चेद् अगुणेन किम् ? यदि पिशुनता अस्ति पातकैः किम् ? सत्यम् (अस्ति) चेत् तपसा च किम् ? मनः यदि शुचि अस्ति तीर्थेन किम् ? यदि सौजन्यम् (अस्ति) बलेन किम् ? यदि महिमा अस्ति मण्डनैः किम् ? यदि सद्विद्या (अस्ति, तर्हि) धनैः किम् ? यदि अपयशः अस्ति (तर्हि) मृत्युना किम् ?

सरलार्थः –

यदि कस्मिँश्चिदपि जने लोभो वर्तते चेत् तत्र अन्यस्य दुर्गुणस्य आवश्यकता एव न भवति । लोभ एव निन्दनीयो महान् दुर्गुणः । तथैव यदि कश्चन जनः पिशुनोऽस्ति चेद् नरकाय अन्यस्य पापकर्मणः आवश्यकत्वमेव न भवति । जनः सत्यं वदति, सत्यमेव व्यवहरति चेद् अन्यस्य तपसः तस्य जीवने आवश्यकता न भवति । जनस्य मनो निर्मलमस्ति चेत् तीर्थाटनस्य आवश्यकत्वं न सिद्ध्यति । जने सुजनता अस्ति चेत् शारीरिकस्य बलस्य आवश्यकता न भवति । यदि जनः सद्गुणनां महिम्ना अन्वितोऽस्ति चेद् आभूषणैरलङ्करणस्य आवश्यकत्वं न जायते । सद्विद्यया युक्तस्य जनस्य कृते अन्यस्य धनस्य आवश्यकत्वं न भवति । अपयशो मृत्योरपि पीडादायि भवति, तेन अपयशसा युतस्य जनस्य कृते मृत्योः आवश्यकता न भवति ।

यदि कसैमा लोभ छ भने अर्को दुर्गुणको आवश्यकता नै पर्दैन । लोभ नै निन्दायोग्य ठुलो दुर्गुण हो । त्यस्तै यदि कुनै मानिस छुल्याहा छ भने नरकका लागि अरू पापकर्मको आवश्यकता हुँदैन । मानिस सत्य बोल्छ र सत्य व्यवहार गर्छ भने अर्को तपस्याको आवश्यकता हुँदैन । मानिसको मन स्वच्छ छ भने तीर्थयात्राको आवश्यकता हुँदैन । मानिसमा साधुता छ भने शारीरिक बलको आवश्यकता हुँदैन । मानिस सद्गुणको महिमाले प्रतिष्ठित छ भने त्यसलाई गहनाले सजिनुपर्ने आवश्यकता हुँदैन । सद्विद्याले युक्त भएको मानिसलाई अन्य धनको आवश्यकता हुँदैन । अपयश मृत्युभन्दा पनि पीडादायी हुन्छ । त्यसैले अपयशले युक्त भएको मानिसका लागि मृत्युको पनि आवश्यकता हुँदैन ।

तृतीयं पद्यम्

अन्वयः -

हुतभुक् जलेन, सूर्यातपः छत्रेण, समदः नागेन्द्रः निशिताङ्कुशेन वारयितुं शक्यः । गोगर्दभौ दण्डेन (वारयितुम् शक्यौ), भेषजसङ्ग्रहैः व्याधिः (वारयितुम् शक्यः), विविधैः मन्त्रप्रयोगैः विषं च (वारयितुं शक्यम्) सर्वस्य शास्त्रविहितम् औषधम् अस्ति, मूर्खस्य औषधम् नास्ति ।

सरलार्थः –

संसारस्य सकलानां समस्यानां समाधानं शास्त्रेण निर्दिष्टं वर्तते । यथा अग्निः पानीयेन शाम्यते । सूर्यप्रकाशः छत्रेण वार्यते । गजः तीक्ष्णेन अङ्कुशेन नियम्यते । गोगर्दभौ च दण्डेन वशीक्रियेते । व्याधिरौषधप्रयोगेण नियन्त्र्यते । विषञ्च मन्त्रप्रयोगेण शाम्यते । परन्तु मूर्खस्य औषधं कुत्रापि न प्राप्यते । मूर्खताया अपाकरणम् असम्भवमस्ति ।

संसारका सम्पूर्ण समस्याको समाधान शास्त्रले बताएकै छन् । जसरी आगो पानीले शान्त हुन्छ । छाताद्वारा घामको निवारण गरिन्छ । हात्तीलाई तिखो अङ्कुशले र गाई, गोरु, गधालाई लौरोद्वारा नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । औषधीको प्रयोगबाट रोग र मन्त्रप्रयोगद्वारा विषको शमन हुन्छ तर मूर्खको औषधी कतै पनि पाइँदैन । मूर्खताको निराकरण असम्भव छ ।

चतुर्थं पद्यम्

अन्वयः –

कः लाभः ? गुणिसङ्गमः । किम् असुखम् ? प्राज्ञेतरैः सङ्गतिः । का हानिः ? समयच्युतिः । का निपुणता ? धर्मतत्त्वे रतिः । कः शूरः ? विजितेन्द्रियः । का प्रियतमा ? अनुव्रता । किं धनम् ? विद्या । किं सुखम् ? अप्रवासगमनम् । किं राज्यम् ? आज्ञाफलम् ।

सरलार्थः –

लाभः कोऽस्ति ? गुणवद्भिर्जनैः सह सङ्गम एव लाभो वर्तते । दुःखं किमस्ति ? प्रज्ञाहीनैर्मूर्खैः

सह सङ्गतिरेव दुःखमस्ति । हानिः काऽस्ति ? समयस्य वृथा यापनमेव हानिरस्ति । निपुणता काऽस्ति ? धर्मस्य सारं गृहीत्वा प्रवर्तने प्रीतिरेव जनस्य निपुणता वर्तते । वीरः कोऽस्ति ? दुर्जेयानामिन्द्रियाणां विजेता हि वीरो वर्तते । प्रियतमा काऽस्ति ? पत्युरिच्छानुरूपं चलन्ती स्त्री एव तस्य कृते प्रियतमा अस्ति । सुखं किमस्ति ? जीविकायै स्वदेशं परित्यज्य प्रवासगमनं न स्यात्, एतदेव सुखमस्ति । राज्यं किमस्ति ? स्वाज्ञापालकत्वेन अन्येषामनुकूलीकरणमेव राज्यं वर्तते ।

लाभ के हो ? असल मानिससँग सङ्गत गर्नु नै लाभ हो । दुःख के हो ? बुद्धि नभएका मूर्खसँग सङ्गत गर्नु नै दुःख हो । हानि के हो ? समय त्यत्तिकै खेर फाल्नु हानि हो । निपुणता के हो ? धर्मको सारलाई ग्रहण गरी त्यसैमा रमाउनु नै मानिसको निपुणता हो । वीर को हो ? दुर्जेय इन्द्रियलाई जित्नेवाला व्यक्ति नै वीर हो । प्रिया को हुन् ? पतिको इच्छानुसार हिँड्ने पत्नी नै पतिका लागि प्रिया हुन् । सुख के हो ? जीविकाका लागि स्वदेश छाडी परदेश जान नपर्नु नै सुख हो । आफ्नो आज्ञाको पालन गर्ने बनाउन सक्नु नै राज्य हो ।

पञ्चमं पद्यम्

अन्वयः -

सज्जनसङ्गमे वाञ्छा, परगुणे प्रीतिः, गुरौ नम्रता, विद्यायां व्यसनम्, स्वयोषिति रतिः, लोकापवादाद् भयम्, शूलिनि भक्तिः, आत्मदमने शक्तिः, खले संसर्गमुक्तिः एते निर्मलगुणाः येषु निवसन्ति तेभ्यः महद्भ्यः नमः ।

सरलार्थः -

ये जनाः साधुसङ्गमं वाञ्छन्ति, अन्येषां गुणेषु प्रीणन्ति, मान्यजनेषु विनयशीला भवन्ति, वेदादिविद्यानामभ्यासं कुर्वते, स्वपत्न्यां प्रेमभावयुक्ता भवन्ति, लोकापवादाद् बिभ्यति, शङ्करे भक्तिं भावयन्ति, स्वकीयानि इन्द्रियाणि वशीकुर्वन्ति, दुर्जनसंसर्गाद् दूरे तिष्ठन्ति, ते वन्दनीयाः सन्ति । सद्गुणशालिनः ते खलु वन्दनीयाः, अतोऽनुसरणीयाश्च ।

जो मानिस सज्जनसँगको सङ्गत चाहन्छन्, अरूका गुणलाई मन पराउँछन्, मान्यजनप्रति विनयशील रहन्छन्, वेदादि विद्याको अभ्यास गर्छन्, आफ्नी पत्नीका प्रेमी हुन्छन्, लोकको लाञ्छनाबाट डराउँछन्, भगवान् शिवको भक्ति गर्छन्, आफ्ना इन्द्रियलाई वशमा राख्छन्, दुर्जनको सङ्गतबाट टाढै रहन्छन्, उनीहरू वन्दनीय हुन्छन् । सद्गुणशाली उनीहरूलाई नमस्कार छ ।

शब्दार्थाः

हारः	कण्ठभूषणम्	हार	Fresh
खलु	नूनम्	निश्चय नै	Definitely
भूषणम्	आभरणम्	गहना	Ornament
सततम्	निरन्तरम्	निरन्तर	Continuous
वाग्भूषणम्	वचनाभरणम्	वाणीरूपी गहना	Verbal ornament
पिशुनता	कर्णेजपता	छुल्याइँ	Backbiting
पातकम्	कल्मषम्	पाप	Sin
शुचि	निर्मलम्	पवित्र	Holy
सौजन्यम्	साधुता	सज्जनपन	Gentility
महिमा	माहात्म्यम्	गुणगान	Glory
मण्डनम्	अलङ्करणम्	सजाउनु	Adornment
सद्विद्या	सज्ज्ञानम्	असल विद्या	Good knowledge
अपयशः	दुष्कीर्तिः	बदनाम	Infamy
मृत्युः	मरणम्	मर्नु	Death
हुतभुक्	अग्निः	आगो	Fire
छत्रम्	आतपत्रम्	छाता	Umbrella
सूर्यातपः	आदित्यातपः	घाम	Heat of the Sun
नागेन्द्रः	गजः	हात्ती	Elephant
दण्डः	यष्टिः	लौरो	Stick
गौः	धेनुः, वृषः	गाई गोरु	Cow, Ox

गर्दभः	रासभः	गधा	Donkey
व्याधिः	आमयः	रोग	Disease
भेषजम्	औषधम्	औषधी	Medicine
लाभः	प्राप्तिः	लाभ	Achievement
प्राज्ञेतरः	विज्ञेतरः	मूर्ख	Foolish
निपुणता	दक्षता	सिपालुपन	Dexterity
रतिः	प्रेम	प्रेम	Enjoyment
शूरः	पराक्रमी	वीर	Mighty
प्रवासः	परदेशवासः	परदेशमा बस्नु	Living abroad
वाञ्छा	इच्छा	चाहना	Desire
प्रीतिः	प्रेम	प्रेम	Love
स्वयोषित्	स्वपत्नी	आफ्नी पत्नी	Own wife
लोकापवादः	लोकनिन्दा	लोकले लगाउने अपवाद	Blasphemy
शूली	शिवः	त्रिशूलधारी महादेव	God Shiva
खलः	दुष्टः	बदमास	Evil/Bad person

अभ्यासः

श्रवणं भाषणञ्च

१. **शिक्षकमुखाद् अधः प्रदत्तानि पदानि श्रुत्वा अनूच्चारयत**

हुतभुक्, छत्रेण, सूर्यातपः, नागेन्द्रः, निशिताङ्कुशेन, गोगर्दभौ, व्याधिः, भेषजम्, सङ्ग्रहः, मन्त्रप्रयोगः, औषधम्, शास्त्रविहितम्, गुणिसङ्गमः, प्राज्ञेतरैः, सङ्गतिः, समयच्युतिः, निपुणता, धर्मतत्त्वम्, विजितेन्द्रियः, प्रियतमा, अनुव्रता, प्रवासगमनम्, राज्यम्, आज्ञाफलम् ।

२. **उदाहरणम् अनुसृत्य अधस्तनपदानां पदच्छेदं विधाय श्रावयत**

उदाहरणम् : सज्जनसङ्गमः = सज्जन + सङ्गमः

परगुणः, स्वयोषित्, लोकापवादः, संसर्गमुक्तिः, निवसन्ति, निर्मलगुणाः ।

३. **पाठस्य द्वितीयतृतीये पद्ये यथालयमनुवाचयत ।**

४. **पाठाद् गृहीतानि अधस्तनानि पदानि प्रयुज्य एकैकं वाक्यं कक्षयां श्रावयत**

हाराः, खलु, भूषणम्, सततम्, वाग्भूषणम्, पिशुनता, पातकम्, शुचि, सौजन्यम्, महिमा ।

५. **पाठस्य द्वितीयं पद्यं तदर्थं च श्रुत्वा उत्तराणि कथयत**

(क) लोभः कीदृशो दुर्गुणो वर्तते ?

(ख) जने लोभो वर्तते चेत् कस्य आवश्यकता न भवति ?

(ग) कश्चन पिशुनोऽस्ति चेत् कस्य आवश्यकता न भवति ?

(घ) जने सुजनता अस्ति चेत् कस्य आवश्यकता न भवति ?

(ङ) जनः सत्यवक्ता अस्ति चेत् कस्य आवश्यकता न भवति ?

(च) कश्चन महिमान्वितोऽस्ति चेत् कस्य आवश्यकता न भवति ?

(छ) कश्चन सद्विद्याधनवानस्ति चेत् कस्य आवश्यकता न भवति ?

(ज) कस्यचन मनो निर्मलमस्ति चेत् कस्य आवश्यकता न भवति ?

(झ) कश्चन अपयशोभाग् अस्ति चेत् कस्य पृथक् प्रयोजनं नास्ति ?

६. **अधस्तनानि वाक्यानि श्रुत्वा सत्यवाक्ये 'आम्' असत्यवाक्ये 'नहि ' इति वदत**

(क) मूर्खैः सह सङ्गतिः लाभः अस्ति ।	....
(ख) यथाकालं कर्तव्यस्य अपालनं हानिः ।	....
(ग) धर्मस्य सारं बुद्ध्वा आचरणं निपुणता ।	....
(घ) दुर्जयानामिन्द्रियाणां विजेता हि वीरः ।	....
(ङ) जीविकायै प्रवासगमनं सुखमस्ति ।	....

७. **केषामौषधं शास्त्रैः निर्दिष्टम्, कस्य च नेति पाठाधारेण सखिभिः सह विमृश्य वदत ।**

८. **के वन्दनीयाः भवन्ति किमर्थञ्चेति अधीतपाठानुसारं वर्णयत ।**

९. श्रवणपाठं श्रुत्वा रिक्तस्थानं पूरयत

(क) .... सङ्गतिः सत्सङ्गतिः अस्ति ।

(ख) दुर्जनानां सङ्गतिः .... भवति ।

(ग) बुद्धिमन्तो जनाः .... नेच्छन्ति ।

(घ) .... स्वभावेनैव सर्वेषां हितं चिन्तयन्ति ।

(ङ) .... सर्वहितकारिणी भवति ।

पठनम्

१. अधस्तनस्य पद्यस्य कक्षायां सामूहिकवाचनं कुरुत

को लाभो गुणिसङ्गमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः सङ्गतिः,
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः ।
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा कानुव्रता किं धनम्,
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम् ॥

२. पाठस्य प्रथमं पद्यं लयानुशीलनेन वाचयत ।

३. अधः प्रदत्तस्य पद्यस्य द्रुतवाचनं कुरुत

को लाभो गुणिसङ्गमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः सङ्गतिः
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः ।
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा कानुव्रता किं धनं
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम् ॥

४. पाठस्य तृतीयपद्यं पठित्वा निम्नप्रश्नान् उत्तरयत

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् छत्रेण सूर्यातपो

नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ ।
व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषं
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥

क) अग्निः केन वारयितुं शक्यः ?

ख) निशिताङ्कुशेन कः वारयितुं शक्यः ?

ग) गोगर्दभौ कथं वारयितुं शक्यौ ?

घ) भेषजसङ्ग्रहैः कस्य वारणं भवति ?

ङ) विषस्य शमनं कथं भवति ?

५. **पद्याधारेण प्रश्नान् उत्तरयत**

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ।
मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय प्रश्रयं,
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां लक्षणम् ॥

(हे मानव !) तृष्णा त्याग, क्षमा गर, घमण्ड त्याग, पाप कर्ममा नआउ, सत्य बोल, सज्जनको मार्गमा चल, विद्वान्को सेवा गर, आदरणीयको सम्मान गर, शत्रुलाई मित्रवत् राख, नम्रता देखाऊ, कीर्तिको रक्षा गर र दुःखीलाई दया गर, यो सज्जनहरूको आचरण हो ।

(क) का छेत्तव्या ?

(ख) कस्य परित्यागः कार्यः ?

(ग) कुत्र रतिः न करणीया ?

(घ) कस्यानुसरणं कर्तव्यम् ?

(ङ) कस्य सेवा विधेया ?

(च) कस्मिन् दया विधातव्या ?

६. **पञ्चमस्य प्रश्नस्य श्लोकं पुनः पठित्वा शिक्षकसाहाय्येन तदर्थं च बुद्ध्वा सज्जनलक्षणानां सूचीं निर्मात ।**

७. **अनुच्छेदं पठित्वा एकवाक्येन उत्तरप्रदायकान् काँश्चन पञ्च प्रश्नान् निर्माय तेषामुत्तराणि च लिखत**

पशुभिः सह मनुष्याणां सम्बन्धः सृष्टेरादिकालादेव वर्तते । तस्मात् कालादेव जनाः पशुपालनं कुर्वन्ति स्म । अर्थोपार्जनाय पशूनां पालनं पशुपालनं वर्तते । एतत् प्राचीनं महत्त्वपूर्णं च जीविकासाधनं मन्यते । अजगोघोटकमहिष्यादेः पालनमेव पशुपालनमस्ति । पुरा स्वप्रयोजनाय कृतं पशुपालनमधुना व्यवसायाय विधीयते । मूलतो मांसदुग्धादिपदार्थानां परिपूर्तये पशुपालनं कृतं दृश्यते । पशुपालनं कृषिकर्म च मिथः परिपूरकं मन्यते । पशुपालनेन विना कृषिर्न सम्भवति, कृष्या विना च पशुपालनं न सम्भवति । पशूनामावश्यकं खाद्यवस्तु कृषिजन्यं भवति चेत् कृषिकर्मणि आवश्यकं वानस्पतिकं खाद्यं पशुजन्यं भवति । अतोऽनयोः निकटतमः सम्बन्धो वर्तते ।

पशुसँग मानिसको सम्बन्ध सृष्टिको आदिकालदेखि नै रहेको छ । त्यही समयदेखि मानिस पशुपालन गर्दथे । धन कमाउनका लागि पशु पाल्ने काम नै पशुपालन हो । यसलाई पुरानो र महत्त्वपूर्ण पेसा मानिन्छ । बाखो, गाई, घोडा, भैँसी आदि पाल्नु नै पशुपालन हो । पहिले आफ्नो मात्र प्रयोजनका लागि गरिने पशुपालन अहिले व्यवसायका लागि गरिन्छ । मुख्यतः मासु र दुग्धजन्य पदार्थको परिपूर्तिका लागि पशुपालन गरिएको देखिन्छ । पशुपालन र कृषि एकअर्काका परिपूरक हुन् । पशुपालन विना कृषि र कृषि विना पशुपालन हुन सक्दैन । पशुका लागि आवश्यक खाद्यवस्तु कृषिबाट उपलब्ध हुन्छ भने कृषिका लागि आवश्यक मल पशुबाट प्राप्त हुन्छ । त्यसैले पशुपालन र कृषिको परस्पर निकट सम्बन्ध रहको छ ।

८. **अधोलिखितस्य गद्यांशस्य सस्वरवाचनं कुरुत**

शैलेशस्य गृहं वनस्य समीपे वर्तते । हरितस्य वनस्य शोभा प्राचुर्येण मनमोहिका भवति । तत्र नैकविधाः वनस्पतयः सन्ति । शैलूष-न्यग्रोध-रसालैः भरिते वने विविधाः लताश्च सुशोभन्ते । रुहा-सुभगा-नागवल्लिकाः धार्मिक-सांस्कृतिककार्येषु प्रयुज्यमाना वनस्पतयोऽपि वने लभ्यन्ते । वनस्पतीनां विविधाः प्रकाराः भवन्ति । तेषु लाभकारिगुणाः भवन्ति । असाध्यरोगाणां शमनाय, वातावरणस्य संरक्षणाय, प्राकृतिकसौन्दर्यस्य वर्धनाय च इमे महत्त्वपूर्णाः सन्ति । वनस्पतीनां विनाशः पर्यावरणस्यैव विनाशो मन्यते । पर्यावरणस्य विनाशात् स्वस्यैव विनाशः सम्भवति ।

शैलेशको घर जङ्गलनजिकै छ । हरियो वनको सुन्दरता अत्यन्त मनमोहक हुन्छ । त्यहाँ धेरै प्रकारका बिरुवाहरू छन् । बेल, वर र आँपलगायतका रुखले भरिएको जङ्गलमा विभिन्न लहराहरू सुशोभित भएका हुन्छन् । दुबो, हलेदो, तुलसी र पानलगायत धार्मिक तथा सांस्कृतिक कार्यमा प्रयोग गरिने वनस्पति पनि वनमा पाइन्छन् । बिरुवाहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । तिनीहरूसँग लाभदायक गुणहरू हुन्छन् । तिनीहरू निको नहुने रोगहरू कम गर्न, वातावरण संरक्षण गर्न र प्राकृतिक सौन्दर्य वृद्धि गर्न महत्त्वपूर्ण छन् । वनस्पतिको विनाशलाई वातावरणको विनाश मानिन्छ । वातावरणको विनाशले आफैँलाई विनाश गर्न सक्छ ।

९. **अधोलिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरयत**

हिमालयस्य दक्षिणभागे अवस्थितो नेपालः प्राकृतिकसांस्कृतिकदृष्ट्या जगत्येव प्रसिद्धो वर्तते । अत्र बहूमूल्यानि मूलौषधानि प्राप्यन्ते । हिमालयप्रदेशेषु पर्वतभूभागेषु च इमानि औषधानि विकीर्णानि सन्ति । स्वच्छपर्यावरणे समुद्भूतानि एतानि औषधानि विक्रीय वयं राष्ट्रं धनि कर्तुं शक्नुमः । एतादृशानि औषधानि राष्ट्रस्य सम्पत्तयो वर्तन्ते । राष्ट्रियसम्पत्तीनां संरक्षणेन सदुपयोगेन च राष्ट्रस्यैव सेवा भवति । हिमालयस्याङ्के स्वच्छं जलं सततं प्रवहति । जलमेतत् स्वच्छं पेयं पुष्टिकरं च वर्तते । एतस्य सदुपयोगेन अस्माकं न केवलं स्वास्थ्यम् अपितु अर्थतन्त्रं च सबलं भविष्यति । अत्र राष्ट्रेण ध्यानं प्रदातव्यम् । नेपालस्य हितं तदैव भवति ।

(क) औषधानि कुत्र सन्ति ?
(ख) राष्ट्रं कथं धनि भवति ?
(ग) राष्ट्रसेवा कदा भवति ?
(घ) स्वच्छं जलं कुत्र प्रवहति ?
(ङ) राष्ट्रेण कुत्र ध्यानं प्रदातव्यम् ?

हिमालयको दक्षिणी भागमा अवस्थित नेपाल प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदाका लागि विश्वप्रसिद्ध छ । यहाँ मूल्यवान् जरा तथा औषधी पाइन्छन् । यी औषधी हिमाली क्षेत्र र पहाडी भूभागमा छरिएका छन् । स्वच्छ वातावरणमा उत्पादन हुने यी औषधी बेचेर देशलाई धनी बनाउन सकिन्छ । यस्ता औषधी राष्ट्रका सम्पत्ति हुन् । राष्ट्रिय सम्पत्तिको संरक्षण र सदुपयोगले राष्ट्रको नै सेवा गर्छ । हिमालयको काखमा सफा पानी निरन्तर बगिरहन्छ । यो पानी पिउनका लागि सफा र पौष्टिक छ । यसको सही सदुपयोग गर्नाले हाम्रो स्वास्थ्य मात्र नभई अर्थतन्त्र पनि मजबुत हुने छ । यसतर्फ राष्ट्रले ध्यान दिनुपर्छ । त्यो बेला नेपालको हित खतरामा हुन्छ ।

लेखनम्

१. **अधस्तनानां वाक्यानाम् अशुद्धीः निराकुरुत**

(क) सूर्यप्रकाशः छत्रेण वार्येते ।

(ख) विषं मन्त्रप्रयोगेण शाम्येते ।

(ग) अग्निः पानीयेन शाम्यन्ते ।

(घ) व्याधिः औषधप्रयोगेण शाम्यन्ते ।

(ङ) गोगर्दभौ च दण्डेन वशीक्रियते ।

(च) मूर्खस्य औषधं कुत्रापि न प्राप्यन्ते ।

(छ) मूर्खतास्य अपाकरणमसम्भवमस्ति ।

(ज) गजाः तीक्ष्णेन अङ्कुशेन वशीक्रियते ।

२. **अधस्तनानां पदानामर्थं लिखत**

हारः, खलु, भूषणम्, सततम्, वाग्भूषणम्, पिशुनता, पातकम्, शुचि, सौजन्यम् ।

३. **पाठस्थपद्येभ्यः कानिचन पञ्च समस्तपदानि अन्विष्य अत्र लिखत ।**

यथा– निर्मलगुणाः

४. **पाठस्य पञ्चमस्य श्लोकस्य श्रुतलेखनं कुरुत ।**

५. **पाठस्य चतुर्थं श्लोकमाधृत्य परस्परं मेलयत**

लाभः	जितेन्द्रियः
निपुणता	विद्या
प्रियतमा	सत्सङ्गतिः
शूरः	धर्मतत्त्वे रतिः
धनम्	अनुव्रता

६. **पाठस्य श्लोकान् भावार्थान् च पठित्वा प्रश्नान् उत्तरयत**

(क) कः वीरः ?

(ख) का हानिः ?

(ग) लाभः कोऽस्ति ?

(घ) के वन्दनीयाः सन्ति ?

(ङ) मनुष्यं का भूषयति ?

(च) किं सदैव धारणीयम् ?

(छ) का जनस्य निपुणता ?

(ज) का प्रियतमा भवति ?

(झ) किं कदापि न विनश्यति ?

(ञ) कालक्रमेण कानि विनश्यन्ति ?

७. **'वाग्भूषणं भूषणम्' इति विषये स्वभाषया एकमनुच्छेदं लिखत ।**

८. **पाठस्य पञ्चमं पद्यमाधृत्य महतां गुणानां सूचीनिर्माणं कुरुत ।**

९. **पद्यखण्डान् परस्परं मेलयत**

को लाभो गुणिसङ्गमः किमसुखं	कानुव्रता किं धनम्
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता	राज्यं किमाज्ञाफलम्
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा	प्राज्ञेतरैः सङ्गतिः
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं	का धर्मतत्त्वे रतिः
वाञ्छा सज्जनसङ्गमे परगुणे	संसर्गमुक्तिः खले
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिः	तेभ्यो महद्भ्यो नमः
भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने	प्रीतिर्गुरौ नम्रता
येष्वेते निवसन्ति निर्मलगुणाः	लोकापवादाद् भयम्

१०. **पाठाधारेण मञ्जूषायां प्रदत्तानि विपरीतार्थपदानि सारिणीतो लिखत**

यथा– त्यागः	-	लोभः			
(क) पुण्यम्	-	....	(ख) अपवित्रम्	-	....
(ग) सुकीर्तिः	-	....	(घ) छाया	-	....
(ङ) विषम्	-	....	(च) विरतिः	-	....
(छ) घृणा	-	....	(ज) उद्दण्डता	-	....
(झ) उत्पद्यन्ते	-	....	(ञ) अनृतम्	-	....
(ट) दौर्जन्यम्	-	....	(ठ) जन्म	-	....
(ड) नैरुज्यम्	-	....	(ढ) हानिः	-	....
(ण) कातरः	-	....			

मञ्जूषा

क्षीयन्ते, लोभः, पातकम्, सत्यम्, शुचि, सौजन्यम्, अपयशः, मृत्युः, आतपः, व्याधिः, भेषजम्, लाभः, रतिः, शूरः, प्रीतिः, नम्रता

११. **अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा प्रदत्तप्रश्नानामुत्तराणि दत्त**

पुरा भारतवर्षे दुष्यन्तनामा प्रसिद्धः राजा आसीत्। एकदा स आखेटाय वनमगच्छत्। तत्र एकः आश्रमः आसीत्। आश्रमोऽयं कण्वनामकस्य ऋषेः आसीत्। कण्वस्य शकुन्तलानामिका धर्मपुत्री आश्रमस्य निकटे सखिभिः सह क्रीडन्ती आसीत् । दुष्यन्तः ताम् अपश्यत्, तस्याः रूपलावण्येन मोहितश्च अभवत् । शकुन्तला च दुष्यन्तं दृष्ट्वा सम्मोहिता अभवत् । परिणामे तयोर्गान्धर्वविवाहः सञ्जातः । कण्वः तां पतिगृहं प्रेषयितुम् ऐच्छत् । शकुन्तलायाः पतिगृहगमनं दृष्ट्वा आश्रमस्य प्राणिनः, लताः, वनस्पतयश्च चिन्ताकुला अभवन् । यतो हि शकुन्तला तेषु अतीव स्निह्यति स्म । ते शकुन्तलया सहैव स्थातुम् इच्छन्ति स्म । शकुन्तला च तान् त्यक्तुं विस्मर्तुं च नेच्छति स्म । दुष्यन्तशकुन्तलयोः कथा न केवलं प्रेमवर्षिणी एव अपितु मानवप्रकृत्योः समन्वयप्रदर्शिनी च वर्तते ।

(क) कः आखेटाय वनमगच्छत् ?

(ख) कण्वस्य धर्मपुत्री का ?

(ग) दुष्यन्तशकुन्तलयोः कीदृशो विवाहो जातः ?

(घ) शकुन्तलायाः पतिगृहगमने के चिन्ताकुला अभवन् ?

(ङ) दुष्यन्तशकुन्तलयोः कथा कीदृशी वर्तते ?

प्राचीन कालमा भारतखण्डमा दुष्यन्त नामका एक प्रसिद्ध राजा थिए । एकपटक उनी सिकार गर्न जङ्गल गएका थिए । त्यहाँ आश्रम थियो । यो आश्रम कण्व ऋषिको थियो । कण्वकी धर्मपुत्री शकुन्तला आश्रमनजिकै आफ्ना साथीसँग खेलिरहेकी थिइन् । दुष्यन्तले उनलाई देखे र उनको सौन्दर्यमा मोहित भए । दुष्यन्तलाई देखेर शकुन्तला पनि मोहित भइन् । फलस्वरूप तिनीहरूले प्रेमविवाह गरे । कण्वले उनलाई श्रीमान्को घर पठाउन चाहे । शकुन्तलालाई श्रीमान्को घरमा गएको देखेर आश्रमका पशु, लहरा र बोटबिरुवाहरू चिन्तित भए । कारण के थियो भने शकुन्तलाले उनीहरूलाई धेरै माया गर्थिन् । उनीहरू शकुन्तलासँग बस्न चाहन्थे । तिनीहरू शकुन्तलालाई छोड्न वा बिर्सन चाहँदैनथे । यस कारण दुष्यन्त र शकुन्तलाको कथा प्रेमका लागि मात्र नभएर मानव र प्रकृतिको समन्वयको प्रदर्शन पनि हो ।

व्याकरणानुशीलनम्

१. **अधस्तनानि वाक्यानि पठित्वा अत्र कर्तृक्रियापदयोः सम्बन्धः कीदृशोऽस्तीति विमृशत**

(क) सा नाट्यशालां गच्छति ।

(ख) माता भोजनं रचयति ।

(ग) भगिनी गृहकार्यं लिखति ।

(घ) कृषकः क्षेत्रं कर्षति ।

(ङ) अभिनेता अभिनयं करोति ।

वाच्यं त्रिविधम्– (क) कर्तृवाच्यम् (ख) कर्मवाच्यम् (ग) भाववाच्यञ्च । कर्तृवाच्ये कर्तृपदं प्रधानं भवति । अतः कर्तृपदमाधृत्यैव क्रियापदस्य प्रयोगो भवति ।

यथा– रामः बदरीफलं खादति ।

अत्र कर्तृपदम् – रामः । क्रियापदम् – गच्छति ।

'रामः' इति पदं प्रथमपुरुषस्य एकवचनस्य रूपमस्ति । 'गच्छति' इचि क्रियापदं च प्रथमपुरुषस्य एकवचनस्य रूपमस्ति । कर्तृपदस्य क्रियापदस्य वा वचनादिपरिवर्तनेन उभयोरेव परिवर्तनमावश्यकं भवति ।

यथा– रामः बदरीफलं खादति । रामौ बदरीफलं खादतः ।

रामाः बदरीफलं खादन्ति । त्वं बदरीफलं खादसि ।

२. **अधस्तनानि पाठप्रयुक्तानि पदानि प्रयुज्य कर्तृवाच्ये नवीनानि वाक्यानि रचयत**

सद्विद्या, अपयशः, मृत्युः, छत्रम्, सूर्यः, नागेन्द्रः, दण्डः, गौः, गर्दभः, व्याधिः, भेषजम्, लाभः ।

३. **पाठात् कर्तृवाच्यस्य पञ्च वाक्यानि अन्विष्य लिखत ।**

४. **रिक्तस्थानं पूरयत**

(क) छात्राः पुस्तकानि .... । (पठति, पठतः, पठन्ति)

(ख) .... कक्षायाम् आगच्छन्ति । (गुरवः, गुरू, गुरुः)

(ग) वने .... नास्ति । (वटवृक्षः, वटवृक्षौ, वटवृक्षाः)

(घ) सगरमाथाहिमालयः नेपालस्य महिमा .... । (वर्तते, वर्तेते, वर्तन्ते)

(ङ) पुत्रौ गृहकार्यं .... । (करोति, कुरुतः, कुर्वन्ति)

(च) युवां कस्य पुत्रौ .... । (स्तः, स्थः, स्वः)

(छ) .... पुरस्कारं लभे । (अहम्, सः, त्वम्)

५. **प्रदत्तसारिणीतः पञ्चदश वाक्यानि निर्मात**

नरेशः		पठावः ।
पुत्र्यः	वेदान्	पठतः ।
यूयम्	संस्कृतम्	पठन्ति ।
छात्रौ	पुराणानि	पठथ ।
आवाम्		पठति ।

रचनात्मकः अभ्यास

१. **प्रकृतिवर्णनं कृत्वा एकम् अनुच्छेदं लिखत ।**

२. **मञ्जूषायाः साहाय्येन अधस्तनं चित्रं पञ्चभिः वाक्यैः वर्णयत, वर्णने कोष्ठकस्य पदानां प्रयोगं च कुरुत**

यथा– (क) अत्र बालिका तृणानि सङ्कलयति ।

मञ्जूषा

अवकराः, सम्मार्जनी, अवकरभाण्डम्, मार्गाः, तृणानि, जलसेचनम्, विपपाः, उत्पाटयन्ति, मार्जयन्ति, स्वच्छीकुर्वन्ति, क्षिपन्ति

३. **'नीतिशिक्षया आवश्यकत्वम्' इति विषये एकं संवादं रचयत ।**

श्रवणपाठः

सतां सज्जनानां सङ्गतिः सत्सङ्गतिः । सत्सङ्गतेः महिमानं सज्जनाः एव जानन्ति । सत्सङ्गतेः प्रभावेण संसारे दुर्जनाः अपि सज्जनायन्ते । दुर्जनानां सङ्गतिः हानिकरी भवति । दुर्जनानां सङ्गत्या मानवस्य जीवनमेव व्यर्थं भवितुं शक्नोति । तेन जीवनं दुर्जीवनायते । अतः बुद्धिमन्तो जनाः दुःसङ्गतिं नेच्छन्ति । ते सदा सत्सङ्गतिमेव आश्रयन्ते । सत्सङ्गतिः सर्वेषां जनानां कृते हितकरी भवति । सज्जनाः स्वभावेनैव सर्वेषां हितं चिन्तयन्ति । ते मनसा, वाचा, कर्मणा च शोभनाः भवन्ति । दुर्जनानान्तु मनसि वाचि कर्मणि च एकरूपता न भवति । ते यत् चिन्तयन्ति, तत् वचसा नहि प्रकटयन्ति, यच्च वचसा प्रकटयन्ति, तत् नहि आचरन्ति । अतः एव ते जनाः दुर्जनाः कथ्यन्ते । सज्जनास्तु सर्वहितचिन्तकाः भवन्ति । अतः सत्सङ्गतिः सर्वहितकारिणी भवति ।

षष्ठः पाठः

पाठप्रवेशः

सहयोगः

अधोदर्शितचित्राणि पश्यन्तु । चित्रस्याधारेण सहयोगस्य विषये विचारयन्तु ।

मूलपाठः

पराक्रमी जटायुः

सीतारामौ सहलक्ष्मणौ वनवासाय पञ्चवट्यां स्थितौ आस्ताम्। दुष्टो रावणः रामस्य पत्नीं सीताम् अपहर्तुम् ऐच्छत्। स मारीचस्य साहाय्येन छलेन रामं लक्ष्मणं च पर्णकुटीराद् बहिर्निःसारितवान्। कामरूपधरो मायावी रावणो भिक्षुवेषेण सीतायाः समक्षं प्राप्तवान्।

सीता पर्णकुटीरे एकाकिनी एवावस्थिता आसीत्। भिक्षाटनाय समागतं भिक्षुं दृष्ट्वा सा भिक्षादानाय समुद्यता बभूव। भिक्षुरूपो रावणस्तां प्रशस्य स्वं वास्तविकं रूपं प्रदर्शितवान्। राक्षसस्य रावणस्य वास्तविकं रूपं दृष्ट्वा सीता सङ्क्रुद्धा अभवत्। तस्य मनोरथं ज्ञात्वा तम् अतर्जयत्। किन्तु रावणो बलेन गृहीत्वा तां अपहर्तुम् उद्यतवान्। बलिनो रावणस्य पुरतः सीता विवशा आसीत्। तस्याः करुणं क्रन्दनं श्रुत्वा वन्याः पशवः, पक्षिणश्च दुःखिता अभवन्। किन्तु रामलक्ष्मणौ कुटीराद् सुदूरङ्गतौ आस्ताम्, यतस्तस्याः क्रन्दनं तयोः कर्णगोचरं नाभवत्। रावणोऽबलां सीतां बलादाकृष्य स्वं पुष्पकं विमानमारोहयत्। सीता स्वस्य उन्मुक्तेश्चेष्टां बहुधा अकरोत्, तथापि तस्याः सर्वे यत्ना निष्फला अभवन्।

रावणः आकाशमार्गेण सीताम् अपहरन्नासीत्। सा च विवशा अधोमुखी विललाप, “हा राम ! हा लक्ष्मण ! दुष्टस्य वशगाया मम करुणं क्रन्दनं किमर्थं न शृणोषि ?” इति। रामं लक्ष्मणं वा सा कुत्रापि न अपश्यत्। ततः वन्यपशून्, वृक्षांश्च सम्बोध्य अवदत्, “हे पशवः ! हे वृक्षाः ! दुष्टात्मा रावणस्तव पत्नीं सीतामपाहरत् इति रामं वदत” इति। तथैव नदीं गोदावरीं च दृष्ट्वा अवदत्, “हे गोदावरि ! दीनायाः मे क्रन्दनं रामं श्रावय”। तस्मिन्नेव काले हाहेति विलपन्ती सा भूमौ गृध्रराजं जटायुम् अपश्यत्। रावणस्य वशगा सीता तं दृष्ट्वा भयपरा

क्रन्दितुम् आरभत, "भो जटायो ! पापकर्मणा राक्षसेण अनाथवद् ह्रियमाणां मां पश्य । एष दुष्टात्मा रावणोऽतीव बलशाली वर्तते । त्वमेतस्य पाशान्मां मोचयितुं न शक्नोषि । किन्तु शीघ्रमुड्डीय मम हरणस्य सर्वमपि वृत्तान्तं रामाय लक्ष्मणाय वा समाख्याहि" इति ।

अवसुप्तो जटायुः सीतायाः सकरुणं विलापं श्रुत्वा अन्तरिक्षे अपश्यत् । तत्र सः रावणेन ह्रियमाणां विलपन्तीं सीतां दृष्ट्वा दुःखितोऽभवत् । ततः तुष्यतुदुर्जनन्यायेन रावणं सान्त्वयन् अवदत्, "हे रावण ! त्वं तु धर्मपरायणः, सत्यसन्धश्च राजा असि । एषा च दाशरथेः रामस्य पत्नी वर्तते । रामेण किमपि अपराद्धम्, किमर्थं त्वमेतादृशम् अपराधं कुरुषे ?" इति । जटायोर्वचनं अशृण्वन् इव रावणस्तां अग्रे नेतुमयतत । तद् दृष्ट्वा जटायुरवदत्, "रे दुष्ट ! त्वं रामस्य पराक्रमं न जानीषे । यथा खरस्तेन भूमौ निपातितस्तथा त्वमपि निपतिष्यसि । रामलक्ष्मणौ अधुना दूरङ्गतौ, किन्तु तयोर्विरोधेन क्षिप्रं नष्टो भविष्यसि । रे दुष्ट ! त्वं कवचधारी, शस्त्रधारी च युवासि, अहं निःशस्त्रो वृद्धोऽस्मि । तथापि यदि शूरोऽसि तर्हि क्षणं तिष्ठ, मया युद्ध्यस्व । मयि जीवति त्वं मम पुत्रवधूं सीतां नेतुं नार्हसि । अहमधुनैव त्वां रथात् पातयिष्यामि" इति ।

रावणोऽभिमानी आसीत् । पक्षिराजस्य जटायोरेतादृशं गर्जनं श्रुत्वा क्रुद्धः स पक्षिराजं प्रहृतवान् । तदा गगने मेघगर्जनस्येव ध्वनिः प्रसृतः अभवत् । जटायोः रावणस्य च मध्ये महायुद्धोऽभवत् । रावणः तीक्ष्णाग्रैः शरैः जटायुं प्राहरत् । जटायुश्च रावणेन प्रहृतानां शरजालानां यथाकथञ्चित् सहनं कृतवान् । ततश्च तीक्ष्णनखाभ्यां स्वस्य चरणाभ्यां रावणस्य देहे बहुशो व्रणान् अकरोत् । रावणोऽपि दशभिस्तीक्ष्णैर्बाणैस्तं हतवान् । किन्तु रावणरथगां वाष्पलोचनां सीतां दृष्ट्वा बाणान्

अचिन्तयित्वा एव जटायू राक्षसं प्रहृतवान् । स्वस्य पद्भ्यां रावणस्य चापं अभञ्जयत् । एतेन क्रुद्धो रावणः सहस्राधिकबाणैर्जटायुं प्राहरत् । जटायुः पुनरपि तस्य धनुरभञ्जयत् । एवञ्च द्वयोः युद्धस्तुमुलोऽभवत् ।

रावणः जटायुश्च उभौ महापराक्रमौ आस्ताम् । किन्तु सीतारक्षणलालसो जटायुः स्वपराक्रमेण रावणस्य रथं छत्रं च भेदितवान् । स्वस्य तीक्ष्णेन तुण्डेन सारथेः शिरः प्रहृतवान् । एतेन रावणस्य रथः छिन्नः भिन्नश्च अभवत् । ततो रावणः वैदेहीं सीताम् अङ्के आदाय भूमौ अपतत् । रावणस्य जटायोश्च तादृशं युद्धं बहवः वन्याः प्राणिनः अपश्यन् । रावणं भूमौ निपतितं दृष्ट्वा ते सर्वे 'साधु, साधु' इति जयशब्दैर्जटायोरभिनन्दनम् अकुर्वन् ।

जरया श्रमेण च परिश्रान्तं जटायुं दृष्ट्वा रावणः पुनः तं प्रहर्तुमैच्छत् । प्रहाराय समुद्यतं रावणं निवार्य जटायुः पुनरब्रवीत् - "अरे दुष्टात्मन् ! महापराक्रमस्य रामस्यैनां भार्यां संहृत्य त्वं महाकालं निमन्त्रयन् असि । सर्वैः राक्षसबान्धवैः सह अवश्यमेव ते विनाशो भविष्यति । सामिषं बडिशं दृष्ट्वा मत्स्याः यथा मृत्युमुखे प्रविशन्ति तथैव त्वमपि मृत्युमुखे प्रविष्टोऽसि । रामलक्ष्मणौ तवेमम् अपराधं न क्षमिष्येते ।" इत्युक्त्वा जटायुः पुनः रावणस्य पृष्ठे भृशं नखैः प्राहरत् । तीक्ष्णतुण्डेन तस्य केशांश्च समुत्पाटितवान् । जटायोः प्रहारेण क्रुद्धो रावणः सीतामङ्के समादाय तं तलेन प्रहृतवान् । यथाकथञ्चित् तस्य प्रहारं सोढ्वा तुण्डेन रावणस्य वामान् दश बाहून् त्रोटितवान् । किन्तु रावणस्य सर्वे बाहवः सहसा समभवन् । ततः क्रोधात् सीतामुत्सृज्य रावणो मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृध्रराजं प्रहृतवान् । मुहूर्तयर्पन्तं तयोर्महायुद्धः प्राचलत् । अन्ते रावणः जटायोः पक्षौ पादौ च खड्गेन अच्छिनत् । छिन्नपक्षश्च जटायुर्वेगेन धरण्यां न्यपतत् ।

भूमौ निपतितं छिन्नपक्षं जटायुमवलोक्य वैदेही दुःखिता तम् अभ्यधावत । जटायुम् अभिधावमानां सीतां दृष्ट्वा रावणस्तां ग्रहीतुमभ्यधावत । सा च सीता वृक्षानालिङ्ग्य स्थितवती, तथापि रावणो बलेन तां गृहीतवान् । जटायुना भिन्नं स्वरथं यथाकथञ्चित् सङ्गृह्य सीतामादाय दक्षिणां दिशम् आकाशमार्गेण रावणोऽगच्छत् । सीताऽपि "हा राम ! हा लक्ष्मण !" इति भृशं विलपन्ती स्वीयानि आभरणानि भूमौ न्यपातयत् ।

जटायुः राज्ञो दशरथस्य सखा आसीत् । अतः सः स्वपुत्रवधूं सीतां परिरक्षितुं यथाशक्ति यत्नं कृतवान् । अन्ते च सीताया रक्षणायैव स्वस्य प्राणान् आहुतवान् । नारीरक्षणाय विहितं जटायोर्यत्नं जना अद्यापि भृशं प्रशंसन्ति ।

राम, सीता र लक्ष्मण पञ्चवटीमा वनवासमा बसेका थिए । दुष्ट रावणले रामकी पत्नी सीताको हरण गर्ने मनसाय बनाइरहेको थियो । उसले राक्षसहरूको सहायता लिई राम र लक्ष्मणलाई कुटीबाट बाहिर लैजाने काम गऱ्यो । रावण जस्तो चाह्यो त्यस्तै रूप धारण गर्न सक्ने मायावी थियो । तत्काल भिक्षुको भेष बनाएर सीताको अगाडि पुग्यो ।

सीता कुटीमा एक्लै थिइन् । भिक्षा माग्नका लागि आएको भिक्षुलाई देखेर उनी भिक्षा दिन तत्पर भइन् । भिक्षुभेषधारी रावणले पहिले सीताको रूपको र गुणको प्रशंसा गऱ्यो अनि आफ्नो वास्तविक रूप देखायो । रावणको असली रूप देखेर सीता रिसले चूर भइन् । उसको मनाय बुझ्ेर उसलाई चोरी औँला देखाउँदै बाझ्न थालिन् । तर रावणले जबर्जस्ती सीतालाई समातेर अपहरण गर्न लाग्यो । बलशाली रावणका अगाडि सीताको केही लागेन । उनको करुण रोदन सुनेर वनका पशुपक्षीहरू पनि दुःखी भए । तर आश्रमबाट निकै टाढा पुगेका राम र लक्ष्मणको कानमा उनको रोदन पुगेन । रावणले बलपूर्वक सीतालाई समातेर रथमा चढायो । उनले रावणको हातबाट फुत्किने अनेक चेष्टा गरिन्, तर उनको केही जोर चलेन ।

रावण आकाशको बाटो सीतालाई हरण गरेर लैजाँदै थियो । सीताको पनि केही सहारा थिएन । उनी तलतिर हेर्दै विलाप गर्न थालिन्, "हा राम ! हा लक्ष्मण ! दुष्ट रावणले मलाई हरण गर्दै छ, के म रोएको किन सुन्नुहुन्न ?" तर उनले राम र लक्ष्मणलाई कतै पनि देखिनन्, अनि वनका पशुपन्छीलाई बोलाउँदै भन्न लागिन्, "हे मृगहरू ! हे वृक्षहरू ! दुष्टात्मा रावणले तिम्री पत्नी सीताको हरण गऱ्यो भनी रामलाई सुनाइदिनू" । त्यसैगरी गोदावरी नदीलाई भनिन्, "हे गोदावरी माता ! म दुःखीको विलाप छिट्टै रामलाई सुनाउनुहोस् ।" यसरी अनेक आलापविलाप गर्दै गरेकी सीताले तल गिद्धराज जटायुलाई देखिन् । रावणको बाहुपाशमा परेकी सीताले डरले चिच्याउँदै रुँदै भनिन्, "हे जटायु ! यो अधर्मी पापी रावणले मलाई हरण गर्दै छ, हेर्नुहोस् । यो दुष्ट अत्यन्त बलियो छ । यसको पाशबाट तपाईंले मलाई छुटाउन त सक्नुहुन्न, छिटो उडेर गई मलाई हरण गरेको कुरा राम र लक्ष्मणलाई बताउनुहोस् ।"

अर्धनिद्रामा सुस्ताइरहेका जटायुले सीताको यो करुण पुकार सुनेर आकाशतिर हेरे । रावणको जालमा परेकी रोइरहेकी सीतालाई देखेर हुनको हृदय खिन्न भयो । त्यसपछि दुष्टलाई पनि खुसी पार्नुपर्छ भन्ने हेतुले रावणलाई सम्झाउँदै भने, "हे रावण ! तपाईं त धर्मपरायण हुनुहुन्छ, सत्यमा निष्ठा राख्ने राजा हुनुहुन्छ । यी दशरथकी बुहारी रामकी पत्नी हुन् ।

रामले तपाईंको कुनै कुरामा या राज्यमा केही हानि पुऱ्याउनुभएको छैन, किन तपाईं यस्तो अपराध गर्नुहुन्छ ? तपाईंलाई यस्तो सुहाउँदैन ।" जटायुको कुरा रावणले सुनेको नसुन्यै गरी सीतालाई लैजान लाग्यो । त्यो देखेर जटायुले भने, "अरे दुष्ट ! तँलाई रामको पराक्रम थाहा छैन । जसरी खरलाई भुईंमा पछारिदिनुभएको थियो, त्यसैगरी तँलाई पनि पछार्नु हुनेछ । राम र लक्ष्मण अहिले पो टाढा हुनुहुन्छ, तर तिनीहरूबाट अवश्य छिट्टै तेरो विनाश हुनेछ । अरे दुष्ट ! हुन त तैंले कवच लगाएको छ, शस्त्र धारण गरेको छस् र युवा छस् । अनि म शस्त्र अस्त्र नभएको बुढो छु । तर यदि आफूलाई मै हुँ भन्ने ठान्छस् भने पर्खी, युद्ध गर् । म जिउँदो हुँदाहुँदै मेरी बुहारी सीतालाई तँ हरण गर्न पाउँदैनस् । अहिल्यै म तँलाई रथबाट पछारिदिन्छु, आइज !"

रावण अभिमानी थियो । पक्षिराज जटायुको यस्तो गर्जना सुनेर ऊ रिसले चुर भयो र उनलाई प्रहार गऱ्यो । त्यसबेला आकाशमा दुईथरी मेघको टकराव भएझै ठुलो गर्जन सुनियो । जटायु र रावणको बिचमा घमासान युद्ध हुन लाग्यो । रावणले तिखा तिखा बाणले जटायुलाई प्रहार गऱ्यो । जटायुले पनि रावणका ती तिखा बाणको जसरीतसरी सहन गरे । त्यसपछि आफ्ना तिखा नङ्ग्राले रावणको जिउभरि अनेकौं घाउ बनाइदिए । त्यसपछि रावणले रिसाएर एकैपटक दशओटा बाणले हान्यो । रावणको रथमा रोइरहेकी सीताको अनुहार देखेका जटायुले बाणको दुखाइको वास्तै गरेनन् । आफ्ना दुईओटा खुट्टाले रावणको धनुष नै भाँचिदिए । रिसले आगो भएको रावणले पनि हजारौं बाणले जटायुलाई हान्यो । तर आफ्ना पखेटाले बाण छेकेर फेरि पनि जटायुले धनुष भाँचिदिए । युद्ध डरलाग्दो हुँदै गयो ।

रावण र जटायु दुवै पराक्रमी थिए । सीताको रक्षाका लागि मरिमेटेका जटायुले आफ्नो पराक्रमले रावणको रथ र छाता दुवै भाँचिदिए । आफ्नो तिखो चुच्चोले सारथिको टाउकोमा ठुँगिदिए । रावणको रथ टुक्रा टुक्रा भयो । त्यसपछि रावणले भाग्छे कि भन्ने डरले सीतालाई समातेर भुईंमा ओर्लियो । रावण र जटायुको यो घमासान युद्ध धेरै जीवजन्तुले हेरिरहेका थिए । रावण भुईंमा झरेको देखेर उनीहरूले जटायुको जयकार गरे ।

बुढ्यौली र परिश्रमले थाकेका जटायुलाई देखेर रावणले फेरि प्रहार गर्न लाग्यो । आफूलाई प्रहार गर्न लागेको रावणलाई रोक्दै जटायुले फेरि भने, "अरे दुष्टात्मा ! महापराक्रमी रामकी यी पत्नीलाई हरण गरेर तँ काललाई निम्तो दिँदैछस् । सबै राक्षससहित तेरो विनाश अवश्य हुनेछ । मासुको टुक्राको लोभले जसरी माछो बल्छीमा पर्छ, त्यसरी नै तँ पनि जालमा परिसकिस् । राम र लक्ष्मणले तेरो यो अपराधको बदला छिटै लिने छन् ।"

यसो भनेर जटायुले फेरि रावणको ढाडमा नङ्ग्राले प्रहार गरे । तिखो चुच्चोले कपाल पनि लुछ्न थाले । जटायुको प्रहारले रिसाएको रावणले सीतालाई बायाँ हातले समाती लात्तीले हिर्कायो । जसोतसो त्यसको प्रहार सहेर उनले आफ्नो चुच्चाले रावणका बायाँतिरका दशओटा हात लुछिदिए । तर तत्कालै रावणका हातहरू फेरि पलाइहाले । त्यसपछि रिसाएर उसले सीतालाई छोडेर मुड्की र लात्तीले जटायुलाई हिर्कायो । एक मुहूर्तसम्म तिनीहरूको यसैगरी घोर युद्ध चलिरह्यो । अन्तिममा रावणले जटायुका दुईओटा पखेटा र खुट्टा खड्गले काटिदियो । गोडा र पखेटा छिनिसकेपछि जटायु भुईंमा पछारिए ।

पखेटा काटिएर जटायु भुईंमा पछारिएपछि सीता दु:खी हुँदै उनीतर्फ जाँदै थिइन् । जटायुतिर दौडिरहेकी सीतालाई समात्न भनी रावण पनि दौडियो । सीताले रुखलाई जोडले समातेर आफूलाई बचाउन खोजिन्, तर रावणको बलका अगाडि के लाग्थ्यो र ? रावण जटायुले टुक्रा टुक्रा पारेको रथ समेलेर जोडी सीतालाई राखी दक्षिणतिर भाग्यो । सीता "हा राम ! हा लक्ष्मण !" भन्दै अनेक तरहका विलाप गर्दै आफ्ना गहनाहरू भुईंमा फाल्न लागिन् ।

जटायु राजा दशरथका प्रिय साथी थिए । त्यसैले बुहारी सीतालाइ रक्षा गर्नका लागि उनले सकेजति प्रयत्न गरे । सीताकै रक्षाका लागि प्राण त्याग गरे । नारीको रक्षाका लागि जटायुले गरेको यो साहसलाई मानिसहरू अहिले पनि उत्तिकै प्रशंसा गरिरहन्छन् ।

शब्दार्था:

सहलक्ष्मणौ	लक्ष्मणेन सहितौ	लक्ष्मणसहित	With Laxman
वनवासाय	वनवासार्थम्	वनवासका लागि	For esidency forest residency
पर्णकुटीरात्	पर्णोटजात्	कुटीबाट	From a hut
कामरूपधर:	यथेष्टरूपधारी	इच्छाअनुसार रूप धारण गर्ने	Taking any shape of will
मायावी	छद्मरूपधर:	जादुगर	Illusive
एकाकिनी	एका एव	एक्लै	Alone
भिक्षाटनाय	भिक्षार्थम्	भिक्षाका लागि	Going about begging

मनोरथः	अभिलाषः	इच्छा	Wish
बली	बलवान्	बलियो	Strong
कर्णगोचरम्	श्रुतिविषयम्	सुनिने	Audible
गृध्रराजम्	पक्षिराजम्	गिद्धलाई	King of vulture
भयपरा	भीता	डराएकी	Afraid
आख्याहि	कथय	भन	Say
धर्मपरायणः	धर्मात्मा	धर्मात्मा	Righteous
अभिमानी	अहङ्कारयुक्तः	घमन्डी	Arrogant
शरजालम्	बाणसमूहम्	तीरहरूलाई	Arrow
व्रणम्	क्षतम्	घाउ	wound
रावणरथगा	रावणस्यन्दनस्था	रावणको रथमा भएकी	Sitting on the Ravana's Chariot
वाष्पलोचना	अश्रुनयना	रोइरहेकी	Crying
अभञ्जयत्	अत्रोटयत्	भाँचिदियो	Broke
घोररूपः	भयङ्करः	डरलाग्दो	Ferocious
महापराक्रमः	बलशाली	पराक्रमी	Strong
सीतारक्षणलालसः	वैदेहीरक्षातत्परः	सीतालाई बचाउन तत्पर	Eager to save Sita
तुण्डम्	मुखम्	मुख	Mouth
वैदेही	विदेहतनया	विदेह जनककी छोरी	Videhadaughter
परिश्रान्तम्	क्लान्तम्	थाकेको	Exhausted
सामिषम्	मांससहितम्	मासु भएको	Along with meat
बडिशम्	मत्स्यवेदनम्	बल्छी	Fish-hook
अङ्कः	उत्सङ्गः	काख	Lap
सहसा	झटिति	तत्काल	Immediately

अभ्यासः

श्रवणं भाषणं च

१. **कथायाः अनुच्छेदान् एकैकशः उच्चारयत । एकस्य उच्चारणम् अन्ये शृणुत ।**

२. **शिक्षकस्य साहाय्येन अधस्तनानि पदानि श्रुत्वा शुद्धम् उच्चारयत**

पञ्चवट्याम्, अपहर्तुमैच्छत्, लक्ष्मणः, समुद्यता, सङ्क्रुद्धा, उन्मुक्तेश्चेष्टाम्, ह्रियमाणा, उड्डीय, अशृण्वन्, क्षिप्रम्, तुष्यतुदुर्जनन्यायः, निःशस्त्रः, तीक्ष्णः, अभ्यधावत, ।

३. **चित्रे दृष्ट्वा वर्णयत**

४. **पाठस्य कथां स्वमातृभाषायां कक्षायां श्रावयत ।**

५. **पाठस्य द्वितीयम् अनुच्छेदं शिक्षकस्य मुखात् शृणुत, अर्थं च विचारयत ।**

६. **पाठस्य तृतीयम् अनुच्छेदं श्रुत्वा एकवाक्येन उत्तरयत**

(क) सीता वन्यपशून् वृक्षांश्च सम्बोध्य किमकथयत् ?

(ख) सीता भूमौ कमपश्यत् ?

(ग) रावणः केन मार्गेण सीतामपहरन्नासीत् ?

(घ) मार्गे का नदी आसीत् ?

(ङ) सीता कुत्र राममपश्यत् ?

७. अनुच्छेदं श्रुत्वा उत्तरं वदत

एकः कश्चन राजकुमारः आसीत् । सः हास्यप्रियः आसीत् । स सर्वदा हसन् एव तिष्ठति स्म । यदा स हसितस्तदा स किमपि अन्यत् कार्यं सम्यक् सम्पादयितुं न प्रभवति स्म । संयोगात् एकस्मिन् दिने तस्य नृपस्य राजभवने धनं चोरयितुं चौराः प्रविष्टाः । राजकुमारः स्वस्य कक्षे प्रविष्टमेकं चौरं बलात् भुजपाशे बध्वा चौरः चौरः इति उच्चैः आक्रोशत् । राजकुमारस्य तम् आक्रोशं श्रुत्वा राजा तत्र आगच्छत् । राजकुमारेण धृतं चौरं दूरतः दृष्ट्वा राजा युवराजम् अवोचत्, "भो राजकुमार ! तव सहायतां कर्तुं चौरं च दण्डयितुम् अहम् अधुनैव आगच्छामि । तावत् त्वं चौरं धृत्वा तिष्ठ । यदि चौरः त्वां हासयितुम् अपि चेष्टेत तथापि त्वं तं मा मुञ्च ।" राजकुमारः स्वजनकस्य वचनं श्रुत्वा स्वहास्यस्य स्मृतिं लब्ध्वा स्वभाववशात् हसितुं प्रारभत । अथ चौरः राजकुमारस्य हास्यदुर्बलतां ज्ञात्वा स्वयमेव तं कुमारं बहु हास्यं जनयित्वा तस्य भुजपाशबन्धनं शिथिलं कृत्वा स्वात्मानं मोचयित्वा शीघ्रं पलायितः ।

कुनै राजाको एउटा राजकुमार थियो । ऊ हाँस्न मन पराउँथ्यो । ऊ सधैँ हाँसेर बसिरहन्थ्यो । जब ऊ हाँस्न थाल्थ्यो तब कुनै पनि अर्को काम राम्रोसँग गर्न सक्दैनथ्यो । संयोगले एक दिन राजभवनमा चोरहरू आए । आफ्नो कोठामा पसेको एउटा चोरलाई हातमा समाएर चोर चोर भन्दै चिच्याउन थाल्यो । राजकुमारको चिच्याहट सुनेर राजा पनि त्यहाँ आए । राजकुमारले समाएको चोरलाई टाढैबाट देखेर राजाले युवराजलाई भने- म तँलाई सहयोग गर्न र चोरलाई सजाय दिन आउँदैछु, त्यतिञ्जेल चोरलाई समाइराख् । यदि चोरले हँसाउने कोसिस गर्यो भने पनि नछोड् । राजकुमारले राजाको कुरा सुनेर हाँस्न सुरु गर्यो । चोरले पनि राजकुमारको दुर्बलता चाल पाएर हँसाउन सुरु गर्यो र बाहुपाशबाट आफूलाई उम्काएर भाग्यो ।

(क) राजकुमारः कीदृशः आसीत् ?

(ख) राजा राजकुमारसमीपे किमर्थमागन्तुमैच्छत् ?

(ग) चौरः किमकरोत् ?

(घ) राजकुमारः चौरं किमकरोत् ?

(ङ) अनुच्छेदस्य सन्देशः कः ?

८. मित्रस्य मुखात् पाठस्य पञ्चमम् अनुच्छेदं श्रुत्वा उत्तरं वदत

(क) रावणः कीदृशः आसीत् ?

(ख) जटायुः पद्भ्यां किमकरोत् ?

(ग) युद्धः कीदृशः अभवत् ?

(घ) रावणरथगा सीता कीदृशी आसीत् ?

(ङ) रावणः किं किमकरोत् ?

९. सत्यवाक्ये 'आम्' इति वदत, असत्यवाक्ये 'नहि नहि' इति वदत

(क) रावणः सीतामादाय उत्तरां दिशम् आकाशमार्गेण अगच्छत् ।

(ख) सामिषं बडिशं दृष्ट्वा मत्स्याः मृत्युमुखे प्रविशन्ति ।

(ग) रावणः राक्षसाणां साहाय्येन रामं लक्ष्मणं च पर्णकुटीरस्यान्तः प्रावेशयत् ।

(घ) "हा राम ! हा लक्ष्मण ! मम करुणं क्रन्दनं किमर्थं न शृणोषि ?" इति जटायुरुक्तवान् ।

(ङ) जटायुः सीतां परिरक्षितुं यथाशक्ति यत्नं कृतवान् ।

१०. पाठस्य कथायाः सन्देशः कः ? स्वमातृभाषायां वदत ।

११. श्रवणपाठं श्रुत्वा प्रश्नान् उत्तरयत

(क) श्रवणपाठं श्रुत्वा उत्तरं सत्यम् असत्यं वा इति वदत

(अ) परोपकारेण एव शरीरं विभाति ।

(आ) केवलं मानवेष्वेव परोपकारभावना वर्तते ।

(इ) नद्यः स्वयमेव जलं पिबन्ति ।

(ई) परोपकारः पुण्याय भवति परपीडनं च पापाय भवति ।

(उ) शास्त्रेषु परोपकारस्य वर्णनं नास्ति ।

(ख) श्रवणपाठं श्रुत्वा उत्तरं वदत

(अ) व्यासस्य वचनद्वयं किमस्ति ?

(आ) वृक्षाः परोपकाराय किं कुर्वन्ति ?

(इ) पाणिः कथं विभाति ?

(ई) परोपकारः कीदृशः गुणः वर्तते ?

(उ) प्रकृतिः किं शिक्षयति ?

पठनम्

१. **पाठस्य कथायाः सस्वरं पठनं कुरुत ।**

२. **लेख्यचिह्नानि विचार्य पाठस्य चतुर्थम् अनुच्छेदं पठत ।**

३. **अन्तिमस्य त्रयाणां अनुच्छेदानां निरवच्छिन्नपठनं कुरुत ।**

४. **पाठस्य सप्तमम् अनुच्छेदं मनसा पठित्वा समुचितम् उत्तरं चिनुत**

(क) जटायुः कीदृशः आसीत् ?

(अ) परिश्रान्तः (आ) युद्धविजेता (इ) भयकातरः

(ख) रामस्य भार्यां संहृत्य रावणस्य किं भविष्यति ?

(अ) कल्याणम् (आ) विजयः (इ) विनाशः

(ग) जटायुः रावणस्य पृष्ठे कथं भृशं प्राहरत् ?

(अ) बाणैः (आ) नखैः (इ) तुण्डेन

(घ) मत्स्याः किमर्थं मृत्युमुखे प्रविशन्ति ?

(अ) सामिषं बडिशं दृष्ट्वा (आ) स्वभावेन (इ) मनोरञ्जनाय

(ङ) कौ युध्यमानौ वर्तेते ?

(अ) रामरावणौ (आ) जटायुरावणौ (इ) सीतारावणौ

५. **पाठं पठित्वा उत्तरयत**

(क) जटायुः युद्धेः किं किं कृतवान् ?

(ख) रावणः सीतां कथमपहृतवान् ?

(ग) रावणरथगायाः सीतायाः अवस्था कीदृशी आसीत् ?

(घ) जटायुः रावणं किं किम् अकथयत् ?

(ङ) रावणस्य चरित्रं कीदृग् आसीत् ?

६. **अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानाम् उत्तराणि वदत**

राजनेतारं प्रति महाभारतं महनीयमादर्शमुपस्थापयति । धर्मस्य व्यवस्थायाः उत्तरदायित्वं राजानमेव प्रयाति । राजधर्मे नष्टे सति समाजस्य राष्ट्रस्य च सर्वनाशो भवति । महाभारतं परमरमणीयं मनोऽभिराममुपवनमिव संस्कृतसाहित्यसंसारस्य । तत्र नानाविधाः सुमनसः विलोक्यन्ते । ताश्च स्वस्वालौकिकेन सौरभेण समेषामपि मनांसि सम्यक् परितर्पयन्ति । न केवलं चेतः परिप्रीणयन्त्यपि तु मनसो मलिनतामपनयन्ति धियमेधयन्ति च । महाभारतस्य रमणीयताया वर्णनं केनापि प्रकारेण कर्तुं शक्यं नास्ति । तत्तु वस्तुतो हि कमनीयताया उद्गममही एव भूत्वा विभाति । क्वचित् तत्र अहिंसायाः शोभा, क्वचित् दयाया आभा, क्वचित् तपसः प्रभा, क्वचित् दानस्य बन्धुरता, क्वचित् विद्याया मञ्जुलता, क्वचिच्च त्यागस्य पेशलता, क्वचिच्च व्रतोपवासादीनां छटा समृद्धेन पूर्णेन च तारुण्येन परिस्फुरन्ती विलोक्यते । इदमेव तत्पावनं जगत् यत्र गीतागङ्गापि प्रवहमाना प्राणिमात्रस्य त्रिविधमपि तापं हरति । महाभारतं हि उज्ज्वलानां चरित्राणां महाकान्तारमिव भाति । तत्रोशीनर-विश्वामित्र-च्यवन-प्रभृतिप्रचुरनृपर्षिब्रह्मर्षीणा-मन्येषाञ्च उत्तङ्कोत्तथ्यालर्कादीनामुपाख्यानानि भूयिष्ठानि तत्र राजन्ते । महाभारतस्य पात्राणि सन्ति स्वाभिमानशालीनि । प्रेमपरायणः पुरुषस्तत्र प्रेम्णि धर्मनिष्ठो धर्मे, ज्ञानवान् ज्ञाने, पुरुषार्थी पुरुषार्थे, भाग्यवादी भाग्यवादितायां कारुणिकश्च करुणायां तत्र सिंह इव गर्जन् श्रुतो भवति । महाभारतं दर्पण इव शोभते । संसारवृत्तयः सर्वा अपि तत्र प्रतिबिम्बिता भवन्त्यः प्राप्यन्ते ।

(क) राजधर्मे नष्टे किं भवति ?

(ख) महाभारतस्य रमणीयता कथं विभाति ?

(ग) महाभारतस्य पात्राणि कीदृशानि सन्ति ?

(घ) महाभारतस्थानि कानिचनि पञ्च पात्राणां नामानि वदत ।

(ङ) गीतागङ्गा किं करोति ?

राजनेताहरूलाई महाभारतले महान् आदर्श प्रस्तुत गर्छ । धार्मिक व्यवस्थाको जिम्मेवारी राजासँग हुन्छ । राजधर्मको नाश भएपछि समाज र राष्ट्रको सर्वनाश हुन्छ । महाभारत संस्कृत साहित्यको अत्यन्त रमाइलो मनोहर बगैँचा हो । त्यहाँ अनन्त विचित्र फूलहरू देखिन्छन् । तिनीहरू आआफ्ना अलौकिक सुगन्धले सबैको मनलाई सन्तुष्ट बनाउँछन् । तिनीहरू चित्त खुसी पार्ने मात्र होइन मनको मलीनतालाई हटाउँछन् र बुद्धिलाई बढाउँछन् पनि । महाभारतको रमणीयताको वर्णन त कसरी गर्न सकिन्छ र ? त्यो त वास्तवमा सुन्दरताको उर्वरभूमिजस्तै सुशोभित छ । कहीँ त्यसमा अहिंसाको शोभा, कतै दयाको आभा, कतै तपस्याको कान्ति, कतै त्यागको माहात्म्य, कतै विद्याको सुन्दरता, कतै त्यागको सौन्दर्य, कतै व्रत उपवास आदिको छटा समृद्ध भएर फक्रिएको देखिन्छ । यो त्यही पवित्र संसार हो जहाँ गीतागङ्गा बग्दै बग्दै प्राणीहरूका तिनैखाले दु:खहरू हरण गर्छिन् । महाभारत उज्ज्वल पात्रहरूको घना जङ्गलजस्तै छ । त्यहाँ उशीनर, विश्वामित्र, च्यवन आदि अनेक राजर्षि, महर्षिहरू तथा उत्तङ्क, उत्तथ्य आदिको असीमित कथाहरू त्यहाँ पाइन्छ । महाभारतका पात्रहरू स्वाभिमानी छन् । प्रेमी व्यक्ति त्यहाँ प्रेममा, धर्मनिष्ठ धर्ममा, ज्ञानी ज्ञानमा, पुरुषार्थी पुरुषार्थमा, भाग्यवादी भाग्यमा, दयालु दयामा सिंहजस्तै गर्जेको सुनिन्छ । महाभारत ऐनाजस्तै सुशोभित छ । संसारका सबै प्रवृत्तिहरू त्यहाँ प्रतिबिम्बित भएका पाइन्छन् ।

७. उपरितनम् एव अनुच्छेदं पठित्वा रिक्तस्थानानि प्रपूर्य वाक्यानि पूरयत

(क) तत्रानन्तानि नानाविधानि...................... विलोक्यन्ते ।

(ख) .... स्वाभिमानशालीनि ।

(ग) महाभारतं दर्पणं इव... ।

(घ) क्वचित् तत्र अहिंसाया: शोभा................... परिस्फुरन्ती विलोक्यते ।

(ङ) .... गर्जन् श्रुतो भवति ।

८. **प्रदत्तां कथां पठित्वा प्रश्नोत्तराणि लिखत**

विश्वजिन्नाम्नि यज्ञे सर्वमात्मीयं कोषजातमृत्विग्भ्यो याचकेभ्यश्च दत्त्वा मृण्मयपात्रेणैव रघुः सर्वमात्मीयं स्नानादिकं देहकृत्यं चकार । ततः कियत्समयानन्तरं महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यः कौत्सनामा ऋषिश्चतुर्दश विद्या अधिगत्य स्वगुरवे दक्षिणां दातुकामः रघोः समीपमाययौ । रघुः स्वगृहमागतमतिथिं कौत्सं विलोक्य यथाविध्य-र्घ्यादिभिस्तमपूजयत् । कुशलप्रश्नानन्तरं कौत्सस्तमभाषत, "राजन् ! भवादृशे धर्मात्मनि प्रजापालके भूपतौ सति कथं न प्रजाः सुखिताः स्युः ? साम्प्रतमहं तु भवत्सन्निधौ स्वार्थं साधयितुमेवागतोऽस्मि, परं भावत्कीं वर्तमानस्थितिमवलोक्य मया कल्प्यते यद् भवत्सन्निधौ ममागमनकालः समुचितः नास्ति इति । अतः सम्प्रत्यहं गुरुदक्षिणार्थमन्यस्यैव कस्यचिन्नरपतेः सविधे यामि ।" इत्युक्त्वा यावत्कौसोऽन्यत्र गन्तुमैच्छत् तावत् रघुस्तं प्रत्यावर्त्यापृच्छत्, "विद्वन् ! कियद् धनमपेक्ष्यते भवता ?" ततः कौत्सो गुरुणा सह कृतां सर्वां स्वां वार्तामुक्त्वा रघुं विज्ञापितवान्, "यदहं चतुर्दशकोटिपरिमितं द्रव्यं वाञ्छामीति ।" तदाकर्ण्य रघुरपि "मत्सकाशान्नाद्यावधि कश्चिदतिथिर्विफलीभूतमनोरथोऽन्यत्र गतः, इत्यतो भवान् मदीयावासे द्वित्राणि दिनान्यतिवाहयन् प्रतीक्षतामहं तावद् भवदर्थं साधनाय प्रयते" इत्यवदत् ।

रघुरपि प्रातः कुबेरं प्रत्यभियातुं निश्चकार । ततो यावत् प्रातरेव रथमारुरुक्षुः स उदतिष्ठत् तावदेव भाण्डागारिकैरागत्य विनयावनतैः निवेदितम्- यन्महाराज ! रात्रौ कोषागारे हेमवृष्टिरभवदिति । ततो रघुरपि तामद्राक्षीत् । ततश्च सुमेरुपर्वतमिव स्थितं समस्तं सुवर्णराशिं कौत्साय अददात् । कौत्सोऽपि सुतप्राप्त्याशिषस्तस्मै दत्वा गुरोराश्रममाजगाम । ततो चिरादेव रघोर्महिष्याः सुतरत्नमनेकमजायत यः खलु अजः इति नाम्ना प्रसिद्धिमगात् ।

एवं क्रमेण यथाकालं शिक्षादिकं प्राप्य किशोरावस्थामत्यवाहयत् । ततः सः पितुराज्ञयेन्दुमत्याः स्वयंवरे प्रातिष्ठत । मार्गे च मातङ्गमहर्षिशापवशात् गजत्वं प्राप्तं प्रियंवदं बाणेनाहत्य गजयोनितस्तं मोचयामास । प्रसन्नो भूत्वा स च तस्मै सम्मोहननामकास्त्रं समर्पयत् । स चेत्यं विदर्भराजभोजस्य नगरीं प्रापत् । भोजोऽपि तस्य स्वागतं विधायैस्मिन् सर्वालङ्कारभूषिते शोभने राजप्रासादे तं न्यवासयत् । ततोऽजः सकलाः स्नानादिकाः क्रियाः समाप्य विश्राममलभत । अन्येद्युः प्रातरेव वरोचितवेशभूषां विधाय राजाधिष्ठितं स्वयंवरं प्रति जगाम ।

(क) कौत्सः कस्य शिष्यः आसीत् ?

(ख) कौत्सः किमर्थं रघुसमीपे गतवान् ?

(ग) भाण्डागारिकाः किमुक्तवन्तः ?

(घ) प्रियंवदः अजाय किमददात् ?

(ङ) कौत्सः रघवे किमाशीर्वचनं ददौ ?

विश्वजित् यज्ञमा आफ्नो सबै सम्पत्ति यज्ञकर्ता ब्राह्मण र याचकहरूलाई दिएर माटोका भाँडाबाटै रघुले आफ्नो स्नानआदि कर्म सके । केही समयपछि महर्षि वरतन्तुका शिष्य कौत्स चौध विद्या पढेर गुरुलाई दक्षिणा दिने मनसायले रघुका नजिक आए । रघुले पनि घरमा आएका अतिथिको विधिपूर्वक स्वागत गरे । कुशलमङ्गल सोधिसकेपछि कौत्सले राजालाई भने-"तपाईंजस्तो धर्मात्मा राजा हुँदा प्रजा किन सुखी नहोऊन् । अहिले चाहिँ म आफ्नो स्वार्थका लागि आएको हुँ । तर तपाईंको अहिलेको अवस्था देखेर म हजुरसामु अनुपयुक्त समयमा आइपुगेँजस्तो लाग्दैछ । त्यसैले अहिले म गुरुदक्षिणाका लागि अरु कोही उपयुक्त राजाकहाँ जान्छु ।" यति भनेर जब कौत्स अन्त जान चाहे तब रघुले उनीतिर फर्किएर सोधे-"हे विद्वान्, हजुर कति धन चाहनुहुन्छ ?" त्यसपछि कौत्सले गुरुसँग भएका सबै कुराहरू बताएर रघुलाई भने-"म चौध करोड धन चाहन्छु ।" त्यति सुनेर रघुले मसँग आजसम्म कुनै अतिथि पनि इच्छा पूरा नगरीकन फर्किएको छैन, त्यसैले तपाइँ मेरो घरमा दुई तीन दिन बिताउनुहोस् तबसम्म तपाईंको इच्छाका लागि प्रयास गरुँला भने । रघुले पनि बिहान कुबेरलाई आक्रमण गर्ने योजना बनाए । त्यसपछि जब रथमा चढ्ने इच्छा गरेर उठे त्यतिखेर भण्डारेहरूले भण्डारमा राति सुनको वर्षा भएको कुरा सुनाए । रघुले पनि त्यो देखे । त्यसपछि सुमेरु पर्वतजस्तो सुन कौत्सलाई दिए । कौत्सले पनि सन्तान प्राप्तिको आशीर्वाद दिएर गुरुको आश्रममा गए । केही रघुकी पत्नीले छोरो जन्माइन् । उनी अज नामले प्रसिद्ध भए । अज शिक्षा पाए र हुर्किए पनि । एक दिन बुबाको आज्ञाले इन्दुमतीको स्वयंवरमा गए । बाटामा मातङ्ग महर्षिको सरापले हात्ती बनेका प्रियंवदर्लाइ बाणले हानेर हात्तीको जुनीबाट मुक्त गरिदिए । प्रसन्न भएर प्रियंवदले उनर्लाइ सम्मोहन नामक अस्त्र दिए । उनी विदर्भराजा भोजको राज्यमा पुगे । भोजले पनि स्वागत गरेर सुसज्जित राजमहलमा राखे । त्यसपछि सबै नुवाइधुवाइ सकेर विश्राम गरे । अर्को दिन दुलाहाको भेषमा स्वयंवर सभामा गए ।

लेखनम्

१. **पठनस्याष्टमाभ्यासस्य कथां लिखत ।**

२. **अधस्तपदानि प्रयुज्य वाक्यरचनां कुरुत**

पञ्चवट्याम्, अपहर्तुमैच्छत्, लक्ष्मणः, समुद्यता, सङ्क्रुद्धा, उन्मुक्तेश्चेष्टाम्, ह्रियमाणा, उड्डीय, अशृण्वन्, क्षिप्रम्, तुष्यतुदुर्जनन्यायः, निःशस्त्रः, तीक्ष्णः, अभ्यधावत, ।

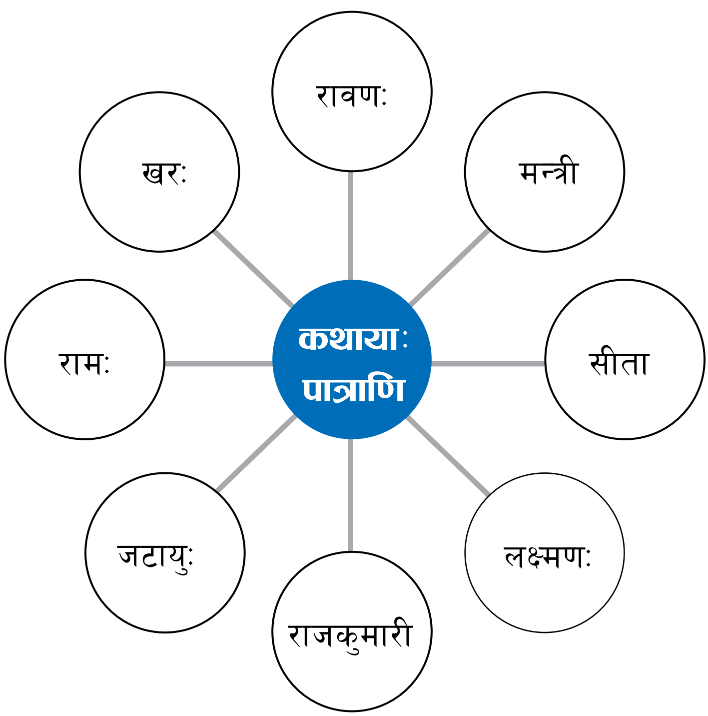
३. **अधस्तनं श्लोकं पठित्वा गुरोः साहाय्येन तस्य सरलार्थं लिखत ।**

यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।

तावत् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यते ॥

४. **पाठस्य पञ्चमस्य अनुच्छेदस्य श्रुतलेखनं कुरुत ।**

५. **प्रदत्तात् विवरणात् मूलपाठस्य कथायाः पात्राणि एव स्वपुस्तिकायां लिखत**

६. **एकवाक्येन उत्तरं लिखत**

(क) सीतारामौ कुत्र स्थितौ आस्ताम् ?
(ख) रावणस्य विमानस्य नाम किमासीत् ?
(ग) जटायोः दशरथस्य च कः सम्बन्धः आसीत् ?
(घ) सीता वन्यपशून् वृक्षांश्च सम्बोध्य किमकथयत् ?
(ङ) कदा जटायुः धरण्यां न्यपतत् ?
(च) जटायुः तुष्यतुदुर्जनन्यायेन रावणं सान्त्वयन् किमवदत् ?
(छ) रावणं भूमौ निपतितं दृष्ट्वा वन्यप्राणिनः किमकुर्वन् ?

७. **सरलैः वाक्यैः पाठस्य सन्देशं लिखत ।**

८. **कथायाः क्रमविन्यासं कुरुत**

( ) पश्चात् स एव कुक्कुरः व्याघ्राद् भीतः भवति ।

( ) अथ स व्याघ्रः तपोवने एव वसति । मुनिः च तम् मूषकदृष्ट्या एव पश्यति । तत्र सर्वे मुनयः तं व्याघ्रं दृष्ट्वा वदन्ति स्म- अयं मुनिः इमं मूषकं व्याघ्रमकरोत् इति ।

( ) ततः सः मुनिः तं कुक्कुरं व्याघ्रम् अकरोत् ।

( ) तदा मुनिः उवाच- मूषकः त्वं मार्जारो भव । ततः सः मार्जारः अभवत् ।

( ) एकदा एकः बिडालः तं मूषकं खादितुम् अधावत् । तम् अवलोक्य मूषकः तस्य मुनेः अङ्के प्राविशत् ।

( ) एकस्मिन् तपोवने महातपाः नाम मुनिः आसीत् ।

( ) इति विचार्य सः व्याघ्रः मुनिं हन्तुम् उद्यतः अभवत् ।

( ) सः मुनिः एकदा काकेन नीयमानं मूषकशावकमपश्यत् । ततः स्वभावदयात्मासौ तं शावकमरक्षत् ।

( ) मुनिरपि पुनर्मूषिको भव इति पुनः मूषकम् एव अकरोत् ।

( ) स च मार्जारः कुक्कुराद् भीत्वा धावति । इदं दृष्ट्वा मुनिः अकथयत्, “कुक्कुराद् बिभेषि ? त्वमपि कुक्कुरो भव ।”

( ) एतत् श्रुत्वा व्याघ्रः अचिन्तयत्- यावदयं मुनिः जीवति तावत् मम अपकीर्तिः न अपगमिष्यति ।

९. **मूलपाठस्य कथां पठित्वा परस्परं मेलयत**

रावणः	रथं छत्रं च अभिनत् ।
मस्त्यः	पर्णकुटीरे आसीत् ।
वैदेही	सामिषं बडिशं दृष्ट्वा मृत्युमुखे प्रविशति ।
जटायुः	अभिमानी आसीत् ।

१०. **जटायुः सीतायाः रक्षणाय किं किम् अकरोत् ? विस्तरेण लिखत ।**

व्याकरणनुशीलनम्

१. **उदाहरणं दृष्ट्वा वर्तमानस्य क्रियां भूतकाले परिवर्तयत**

लभ्–धातोः रूपाणि	वर्तमानकालः(लट्लकारः)	भूतकालः(लङ्लकारः)
प्रथमपुरुषस्य एकवचने	लभते	अलभत
प्रथमपुरुषस्य द्विवचने	लभेते	अलभताम्
प्रथमपुरुषस्य बहुवचने	लभन्ते	अलभन्त
द्वितीयपुरुषस्य एकवचने	लभसे	अलभथाः
द्वितीयपुरुषस्य द्विवचने	लभेथे	अलभेथाम्
द्वितीयपुरुषस्य बहुवचने	लभध्वे	अलभध्वम्
तृतीयपुरुषस्य एकवचने	लभे	अलभे
तृतीयपुरुषस्य द्विवचने	लभावहे	अलभावहि
तृतीयपुरुषस्य बहुवचने	अलभे	अलभावहि

२. **अधस्तनानुच्छेदं भूतकाले (लङ्लकारसम्बन्धिनि) परिवर्तयत**

नेपालस्य पर्वतीयप्रदेशे एकः ग्रामः वर्तते । तत्र सप्तदश परिवाराः वर्तन्ते । हर्कस्य गृहमपि तत्रैव विद्यते । हर्कस्य द्वौ पुत्रौ वर्तेते । ज्येष्ठस्य नाम निमा कनिष्ठस्य च पेम्पा वर्तते । निमा पेम्पा च शीघ्रमेव एधेते । एकदा ग्रामे चौरः आगच्छति । सः सरलस्वभावान् ग्रामस्थजनान् वञ्चते । निमा एतत् सर्वं बुध्यते । सः पेम्पां कथयति- त्वम् इत्थं वञ्चनं सहसे?, अहं तु न सहे । अतः आवां चौरस्य कृत्यं पितरं कथयावः । तौ पितरं सर्वं वृत्तान्तं पितरं कथयतः । पितुः साहाय्येन सर्वे ग्रामवासिनः चौरं सप्रमाणं

नियन्त्रयन्ति । सर्वे कथयन्ति- वयं ग्राम्यजनाः न दुःखं सहामहे किन्तु दुराचारं न सहामहे इति । संसारे प्राणिनः जायन्ते म्रियन्ते च । किन्तु चौरकर्मणा जीवनपालनं न शोभते ।

धातुः	पुरुषवचने	वर्तमानकालः (लट्लकारः)	भूतकालः (लङ्लकारः)
वञ्च	प्रथमपुरुषस्य एकवचने	वञ्चते	....
एध्	प्रथमपुरुषस्य द्विवचने	एधेते	....
लज्ज	प्रथमपुरुषस्य बहुवचने	लज्जन्ते	....
म्रि	द्वितीयपुरुषस्य एकवचने	म्रियसे	....
वृत्	द्वितीयपुरुषस्य द्विवचने	वर्तेथे	....
जन	द्वितीयपुरुषस्य बहुवचने	जायध्वे	....
शुभ	तृतीयपुरुषस्य एकवचने	शोभे	....
सह	तृतीयपुरुषस्य द्विवचने	सहावहे	....
क्षम्	तृतीयपुरुषस्य बहुवचने	क्षमामहे	....

रचनात्मकः अभ्यासः

१. **अधस्तान् पदान् प्रयुज्य कथां रचयत । कथायाः शीर्षकं च दत्त ।**

२. **आत्मश्रुतामेकां लोककथां लिखित्वा कक्षायां श्रावयत ।**

श्रवणपाठः

परेषामुपकार एव परोपकारः । परोपकारः दिव्यतमः गुणो वर्तते । संसारे नानाविधाः प्राणिनः दृश्यन्ते । केचित् स्वभावतः एव परोपकारिणः भवन्ति चेत् अपरे स्वार्थपराधीनाः । परोपकारिणः स्वकर्मणा प्रसन्नाः भवन्ति । परोपकारेण एव शरीरं विभाति । अत एवोच्यते-

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।

विभाति कायः करुणापराणां परोपकारेण न चन्दनेन ॥

न केवलं मानवेष्वेव परोपकारभावना वर्तते, देवेषु पशुपक्षिवृक्षादिष्वपि च विद्यते । प्रकृतिरपि परोपकारस्यैव शिक्षां ददाति । उक्तं च-

स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः पिबन्ति नाम्भः स्वयमेव नद्यः ।

धाराधरो वर्षति नात्महेतोः परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

परोपकाराय जीवतः जीवितं श्लाघ्यम् । अत एवोच्यते–

पशवोऽपि हि जीवन्ति केवलं स्वोदरम्भराः ।

तस्यैव जीवितं श्लाघ्यं यः परार्थे स जीवति ॥

शास्त्रेष्वपि परोपकारस्य महन्महत्त्वं वर्णितमस्ति । उच्यते च-

अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम् ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

सप्तमः पाठः

पाठप्रवेशः

अष्टाध्यायी

लोकव्यवहारनिर्वहणार्थं भाषा एकमात्रं मुख्यसाधनं विद्यते । भाषा विचारविनिमयस्य साधनमपि अस्ति । भाषा परिष्कृता परिशुद्धा च अपेक्ष्यते । संसारस्य यस्याः कस्याः अपि भाषायाः नियामकाः ग्रन्थाः भवन्ति । संसारस्य सर्वा अपि भाषाः व्याकरणेन नियम्यन्ते । व्याकरणशास्त्रस्य ज्ञानेन विना श्रुति-स्मृति-पुराण-काव्य-कोशादीनामर्थबोधः असम्भवः भवति । व्याकरणद्वारा एव भाषायाः परिष्कृतिः सम्भवति । व्याकरणमन्तरा जनाः साधुशब्दान् प्रयोक्तुमपि समर्थाः न भवन्ति । साधुशब्दप्रयोगे च व्याकरणमेव प्रधानकारणमस्ति । अतः सर्वासां भाषाणां स्वकीयानि व्याकरणानि भवन्ति । यस्यां कस्यामपि भाषायां प्रचलितं परिष्कृतं च स्वरूपमुद्दिश्य व्याकरणं विरच्यते । संस्कृतभाषायामपि पूर्वकालादेव अनेकानि व्याकरणानि प्रणीतानि सन्ति । तेषु अष्टाध्यायीग्रन्थः प्रसिद्धः वर्तते । अष्टाध्यायीग्रन्थस्य रचयिता महर्षिः पाणिनिः अस्ति । संसारस्य एव भाषाविदो महर्षिं पाणिनिं स्मरन्ति, प्रशंसन्ति च । अमेरिकादेशीयो भाषाविद् ब्लुमफिल्डनामा विद्वान् 'अष्टाध्यायीं' मानवमेधायाः सर्वोत्कृष्टां रचनां मनुते ।

लोकव्यवहार निर्वाह गर्नका लागि एकमात्र प्रमुख साधन भाषा हो । भाषा विचार आदानप्रदान गर्ने साधन पनि हो । भाषा परिष्कृत र शुद्ध अपेक्षित हुन्छ । संसारका सबै भाषाका आआफ्ना नियामक ग्रन्थहरू हुन्छन् । संसारका भाषाहरू व्याकरणद्वारा नियन्त्रित हुन्छन् । व्याकरण शास्त्रको ज्ञान नभई श्रुति, स्मृति, पुराण, काव्य, कोश आदिको अर्थ बुझ्न सकिँदैन । व्याकरणद्वारा मात्रै भाषाको परिष्कार सम्भव छ । व्याकरणको ज्ञान विना मानिस शुद्ध शब्द प्रयोग गर्न पनि सक्दैनन् । शुद्ध शब्द प्रयोग गर्नुमा पनि व्याकरण नै मुख्य कारण हो । त्यसैले सबै भाषाका आआफ्ना व्याकरणहरू हुन्छन् । जुनसुकै भाषामा पनि प्रचलित र परिष्कृत स्वरूपलाई हेरेर नै व्याकरणको रचना गरिन्छ । संस्कृत भाषामा पनि पहिलेदेखि नै अनेक व्याकरण रचना गरिएका छन् । तिनीहरूमा पनि अष्टाध्यायी ग्रन्थ प्रसिद्ध छ । अष्टाध्यायी ग्रन्थको रचयिता महर्षि पाणिनि हुन् । संसारकै भाषाविद्हरू महर्षि पाणिनिको सम्झना र प्रशंसा गर्दछन् । अमेरिकी विद्वान् भाषाविद् ब्लुमफिल्डले मानव चिन्तनको सर्वोत्कृष्ट रचना अष्टाध्यायीलाई मानेका छन् ।

मूलपाठः

महर्षिः पाणिनिः

संस्कृतव्याकरणपरम्परायाम् आपिशलिः, व्याडिः, शाकटायनः, गार्ग्यः, स्फोटायनः, पाणिनिः, कात्यायनः, पतञ्जलिः इत्यादयः वैयाकरणाः सुप्रसिद्धाः सन्ति । एतेषां वैयाकरणानां महर्षिः पाणिनिः शिरोरत्नम् अस्ति । एषः पूर्ववर्तिनामाचार्याणां मतं समालोच्य लौकिकवैदिकोभयभाषोपयोगिव्याकरणं विरचय्य संस्कृतव्याकरणजगति प्रसिद्धोऽभूत् । पाणिनिना स्वकीयजन्मतिथ्यासूचकं वस्तुतथ्यं न प्रकाशितमस्ति । परन्तु पाश्चात्त्यैः पौरस्त्यैश्च ऐतिह्यविद्वद्भिः पाणिनेः जन्मकालादिविषयकं स्वकीयं यन्मतं प्रकटितं तदाधृत्य पाश्चात्त्यकालगणनानुसारेण महर्षिपाणिनेर्जन्म खिष्टाब्दात् पञ्चशतवर्षात् पूर्वं भारतदेशस्योत्तरपश्चिमक्षेत्रे काबुलनद्याः सिन्धोश्च सङ्गमे शालातुरनामके ग्रामेऽभवत् । अधुना तत्क्षेत्रं पाकिस्तानदेशे विद्यते । अत एवासौ शालातुरीयनाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् ।

शालातुरग्रामश्च अधुना लाहुरनाम्ना प्रसिद्धो वर्तते । असौ मातुः दाक्ष्याः, पितुः शालङ्कस्य च पुत्ररूपेण अजायत । पाणिनेः गोत्रनाम "पाणिनिः"इति वर्तते । तथापि अस्य शालातुरीयः, पाणिनः, पाणिनिः, दाक्षीपुत्रः शालङ्किः आहिकः इत्यादीनि नामानि प्रसिद्धानि सन्ति । अस्य मातुलस्य नाम व्याडिः, अनुजस्य नाम पिङ्गलः, गुरोर्नाम वर्षोपाध्यायः इति विदुषां मतं दरीदृश्यते । एतस्य अध्ययनं पाटलिपुत्रनगरे अभूत् । पूर्वं पाणिनिः जडधीरासीत् इति किंवदन्ती वर्तते । अस्य जडमतित्वात् सतीर्थ्याश्छात्राः एनम् उपहसन्ति स्म । सतीर्थ्यैश्छात्रैः अपमानितः सन् असौ भगवतः शङ्करस्य तपस्तेपे । तपसा प्रसन्नो भूत्वा भगवान् शङ्करः वर्णसमाम्नायमुपदिष्टवान् । पाणिनिः तस्मिन् वर्णसमाम्नाये अनुबन्धं स्थापयित्वा अइउण् .... इत्यादिषु चतुर्दशसूत्रेषु विभज्य तेभ्यः प्रत्याहारान् निर्माय एतन्मूलकानि एकोनाशीत्युत्तरनवशताधिकं त्रिसहस्रं सूत्राणि रचितवान् । तेषां सूत्राणां सङ्ग्रहः एव अष्टाध्यायीनामकः ग्रन्थः वर्तते । ग्रन्थोऽयम् अत्यन्तं वैज्ञानिकः, गणितीयसूत्रमिव लघुः, व्यवहारोपयोगी वेदोपयोगी च वर्तते ।

पाणिनीयं व्याकरणं पञ्चाङ्गत्वेनापि सुप्रसिद्धमस्ति । यतो हि सूत्रपाठः, धातुपाठः, गणपाठः, लिङ्गानुशासनम्, पाणिनीयशिक्षा चेति पञ्चाङ्गानि सन्ति । एतानि संस्कृतव्याकरणजगति सुप्रसिद्धानि सन्ति । यद्यपि ऐन्द्रम्, चान्द्रम्, काशकृत्स्नम्, कौमारम्, शाकटायनम्, सारस्वतम्, आपिशलम्, शाकलम् इत्यादीनि व्याकरणानि सन्ति तथापि पाणिनीयव्याकरणस्य स्थानं सर्वोपरि विद्यते । व्याकरणमिदं सर्वाधिकं प्रामाणिकं परिष्कृतं वर्तते । पाणिनेः प्रसिद्धिः प्रमुखं

वैयाकरणरूपेण विद्यते । स इदानीमपि विश्वविश्रुतः एव । अयं संस्कृतभाषायाः सर्वश्रेष्ठः सर्वमान्यश्च वैयाकरणः मन्यते । पाश्चात्त्याः विद्वांसः च पाणिनिं प्रशंसन्ति । महर्षिः पाणिनिः महाकाव्यञ्च व्यरचयत् । राजशेखरेण पाणिनिं प्रशंसता एतत् लिखितम् -

नमः पाणिनये तस्मै यस्मादारिवभूदिह ।

आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम् ॥

अनेन प्रमाणेन पाणिनिः व्याकरणमनु 'जाम्बवतीजयम्' इत्याख्यं महाकाव्यं च रचयामास इति सिद्धचति । अस्य महाकाव्यस्य अपरं नाम 'जाम्बवतीविजयम्', 'पातालविजयम्' वा वर्तते । मेघ-वर्षा-शरत्काल-चन्द्रोदयादिवर्णने रससन्धाने च पाणिनेः काव्यनैपुण्यम् अस्मिन् महाकाव्ये अनुभवितुं शक्यते । पाणिनिः वैयाकरणरूपेण यथा प्रशस्यते तथैव काव्यकाररूपेण अपि अभिनन्द्यते । महर्षिः पतञ्जलिः कात्यायनश्च पाणिनिं 'भगवान्' इति जगदतुः । महाकविः क्षेमेन्द्रः पाणिनिम् उपजातिछन्दसः चमत्कारसारं मनुते । पाणिनेः मस्तिष्कं व्याकरणशास्त्रस्य आगारमासीत् । परं हृदयं कमनीयकाव्यकलाया आकरः अपि अवर्तत । केचन विद्वांसः पाणिनिः स्वेन निर्मितानां व्याकरणशास्त्रीयनियमानाम् अक्षरशः पालनाय महाकाव्यं व्यरचयदिति तर्कयन्ति । पाणिनेः पद्यानि सूक्तिग्रन्थेषु, आलङ्कारिणाम् अलङ्कारशास्त्रेषु च यथावकाशम् उद्धृतानि दृश्यन्ते । केचन विद्वांसः पाणिनिः 'द्विरूपकोषः' इति नामकं कोषग्रन्थमपि रचयामास इति मन्वते । संस्कृतवाङ्मये पाणिनिः काव्यकारापेक्षया वैयाकरणव्यक्तित्वस्य रूपेण अधिकः चर्चितः परिचितः च आस्ते ।

अष्टाध्याय्या नामान्तरमेव पाणिनीयाष्टकं विद्यते । अष्टाध्यायी पाणिनेः सर्वोत्कृष्टरचना अस्ति । अष्टसु अध्यायेषु ग्रथनात् अस्य ग्रन्थस्य नाम 'अष्टाध्यायी' इति प्रसिद्धं वर्तते । सूत्रपद्धत्या प्रणीतेऽस्मिन् ग्रन्थे प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः सन्ति । प्रतिपादमनेकानि सूत्राणि वर्तन्ते । सम्पूर्णमपि पाणिनीयाष्टकं माहेश्वरसूत्रमाधृत्य प्रणीतमस्ति । अष्टाध्यायां सन्धि-कारक-कृत्-तद्धितप्रत्यय-समास-सुबन्ततिङन्तप्रक्रिया-परिभाषा-द्विरुक्तादिकार्य-स्वरप्रक्रियादि-विषयाणां प्रतिपादनं वर्तते । धातुपाठे धातव पठिताः सन्ति । संस्कृतस्य जगति प्रचलिता सर्वेऽपि शब्दाः एभिः एव धातुभिः निष्पन्ना मन्यन्ते । गणस्य अर्थः समूहः भवति । समानवर्गस्य शब्दानां समूहः गणः कथ्यते ।

पाणिनिना धातवः दशगणेषु विभक्ताः सन्ति, यथा - भ्वादिगणः, अदादिगणः, जुहोत्यादिगणः, दिवादिगणः, स्वादिगणः, तुदादिगणः, रुधादिगणः, तनादिगणः, क्र्यादिगणः, चुरादिगणः च । लिङ्गव्यवस्थाया नियमनं लिङ्गानुशासनने क्रियते । अनेन पुं-स्त्री-नपुंसकलिङ्गानां शब्दज्ञानं

साधु भवति । आधुनिकभाषाविज्ञाने यद् ध्वनिविज्ञानम् उच्यते तत् पुरा शिक्षा निगद्यते स्म । शिक्षानाम स्वरव्यञ्जनादीनाम् उच्चारणस्य शिक्षाप्रदानम् आसीत् । तैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षायाः षडङ्गानि वर्णितानि सन्ति - वर्ण-स्वर-मात्रा-बल-साम-सन्तानभेदैः । पाणिनीयशिक्षायामेतेषां विवेचनं विहितमस्ति । आधुनिकं ध्वनिविज्ञानं पाणिनीयशिक्षाम् एव अनुगच्छद् दृश्यते ।

एतद् अतिरिक्तम् उणादिसूत्राणि पाणिनिप्रणीतानि न वेति विषये विदुषामैकमत्यं नास्ति । उणादिप्रत्ययानाम् आधारेण भाषाविदो देशजान् वैदेशिकाः च संस्कृतेतरशब्दान् अपि संस्कृताधृतान् साधयितुं यतमानाः दृश्यन्ते ।

संस्कृतव्याकरण परम्परामा आपिशलि, व्याडि, शाकटायन, गार्ग्य, स्फोटायन, पाणिनि, कात्यायन, पतञ्जलि आदि प्रसिद्ध वैयाकरण मानिन्छन् । यी वैयाकरणहरूमध्ये महर्षि पाणिनि विशिष्ट रहेका छन् । उनले आफूभन्दा पहिलेका आचार्यहरूको मतलाई समेट्दै लौकिक र वैदिक गरी दुवै संस्कृत भाषा उपयोगी व्याकरण रचना गरेर उनी संस्कृत व्याकरण जगत्मा प्रसिद्ध भए । यद्यपि उनले आफ्नो जन्म र मृत्युको विषयमा कतै पनि उल्लेख गरेका छैनन् तर पनि पहिलेका पौरस्त्य र पाश्चात्त्य विद्वान्हरूले गरेका कालगणनामध्ये पाश्चात्य विद्वान्हरूले गरेको कालगणनानुसार महर्षि पाणिनिको जन्म ईसाको पाँच सय वर्षभन्दा पहिले भारतको उत्तरपश्चिम क्षेत्रको काबुलनदीको र सिन्धुको सङ्गम शालातुर नाम गरेको गाउँमा भएको थियो । अहिले त्यो क्षेत्र पाकिस्तानमा पर्दछ । त्यसैले उनी शालातुरीय नामले प्रसिद्ध भए ।

शालातुर गाउँ अहिले लाहुरको नामले प्रसिद्ध छ । उनी माता दाक्षी र पिता शालङ्कका पुत्रका रूपमा जन्मिए । पाणिको गोत्रनाम 'पाणिनि'हो तर यिनका शालातुरीय, पाणिन, पाणिनि, दाक्षीपुत्र, शालङ्कि, आहिक इत्यादि नामहरू प्रसिद्ध रहेका छन् । यिनका मामाको नाम व्याडि, भाइको नाम पिङ्गल र गुरुको नाम वर्षोपाध्याय थियो भन्ने विद्वान्हरूको मत रहेको छ । यिनको अध्ययन पाटलिपुत्रनगरमा भएको हो । पाणिनि पहिले मन्दबुद्धि भएका व्यक्ति थिए भन्ने किंवदन्ती पनि छ । मन्दबुद्धि भएकै कारण सहपाठी साथीहरूले यिनलाई जिस्काउँथे । सहपाठी साथीहरूबाट अपहेलित भएर उनले भगवान् शिवको तपस्या गरे । तपस्याद्वारा भगवान् प्रसन्न भएर उनलाई ब्रह्मज्ञानका रूपमा वर्णसमाम्नाय उपदेश गर्नुभयो । पाणिनिले त्यो वर्णसमाम्नायमा अनुबन्ध स्थापना गरी त्यसलाई अइउण् .... हल् इत्यादि चौध सूत्रहरूमा विभाजन

गरी प्रत्याहार निर्माण गरेर मुख्यरूपमा तीन हजार नौ सय उनासी (३९७९) सूत्रहरूको रचना गरे । त्यही सूत्रको सङ्ग्रह नै अष्टाध्यायी नामक ग्रन्थ हो । यो ग्रन्थ अत्यन्त वैज्ञानिक, गणितीय सूत्र झैँ सानो, व्यवहार उपयोगी र वेदोपयोगी रहेको छ ।

पाणिनीय व्याकरण पञ्चाङ्गका रूपमा पनि प्रसिद्ध छ। किनभने यसमा सूत्रपाठ, धातुपाठ, गणपाठ, लिङ्गानुशासन र पाणिनीय शिक्षा गरी पाँच अङ्ग रहेका छन् । यी संस्कृत व्याकरण जगत्मा सुप्रसिद्ध छन् । हुन त ऐन्द्रम्, चान्द्रम्, काशकृत्स्नम्, कौमारम्, शाकटायनम्, सारस्वतम्, आपिशलम्, शाकलम् इत्यादि व्याकरणहरू पनि छन् तर पनि पाणिनीय व्याकरणको स्थान सर्वोपरि रहेको छ । यो व्याकरण सर्वाधिक प्रामाणिक तथा परिष्कृत छ । पाणिनि प्रसिद्ध वैयाकरणका रूपमा परिचित छन् । उनी अहिले पनि विश्वविख्यात विद्वान् हुन् । उनी संस्कृत भाषाका सर्वश्रेष्ठ र सर्वमान्य वैयाकरण मानिन्छन् ।

पाश्चात्त्य विद्वान्हरू पनि पाणिनिको प्रशंसा गर्दछन् । महर्षि पाणिनिले महाकाव्यको पनि रचना गरे । राजशेखरले एउटा पद्यमा पाणिनिको प्रशंसा गर्दै पहिले व्याकरण र त्यसपछि जाम्बवतीजय नामक महाकाव्य लेखेको प्रमाण दिएका छन् । यस महाकाव्यको अर्को नाम जाम्बवतीविजय वा पातालविजय पनि हो । मेघ, वर्षा, शरत्काल, चन्द्रोदय आदिको वर्णन र रसप्रयोगमा पाणिनिको काव्यनिपुणता यस महाकाव्यमा अनुभव गर्न सकिन्छ । पाणिनि वैयाकरणका रूपमा जसरी प्रसंशित छन् त्यसैगरी काव्यकारका रूपमा पनि अभिनन्द्य छन् ।

महर्षि पतञ्जलि र कात्यायनले पाणिनिलाई भगवान् भनेका छन् । महाकवि क्षेमेन्द्रले पाणिनिलाई उपजाति छन्दको चमत्कारका सार मानेका छन् । पाणिनिको मस्तिष्क व्याकरण शास्त्रको भण्डार थियो तर हृदय सुन्दर काव्यकलाको खानी थियो । एक थरी विद्वान् पाणिनिले आफूले बताएका व्याकरण शास्त्रका नियमहरूको अक्षरशः पालना गर्नका लागि महाकाव्य लेखे भन्ने तर्क गर्दछन् । पाणिनिका पद्य सूक्तिग्रन्थहरू र अलङ्कार ग्रन्थहरूमा आवश्यकताअनुसार उद्धृत गरिएका छन् । केही विद्वान्हरू पाणिनिले द्विरूपकोष नामको कोषग्रन्थको पनि रचना गरेको मान्दछन् । संस्कृत वाङ्मयमा पाणिनि काव्यकारभन्दा वैयाकरण व्यक्तित्वका रूपमा बढी चर्चित र परिचित छन् ।

अष्टाध्यायीकै अर्को नाम पाणिनीय अष्टाध्यायी हो । आठ अध्यायमा लेखिएको यसको नाम अष्टाध्यायी भन्न प्रसिद्ध भएको हो । सूत्रपद्धतिमा लेखिएको यस ग्रन्थका प्रत्येक अध्यायमा चार पाद छन् । प्रत्येक पादमा विभिन्न सूत्र छन् । सम्पूर्ण पुस्तक चौधओटा माहेश्वर सूत्रमा आबद्ध छ । अष्टाध्यायीमा सन्धि, कारक, कृत्-तद्धितप्रत्यय, समास, सुबन्त र तिङन्त प्रक्रिया, परिभाषा, द्विरुक्तादि कार्य र स्वरप्रक्रियादि विषयमा विवेचना गरिएको छ ।

धातुपाठमा भातुको सूची छ । संस्कृतका सबै शब्द यिनै धातुबाट निष्पन्न मानिन्छन् । गणको अर्थ समूह हो । समान वर्गका शब्दहरूको समूह गण भनिन्छ । पाणिनिले धातुलाई दश गणमा विभक्त गरेका छन् - भ्वादिगण, अदादिगण, जुहोत्यादिगण, दिवादिगण, स्वादिगण, तुदादिगण, रुधादिगण, तनादिगण, क्र्यादिगण र चुरादिगण । लिङ्गव्यवस्थाको नियमन लिङ्गानुशासन हो । यसबाट पुंलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसकलिङ्गका शब्दहरूको राम्ररी ज्ञान गर्न सकिन्छ । आधुनिक भाषाविज्ञानमा जसलाई ध्वनिविज्ञान भनिन्छ त्यसलाई प्राचीन कालमा शिक्षा भनिन्थ्यो । शिक्षाको अर्थ स्वर, व्यञ्जन आदिको उच्चारणको शिक्षा दिनु थियो । तैत्तिरीयोपनिषद्मा शिक्षाका छ अङ्ग वर्णित छन् - वर्ण, स्वर, मात्रा, बल, साम र सन्तान । पाणिनीय शिक्षामा यिनको विवेचना गरिएको छ । आधुनिक ध्वनिविज्ञानले पाणिनीय शिक्षाकै अनुसरण गरेको छ । यसबाहेक उणादिसूत्र पनि पाणिनिले नै रचना गरेका हुन् भन्ने विद्वान्हरूको मतमा एकरूपता पाइँदैन । उणादि प्रत्ययहरूका आधारमा भाषाविद्हरूले स्वदेशी र विदेशी संस्कृतभन्दा भिन्न शब्दहरूलाई पनि संस्कृत सिद्ध गर्ने प्रयास गरेका छन् ।

शब्दार्थाः

शिरोरत्नम्	शिरोमणि	सर्वश्रेष्ठ	Prominent, eminent
सहतीर्थ्याः	सहपाठिनः	एकै तहमा पढ्ने	Reading at the same level
जडधीः	मन्दबुद्धि	मन्द बुद्धि भएको	Of dim wit
वर्णसमाम्नायः	स्वरवर्णानां व्यञ्जनवर्णानां समूहः	स्वरवर्ण र व्यञ्जनवर्णको समूह	Groups of vowels and consonants

विश्वविश्रुत:	विश्विवख्यात:		World–famed
पराकाष्ठा	चरमोत्कर्ष:	अन्तिम सीमा	Climax
काव्यनैपुण्यम्	काव्यचातुर्यम्	काव्यगत निपुणता	Poetic mastery
आगारम्	गृहम्	घर	House
आकर:	समूह:	समूह	Group
परिचित:	प्रसिद्ध:, ख्यात:	प्रसिद्ध	Acquainted
ग्रथनात्	संयोजनात्	जोडिएकाले	From the combination
गण:	समूह:	समूह	Battalion, group
निगद्यते	कथ्यते	भनिन्छ	Called
यतमाना:	प्रयतमाना:	प्रयासरत	Endeavoring
कीर्तिकलेवरेण	यश:शरीरेण	कीर्तिरूपी शरीरले	With legendary success

अभ्यास:

श्रवणं भाषणञ्च

१. **पाठस्य सर्वान् अनुच्छेदान् एकैकशः उच्चारयत । एकस्य उच्चारणमन्ये शृणुत ।**

२. **पाठस्य द्वितीयम् अनुच्छेदं श्रुत्वा तस्य आशयं मातृभाषायां वदत ।**

३. **अधस्तनानि पदानि सम्यगुच्चारयत**

विरचय्य, वर्णसमाम्नाय:, अष्टाध्यायी, जाम्बवतीविजयम्, षडङ्गानि, कीर्तिकलेवरेण, संस्कृतवाङ्मय: पराकाष्ठा ।

४. **सर्वं पाठं पठित्वा कक्षायां सरलभाषायां श्रावयत ।**

५. **अनुच्छेदं पठित्वा एकवाक्येन उत्तरयत**

(क) पाणिनीयव्याकारणं केन सुप्रसिद्धम् ?

(ख) पाणिनीयव्याकारणस्य पञ्चाङ्गानि कानि ?

(ग) अष्टानां संस्कृतव्याकरणानां नामानि वदत ।

(घ) सर्वाधिकं प्रामाणिकं व्याकरणं कं मन्यते ?

६. **अधः प्रदत्तानि माहेश्वरसूत्राणि एकैकशः शुद्धं श्रावयत**

अ इ उण् १ । ऋ लृक् २ । ए ओङ् ३, ऐ औच् ४ । ह य व रट् ५ । लण् ६ । ञ म ङ ण नम् ७ । झ भञ् ८ । घ ढ धष् ९ । ज ब ग ड दश् १० । ख फ छ ठ थ च ट तव् ११ । क पय् १२ । श ष सर् १३ । हल् १४ ॥

७. **आचार्येण पाणिनिना के ग्रन्थाः विरचिता ? परस्परं विमृशत ।**

८. **श्रवणपाठं श्रुत्वा अधस्तनानां प्रश्नानाम् उत्तराणि वदत**

(क) कीदृशो मानवो महापुरुषः ?

(ख) देवतुल्यो मानवः कः ?

(ग) कः श्वसन्नपि न जीवति ?

(घ) पशुतुल्यः कः ?

(ङ) प्रदत्तस्य श्लोकस्याशयः कः ?

पठनम्

१. **पाठस्य सस्वरपठनं कुरुत ।**

२. **पाठस्य तृतीयम् अनुच्छेदं लेख्यचिह्नानि विचार्य पठत, शिक्षकस्य साहाय्येन त्रुटीश्च निराकुरुत ।**

३. **चतुर्थस्य अनुच्छेदस्य निरवच्छिन्नपठनं कुरुत ।**

४. **लयोच्चारणपूर्वकमधःप्रदत्तं श्लोकं पठत ।**

नमः पाणिनये तस्मै यस्मादारिवभूदिह ।

आदौ व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतीजयम् ॥

५. **अष्टाध्यायीमित्यतः ......अनगच्छद् वर्तते इति पर्यन्तमनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नानामुत्तरं दत्त ।**

(क) अष्टाध्याय्यां केषां विवेचनमस्ति ?

(ख) गणस्य कोर्थः ?

(ग) पाणिनिना धातवः कति गणेषु विभक्ताः ?

(घ) किं नाम लिङ्गानुशासनम् ?

(ङ) अष्टाध्याय्यां प्रत्यध्यायं कति पादाःसन्ति ?

६. **अधस्तनं पद्यं पठित्वा अर्थं विचारयत**

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां
मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां
पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

७. **अधस्तनस्य अनुच्छेदस्य मौनपठनं कृत्वा तदाशयं कक्षायां श्रावयत**

संस्कृतव्याकरणस्य प्रक्रियापरम्परायाम् आचार्यभट्टोजिदीक्षितस्य सिद्धान्तकौमुद्याः महत्स्थानं दरीदृश्यते । प्रक्रियाक्रमानुसारिव्याख्याने ग्रन्थोऽयं सर्वोत्कृष्टो मन्यते । व्यावहारिकदृष्ट्या च सिद्धान्तकौमुदी बहूपयोगिनी वर्तते । कौमुदीमिमामेवानुसृत्य अनेकविधाः टीकाग्रन्थाः विरचिताः सन्ति । आचार्य-भट्टोजिदीक्षितस्य जनिकालविषयः ग्रन्थकर्त्रा कुत्रापि नोट्टङ्कितः । परन्तु षोडशशताब्दौ भारतस्य महाराष्ट्रे स अजायत इति ऐतिह्यविदः ब्रुवन्ति । केचन तु तमिलनाडुप्रान्तस्य चितुरमण्डलमपि अस्य जन्मस्थानं स्वीकुर्वन्ति । अस्य पिता लक्ष्मीधरः आसीत् । गुरुः शेषकृष्ण आसीत् । सिद्धान्तकौमुदी एतस्य विशिष्टा रचना अस्ति। महर्षिपाणिने अष्टाध्यायीमाश्रित्य संज्ञाप्रकरणम्, परिभाषाप्रकरणम्, सन्धिप्रकरणमित्यादिरूपेण विषयमाधारीकृत्य ग्रन्थोऽयं विभिन्नप्रकरणेषु विभक्तोऽस्ति । समग्रसूत्राणां वृत्युदाहरणानि च प्रदर्श्य प्रक्रियाक्रमानुसारेण सरलता समानीतेति ग्रन्थस्यास्य महत्त्वपूर्णः पक्षः ।

संस्कृत व्याकरणको प्रक्रिया परम्परामा आचार्य भट्टोजिदीक्षितको सिद्धान्तकौमुदीको विशिष्ट स्थान रहेको देखिन्छ । प्रक्रिया क्रमअनुसारको व्याख्या गर्ने प्रसङ्गमा यो ग्रन्थ सर्वोत्कृष्ट रहेको छ । व्यावहारिक दृष्टिले पनि सिद्धान्तकौमुदी ज्यादै उपयोगी रहेको छ । यही कौमुदीलाई नै आश्रय मानेर अनेक प्रकारका टीकाग्रन्थहरू रचना भएका छन् । आचार्य भट्टोजिदीक्षितको जन्मकालको विषय भने कतै पनि उल्लेख भएको पाइँदैन । तर सोह्रौँ शताब्दीमा भारतको महाराष्ट्रमा उनी जन्मिए भनेर इतिहासकारहरू भन्दछन् । कोही विद्वान्हरू त तमिलनाडु प्रान्तको चितुरमण्डल भन्ने ठाउँलाई जन्मस्थान स्वीकार गर्दछन् । यिनका पिता लक्ष्मीधर थिए भने गुरु शेषकृष्ण थिए । सिद्धान्तकौमुदी यिनको विशिष्ट रचना हो । महर्षि पाणिनिको अष्टाध्यायीलाई आधार मानेर संज्ञाप्रकरण, परिभाषाप्रकरण, सन्धिप्रकरण, गरी यो ग्रन्थ विभिन्न प्रकरणमा विभक्त छ । सबै सूत्रहरूको वृत्ति र उदाहरणहरू पनि देखाउँदै प्रक्रिया क्रमअनुसार सूत्रहरूको संयोजन गरिनु यस ग्रन्थको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो ।

लेखनम्

१. **पाठाधारेण अधस्तनानि पदानि शुद्धानि कृत्वा पुस्तिकायां लिखत**

महर्सी, पाणीनी, ब्रह्मग्यानम्, अस्टाध्यायि, शुक्तीग्रन्थः, मस्तीष्कः, लीङ्गानूसाशनम् ।

२. **अधस्तनानि पदानि प्रयुज्य सरलानि वाक्यानि रचयत**

सदैव, प्रसिद्धः, स्वस्य, यद्यपि, चर्चितः, विवेचनम्, विभक्तः, साधु ।

३. **गुरोः साहाय्येन अधस्तनस्य श्लोकस्य सरलार्थं लिखत**

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

४. **पाठस्य अन्तिमम् अनुच्छेदं शिक्षकस्य मुखात् श्रुत्वा लिखत ।**

५. **पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत**

(क) महर्षेः पाणिनेर्जन्मः कदा कुत्र चाभवत् ?

(ख) पाणिनेर्गोत्रस्य नाम किम् ?

(ग) भगवान् शङ्करः पाणिनिं प्रति किमुपदिष्टवान् ?

(घ) अष्टाध्याय्यां कति सूत्राणि सन्ति ?

(ङ) अष्टाध्याय्यां कीदृशानां विषयाणां विवेचनमस्ति ?

(च) गणाः कति सन्ति ? के च ते ?

(छ) पाणिनिना विरचितं महाकाव्यं किम् ?

(ज) महर्षिः पतञ्जलिः कात्यायनश्च पाणिनिं प्रति किमवोचताम् ?

६. **सन्धिविच्छेदं कुरुत**

प्रसिद्धोऽभूत्, एवासौ, सतीर्थ्याश्छात्राः, सूत्रमिव, सर्वोपरि, काव्यञ्च, चन्द्रोदयः, प्रत्यध्यायम् ।

७. **नेपालीभाषायामर्थं लिखत**

कलेवरम्, जडधीः, शिरोरत्नम्, विरचय्य, उपदिष्टवान्, पराकाष्ठा, आगारम्, परिचितः ।

८. **स्वकीयैश्शब्दैर्महर्षिपाणिनेर्विषये एकमनुच्छेदं लिखत ।**

९. **पाणिनेः जीवनीमाश्रित्य परस्परं मेलयत**

पाणिनिः	वर्षोपाध्यायः
माता	व्याडिः
पिता	दाक्षी
गुरुः	वैयाकरणः
अनुजः	शालङ्कः
मातुलः	पिङ्गलः

१०. अनुच्छेदं पठित्वा निर्दिष्टानि भाषिककार्याणि कुरुत

वर्णाः द्विविधाः सन्ति, स्वरवर्णाः व्यञ्जनवर्णाश्च । स्वरवर्णाः त्रयोदश सन्ति । यथा- अ, आ इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ इति । स्वरवर्णा अपि द्विविधा भवन्ति । ह्रस्वस्वरवर्णाः दीर्घस्वरवर्णाश्च । ह्रस्वस्वरवर्णाः पञ्च सन्ति । यथा- अ, इ, उ, ऋ, लृ इति । दीर्घस्वरवर्णाः अष्ट सन्ति । यथा- आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ इति । सन्धिवर्णाः चत्वारः सन्ति । यथा- ए, ऐ, ओ, औ इति । तत्प्रयोगश्च -

अ + इ = ए	अ + ए = ऐ
अ + उ = ओ	अ + ओ = औ

अयोगवाहौ च द्वौ एव । अं (ं) इति अनुस्वारः, अः (:) विसर्गः ।

व्यञ्जनवर्णाः षट्त्रिंशत् सन्ति । ते यथा-

कवर्गाः- क्, ख्, ग्, घ्, ङ्	**चवर्गाः**- च्, छ्, ज्, झ्, ञ्
टवर्गाः- ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्	**तवर्गाः**- त्, थ्, द्, ध्, न्
पवर्गाः- प्, फ्, ब्, भ्, म्	**अन्तःस्थाः**- य्, र्, ल्, व्
ऊष्माणः- श्, ष्, स्, ह्	**संयुक्तवर्णाः** - क्ष्, त्र्, ज्ञ्

(अ) एकवाक्येन उत्तरयत

(क) स्वरवर्णाः कति सन्ति ? के च ते ?

(ख) सन्धिवर्णाः के ?

(ग) व्यञ्जनवर्णाः कति सन्ति ?

(घ) दीर्घस्वरवर्णाः कति सन्ति ?

(ङ) ऊष्माणः के ?

(आ) रिक्तस्थानं पूरयत

पवर्गाः = ...	अन्तस्थाः = ...
ह्रस्वस्वरवर्णाः = ...	ऊष्माणः = ...

कर्मवाच्यम्

कर्मवाच्ये कर्मणः प्रधानता भवति। कर्मानुसारेण क्रियापदस्य प्रयोगो विधीयते। कर्मणः पुरुषवचनानुसारेण क्रियापदं प्रयुज्यते। अत्र कर्ता तृतीयाविभक्तौ भवति। कर्म प्रथमाविभक्तौ भवति। यथा- रामेण पुस्तकं पठ्यते। कविना काव्यानि रच्यन्ते।

१. **कोष्ठस्थधात्वनुसारेण रिक्तस्थानं पूरयत**

(क) बालकेन दुग्धं .... । (पा)

(ख) चित्रकारेण चित्रं .... । (रच्)

(ग) वानरैः फलानि .... । (खाद्)

(घ) आपणिकेन मिष्टान्नं .... । (दा)

(ङ) अनुजेन चलचित्रं .... । (दृश्)

२. **वाच्यपरिवर्तनं कुरुत**

(क) कृषकः तृणं नयति ।

(ख) त्वं गृहं गच्छसि ।

(ग) भक्तः शिवं पूजयति ।

(घ) माता शाटिकां धारयति ।

(ङ) गुरुः छात्रान् पाठयति ।

(च) अहं गृहकार्यं करोमि ।

३. **अधः प्रदत्तानां क्रियापदानां प्रयोगेण वाक्यानि रचयत**

कथ्यते, भूयते, लिख्यते, लभ्यते, उच्यते

रचनात्मकः अभ्यासः

१. **स्वस्य मातृविषये एकमनुच्छेदं रचयत ।**

२. **तव समाजस्य कस्यचन विशिष्टस्य समाजसेवकस्य जीवनवृत्तं प्रस्तुत ।**

श्रवणपाठः

स्वस्य स्वार्थं परित्यज्य समाजस्य देशस्य चोत्थानाय यः सदैव प्रयतते सः महापुरुष उच्यते । यः लोकसुखाय, सर्वजनहिताय, परोपकाराय, धर्मपालनाय, संस्कृतिसंरक्षणाय स्वस्य जीवनं समर्पयति स एव देवतुल्यो मानवो वर्तते । मनुष्ययोनौ जन्ममात्रेण एव मानवो न भवति । सत्कर्मणा, सद्धर्मणा, संस्कारेण च सः मानव उच्यते । यस्य जनस्य सत्कर्मविहीनानि पुण्यकर्मविहीनानि दिनानि व्यतीतानि स तु लोहकारस्य भस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवतीति नीतिशास्त्रेषु उल्लिखितमस्ति । यो लोकनिन्दितं कर्म न समाचरति शास्त्रप्रतिपादितञ्च कर्म आचरति तादृशो जन इहलोके परलोके च सुखं सद्गतिं च लभते । परन्तु सम्यक् कर्म विहाय निन्दितं कर्माङ्गीकृत्य यो जीवति अथवा सत्कर्म विना दिनं यापयति सः अधोगतिं यति सः पशुतुल्यो भवति ।

उक्तञ्च –

आहारनिद्राभयमैथुनञ्च

सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो

धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥

अष्टमः पाठः

पाठप्रवेशः

परोपकारः

मनोरमा अष्टम्यां कक्षायां पठति । विद्यालये प्रतिमासं प्रतिभाप्रदर्शनस्पर्धा आयोज्यते । अस्मिन् मासे 'परोपकारः' इति विषये वक्तृता समायोज्यमाना वर्तते । मनोरमा च स्पर्धायां सहभागिनी वर्तते । कार्यक्रमस्य पूर्वदिने सा पुस्तकालयम् अगच्छत् । सा तत्र सूक्तिसङ्ग्रहस्य पुस्तकं प्रापत् । पुस्तके सा इमां सूक्तिमपठत् - परोपकाराय सतां विभूतयः ।

मनोरमा सूक्तेः भावं नाजानात् । सा तत् पुस्तकालयाधिकारिणः अनुमत्या गृहम् आनयत् । सा भावं बोधयितुं पितरं न्यवेदयत् । पिता बुद्धिमान् आसीत् । स बालानां मनोविज्ञानं सुष्ठु जानाति स्म । सूक्तेः भावं सम्यग् बोधयितुं सः कथां कथयितुम् आरभत ।

मनोरमा आठ कक्षामा पढ्छिन् । विद्यालयमा प्रत्येक महिना प्रतिभा प्रदर्शन गर्ने प्रतियोगिता आयोजना गरिन्छ । यस महिनामा परोपकार भन्ने विषयमा वक्तृता आयोजना गरिँदै छ । मनोरमाले पनि त्यसमा भाग लिएकी छन् । कार्यक्रमको अघिल्लो दिन उनी पुस्तकालय गइन् । त्यहाँ उनले सूक्तिसङ्ग्रहको पुस्तक भेटिन् । मनोरमाले पुस्तकमा एउटा सूक्ति पढिन्-

सज्जनहरूको सम्पत्ति परोपकारका लागि हुन्छ ।

मनोरमाले सूक्तिको भाव बुझिनन् । उनले पुस्तकालयका कर्मचारीको अनुमतिले त्यो पुस्तक घरमा ल्याइन् । मनोरमाले त्यसको भाव बुझाइदिन बुबालाई भनिन् । बुबा बुद्धिमान् हुनुहुन्थ्यो । उहाँ बालबालिकाको मनोविज्ञान राम्ररी बुझ्नुहुन्थ्यो । सूक्तिको भाव राम्ररी बुझाउन उहाँले एउटा कथा भन्न सुरु गर्नुभयो ।

मूलपाठः

हर्षपूर्णा दीपावलिः

सुन्दरस्य पर्वतस्य निकटे मनोहरो लामिडाँडाग्रामो विद्यते । समानाकाराणि पङ्क्तिबद्धानि गृहाणि, तादृशी एव भौगोलिकी अवस्थितिश्च ग्रामस्य सौन्दर्यं वर्धयन्ति । शरदृतोः सायङ्कालिकः समयो वर्तते । गृहारामेषु नानाविधानि पुष्पाणि विकसितानि सन्ति । शतपत्री, गोदावरी, मखमलीत्यादीनि कुसुमानि जनानां मनो हरन्ति । दीपावल्या अवसरे ग्रामगृहाणि, प्राङ्गणानि च रक्तमृत्तिकाभिर्लिप्तानि सन्ति । गृहद्वाराणि च शतपत्रीमाल्यैः सज्जीकृतानि सन्ति । ग्रामीणा बाला ग्रामनिकटस्थे क्रीडास्थले क्रीडनकैः क्रीडन्तो दृश्यन्ते । केचन बालाः कन्दुकैः क्रीडन्तः सन्ति । केचन कूर्दन्तः सन्ति, केचन उत्प्लवन्तः सन्ति । ग्रामीणाः प्रौढाः बालानां खेलं पश्यन्तः सन्ति । रोहिणीरुक्मिण्यौ किञ्चिद्दूरे शिलाखण्डैः क्रीडन्त्यौ स्तः । तयोर्नाम्नि एव न आकृतौ अपि समानता दृश्यते ।

रोहिणीरुक्मिण्यौ प्रतिवेशिन्यौ स्तः । तयोर्गृहे परस्परं संलग्ने इव निकटे विद्येते । उभे सख्यौ समीपस्थे भगवती-माध्यमिक-विद्यालये पठतः । रोहिण्याः पिता मनोहरः सर्वकारीये कार्यालये कर्मचारी वर्तते । रुक्मिण्याः पिता श्यामदासस्तु कृषिकर्मणा जीवनं निर्वहति । तयोर्मैत्री उदाहरणीया एव विद्यते, किन्तु जीवनपद्धतिर्मनाग् भिन्ना इव प्रतिभाति । तयोरभिभावकानाम् आर्थिकी स्थितिः जीवनपद्धतेः भिन्नतायाः कारणभूता अस्ति । तथापि तयोरभिभावकानां सम्बन्धः सुमधुरो विद्यते ।

रोहिणी प्रतिमासं नवीनानि वस्त्राणि धारयति । तस्या गृहे रूप्यकाणाम् अभावो न दृश्यते, किन्तु रुक्मिण्याः पितुः श्यामदासस्य पार्श्वे सर्वदा रूप्यकाणि न भवन्ति । मनोहरस्य साहाय्येन एव तस्य व्यवहारः प्रचलति । रोहिण्या नवीनानि वस्त्राणि, शैक्षिकसामग्रीर्वा दृष्ट्वा रुक्मिण्या मनसि नानाविधा मनोरथा उत्पद्यन्ते । किन्तु पितुः पार्श्वे धनं नास्तीति विज्ञाय सा किमपि वक्तुं न शक्नोति । ऐषमः विजयादशम्याम् अपि तस्याः पिता तस्यै नूतनानि वस्त्राणि नैव अक्रीणात् । रोहिण्याः पिता ह्य एव रोहिण्यै नवीनानि वस्त्राणि अक्रीणात् । रोहिणी अद्य तान्येव नवीनानि वस्त्राणि सन्धार्य क्रीडारता विद्यते । क्रीडासमये सा रुक्मिणीम् अपृच्छत्, "रुक्मिणि ! किम् तव पिता तव कृते नवीनानि वस्त्राणि नैव क्रीतवान् किल ?"

"मम पार्श्वे गतवर्षे एव क्रीतानि वस्त्राणि सन्ति" खिन्ना रुक्मिणी अवदत् । तस्या मुखं मलिनं दृष्ट्वा रोहिण्याः अपि मनः खिन्नम् अभूत् । रुक्मिणीं सान्त्वयन्ती रोहिणी अवदत्, "सखि ! किमर्थं खिन्ना असि ? का ते वेदना ?" रुक्मिणी स्वस्य रोहिण्याश्च वस्त्राणि अवलोकयन्ती एवावतिष्ठत् । सा वार्ताम् अकृत्वा एव अश्रुधारां पातयितुम् आरभत । क्षणानन्तरं क्रीडास्थलं परित्यज्य सा गृहम् अगच्छत् । सख्यास्तादृशं व्यवहारं दृष्ट्वा रोहिणी अपि दुःखिता अभूत् । सूर्यः अस्तं गतः । क्रीडारताः सर्वे बालाः स्वीयानि गृहाणि अगच्छन् ।

अद्य रोहिणी सम्यग् भोजनं न विहितवती । गृहे अनेके परिकाराः वर्तन्ते, सा तान् परिकारान् अपि खादितुम् नैच्छत् । कदलीफलं तस्यै अतीव रोचते स्म, किन्तु अद्य सा तदपि न अखादत् । माता तां भोजयितुं बहुधा यत्नम् अकरोत्, तथापि तस्याः प्रयासः व्यर्थ एवाभवत् । एतद् दृष्ट्वा तस्याः पिता मनोहरोऽवदत्, "पुत्रि ! उदरे पीडा वर्तते वा ? किमर्थं मलिनासि ? किमर्थं भोजनं न करोषि ?" इति । पितुः प्रश्नं श्रुत्वा क्षणं सा मौनिनी अतिष्ठत् । पुनश्च नेत्राभ्याम् अश्रुधारां पातयितुम् आरब्धवती । स्नेहविह्वलो मनोहरस्ताम् अङ्के आरोप्य तस्याः अश्रुबिन्दून् प्रोञ्छन् अवदत्, "पुत्रि ! अहं तव पिता अस्मि । वद मां दुःखस्य कारणम् । अहम् अवश्यमेव तव दुःखं निराकरिष्यामि ।" क्षणं यावत् सा किमपि न अवदत्, अन्त्ये मन्दस्वरेण उक्तवती, "अहं रुक्मिण्या सह क्रीडन्ती आसम्, सा मध्ये एव क्रीडां परित्यज्य रुदन्ती गृहे गतवती । मम तत्र दोषः नासीत् । किन्तु सा मयि रुष्टा सञ्जाता ।"

इतः रुक्मिणी अपि दुःखिता आसीत् । नवीनानि वस्त्राणि सन्धार्य भैलीखेलं खेलाम इति सर्वेषां सखीनाम् आयोजनम् आसीत् । किन्तु तस्याः पार्श्वे नवीनानि वस्त्राणि नासन् । ग्रामं गतस्तस्याः पिता अधुनापि गृहे आगतो नासीत् । सा स्वल्पं भोजनं विधाय शीघ्रं शयनाय अगच्छत् । शयनकाले सा व्यचारयत्, "रोहिण्याः गृहे मिष्टान्नानि सन्ति, नानाविधानि फलानि

सन्ति, तस्याः वस्त्राणि अपि नवीनानि सन्ति । किन्तु मम पार्श्वे किमपि नास्ति, पुराणानि एव वस्त्राणि सन्धार्य कथं भैलीखेलं खेलानि ?" इति । गृहकृत्ये रता तस्या माता तत् सर्वं नैव विचारितवती ।

उत्सवस्य समये पुत्र्याः खेदं दृष्ट्वा शयनकाले मनोहरः चिन्तितः सञ्जातः । रात्रौ प्रतिवेशिनो गृहगमनम् अपि तथा समुचितं नासीत्, यतस्ते सुप्ता आसन् । खिन्नः सन् यथाकथञ्चित् सः अस्वपत् । अपरेद्युर्मनोहरः पुत्र्याः सखीं रुक्मिणीं स्वगृहे समाहूय अवदत्, "रुक्मिणि ! किमर्थं खिन्ना असि ? रोहिणी किमपि अनुचितम् अवदत् किम् ?"

रुक्मिणी किमपि नावदत् । केवलं साश्रुनयना अधोमुखी अतिष्ठत् । मनोहरः पुनः अपृच्छत्, "पुत्रि ! तथा न कुरु, अहमपि तव पिता अस्मि । वद सर्वं वृत्तान्तम्" इति । मनोहरस्य मुखात् 'पुत्री' इति सम्बोधनं श्रुत्वा रुक्मिणी विस्मिता इव अभवत् । मन्दस्वरेण सा उवाच, "अहं भवतः पुत्री नास्मि । यदि अहं भवतः पुत्री अभविष्यम्, तर्हि मम पार्श्वे अपि नूतनानि वस्त्राणि अभविष्यन्" इति । मनोहरः शिक्षित आसीत् । रुक्मिण्याः वचनं भूमौ एव पतितं नासीत्, मनोहरः सर्वमपि तस्याः मनोभावं ज्ञातवान् ।

मनोहरः कार्यवशात् चिराय ग्रामाद्बहिरासीत् । अत एव श्यामदासस्य गृहे का स्थितिरिति तस्य ज्ञातं नासीत् । सः सहसा श्यामदासस्य गृहं प्रापत् । स गृहद्वारि एव प्राप्त आसीत्, दम्पत्योर्विवादं अशृणोत्, "पार्श्वे यदि रूप्यकाणि अभविष्यन्, अस्माकमपि गृहे उत्सवः अभविष्यत्" इति । मनोहरस्य अनुमानं सत्यं सिद्धमभवत् ।

शनैः अन्तः प्रविश्य मनोहरः तौ दम्पती नमस्कृतवान् । तत उवाच, "का वार्ता ? किमर्थं सर्वेषां मुखे मलिनता इव दृश्यते भवताम् ? पर्वणः समये तथा नोचितम्" इति । तत् श्रुत्वा श्यामदासस्य पत्नी अवदत्, "पर्व तु तेषां कृते वर्तते येषां पार्श्वे धनम् अस्ति । यस्य पार्श्वे आहाराय समस्या, तस्य किं पर्व, कः उत्सवः ?" इति । मनोहरो विनयेन उवाच, "भ्रातृजाये ! तथा न वदतु, अभावः सर्वेषां गृहे भवति । अधुना मम पार्श्वे कानिचन रूप्यकाणि सन्ति । पश्चाद् भवतः पार्श्वे अपि भविष्यन्ति । भवतां दुःखस्य समये मम रूप्यकाणि कार्यं साधयन्ति । मम दुःखस्य समये भवतां रूप्यकाणि । मत्तः रूप्यकाणि आदाय उत्सवं मानयन्तु, चिन्तां न कुर्वन्तु" इति ।

श्यामदासः उदतरत्, "ऋणं कृत्वा मिष्टान्नभोजनं नोचितम्" इति । तस्य मनोभावं विवशतां च ज्ञात्वा मनोहरः अवदत्, "वयं तु प्रौढाः स्मः, तत् सर्वं जानीमः, किन्तु बालाः तथा न

जानन्ति । दीपावल्यादयः महोत्सवाः बालानां कृते महत्त्वपूर्णा भवन्ति । वयं समाजे निवसामः । परस्परं समागतानां समस्यानां समाधानाय एव समाज आवश्यको भवति । अहं कानिचित् रूप्यकाणि ददामि, तैः गृहे आवश्यकम् अन्नं क्रीतवा आनयतु । यदा रूप्यकाणि भविष्यन्ति तदा ददातु । तव पुत्र्याः कृते अहमेव नवीनानि वस्त्राणि क्रीतवा आनेष्यामि ।"

श्यामदासः साश्रुनयनः सन् सलज्ज इव मनोहरं प्राणमत् । पित्रोरेतादृशं संवादं पुत्र्यौ अपि शृण्वन्त्यौ आस्ताम् । तयोरपि मुखे हर्षरेखाः प्रासरन् । दिवा मनोहरश्यामदासौ आपणम् अगच्छताम् । मनोहरो यादृशानि वस्त्राणि स्वपुत्र्यै क्रीतानि आसन्, तादृशानि एव रुक्मिण्यै अपि अक्रीणात् । श्यामदासोऽपि मनोहरात् सम्प्राप्तैः रूप्यकैः अन्नानि, अन्याः सामग्रीश्च अक्रीणात् । सायङ्काले तौ गृहं प्रत्यावर्तेताम् ।

सायङ्काले ग्रामीणानां गृहाणि दीपावलिभिः प्रकाशितानि आसन् । सर्वेषां मनसि मोद आसीत् । सर्वेषां गृहेषु अनेकेषां परिकाराणां सुवासः प्रसृत आसीत् । ग्रामबालाः नूतनानि वस्त्राणि सन्धार्य भैलीखेलाय समुद्यता आसन् । रोहिणीरुक्मिण्यौ समानवर्णानि नूतनानि वस्त्राणि सन्धार्य परस्परं हस्तं संयोज्य अवस्थिते आस्ताम् । लामिडाँडाग्रामः हर्षसागरे निमग्न आसीत् ।

सुन्दर पहाडको काखमा रमणीय लामिडाँडा गाउँ छ । उस्तै आकारका लहरै घरहरू र त्यस्तै भौगोलिक बनोटले गाउँको शोभा बढाएका छन् । शरद् ऋतुको साँझपखको समय छ । घरका फूलबारीमा नानाथरि फूलहरू फुलिरहेका छन् । सयपत्री, गोदावरी, मखमली आदि फूलहरूले सबैको मन लोभ्याउँछन् । तिहारको अवसरमा गाउँका घरआँगनहरू रातो माटोले लिपिएका छन् । घरका ढोकाहरू पनि सयपत्रीका मालाले सजाइएका छन् । गाउँले बालबालिकाहरू नजिकै रहेको मैदानमा खेलौना लिएर खेलिरहेका छन् । केही भकुन्डो खेलिरहेका छन् । केही कुदिरहेका छन्, केही उफ्रिरहेका छन् । बुढापाकाहरू केटाकेटीको खेल हेरिरहेका छन् । रोहिणी र रुक्मिणी चाहिँ अलि पर गट्टा खेलिरहेका छन् । तिनीहरूको नाम मात्र होइन, रूप र आकृति पनि उस्तै छ ।

रोहिणी र रुक्मिणी छिमेकी हुन् । उनीहरूका घरछेउमा जोडिएजत्तिकै नजिक छन् । दुवै साथीहरू नजिकैको भगवती माध्यमिक विद्यालयमा पढ्छन् । रोहिणीका बुबा मनोहर सरकारी कार्यालयमा कर्मचारी छन् । रुक्मिणीका बुबा श्यामदास चाहिँ खेती किसानी गरेर जीवन चलाइरहेका छन् । ती दुईको मित्रता उदाहरणीय नै छ, तर जीवनशैली चाहिँ अलि फरक जस्तो देखिन्छ । अभिभावकहरूको आर्थिक अवस्था नै त्यो भिन्नताको कारण हो । तर पनि उनीहरूका अभिभावकका बिचमा सम्बन्ध सुमधुर छ ।

रोहिणी हरेक महिना नयाँ लुगा लगाउँछिन् । उनको घरमा रुपियाँ पैसाको खासै अभाव छैन, तर रुक्मिणीका बुबाको हातमा पैसा सधैँ हुँदैन । मनोहरको सहयोगले नै उनको व्यवहार चलिरहेको हुन्छ । रोहिणीका नयाँ नयाँ लुगा र अनेकौँ शैक्षिक सामग्री देखेर रुक्मिणीका मनमा पनि अनेकौँ रहर पलाउँछन् । तर आफ्ना बाबासित पैसा छैन भन्ने जानेर केही बोलिहाल्न सक्दिनन् । यस वर्षको दसैँमा पनि बुबाले उनका लागि नयाँ लुगा किनिदिएनन् । रोहिणीका बुबाले हिजै मात्र उनलाई नयाँ लुगा किनिदिए । रोहिणी आज तिनै नयाँ लुगा लगाएर खेलिरहेकी छिन् । खेल्दाखेल्दै रोहिणीले रुक्मिणीलाई सोधिन्, “रुक्मिणी ! तिम्रा बाबाले तिमीलाई नयाँ लुगा किनिदिनुभएको छैन र ?”

“मसँग त पोहोरै किनेका लुगाहरू छन्”, खिन्न हुँदै रुक्मिणीले भनिन् । उनको मुख अँध्यारो देखेर रोहिणीको पनि मन खिन्न भयो । रुक्मिणीलाई सम्झाउँदै उनले भनिन्, “साथी ! किन दुःखी भएको, के भयो र ?” रुक्मिणी आफ्नो र रोहिणीको लुगा हेर्दै चुपचाप बसिरहिन् । बोल्दै नबोली एक्कासि आँसु पो बगाउन थालिन् । एकैछिनपछि खेलमैदान छोडेर घर गइन् । आफ्नी साथीको यस्तो व्यवहार देखेर रोहिणीको पनि मन खिन्न भयो । घाम अस्तायो । खेलिरहेका सबै बालबालिका आआफ्नो घर गए ।

आज रोहिणीले राम्ररी खाना खाइनन् । घरमा अनेकौ परिकारहरू थिए, तर उनले सबै परिकार खाने इच्छा पनि गरिनन् । उनलाई केरा अत्यन्त मन पर्थ्यो, तर त्यो पनि खाइनन् । आमाले उनलाई खाना खुवाउने अनेक प्रयत्न गर्नुभयो, तर पनि उहाँको प्रयास व्यर्थ भयो । यो देखेर रोहिणीका बुबा मनोहरले उनलाई भन्नुभयो, “छोरी ! के पेट दुःखेको हो र ? किन अँध्यारो मुख लगाएको ? किन खाना नखाएको ?” एकैछिनसम्म उनी चुपचाप बसिन्, फेरि एकैछिनमा आँखाबाट आँसु बगाउन थालिन् । छोरीको मायाले मनोहरले उनलाई काखमा राखेर आँसु पुछिदिँदै सोध्नुभयो, “छोरी ! म तिम्रो बाबा हुँ । तिमीलाई किन दुःख भयो ? बताऊ । म तिम्रो दुःख हटाइदिन्छु ।” एकैछिन रोहिणी केही बोल्न सकिनन् । अन्त्यमा मसिनो स्वरले भनिन्, “म रुक्मिणीसँग खेलिरहेकी थिएँ, ऊ बिच्चैमा रिसाएर घर गई । मैले केही गरेकी थिइनँ, तर मसित रिसाई ।”

यता रुक्मिणी पनि दुःखी थिइन् । “नयाँ लुगा लगाएर भैलो खेल्नुपर्छ” भन्ने साथीहरूको योजना थियो । तर उनीसित नयाँ लुगा थिएनन् । गाउँमा जानुभएका उनका बुबा अहिलेसम्म पनि घर आउनुभएको थिएन । थोरै खाएर उनी पनि छिट्टै सुत्नका लागि गइन् । सुत्ने बेला उनले विचार गरिन्, “रोहिणीको घरमा त मिठाई छन्, फलफूल छन् । उनका लुगा

पनि नयाँ छन् । तर मसित केही पनि छैन, पुरानै लुगा लगाएर भैली कसरी खेल्ने होला !" घरधन्दामा अल्मलिइरहेकी उनकी आमालाई यो सब केही थाहा थिएन ।

चाडबाडको बेलामा छोरी खिन्न भएको देखेर मनोहरको मनमा चिन्ता पऱ्यो । अहिल्यै छिमेकीको घरमा जानु पनि उचित जस्तो लागेन किनभने उनीहरू सुतिसके होलान् । खिन्न भएर उनीहरू सुते । अर्को दिन मनोहरले छोरीकी साथी रुक्मिणीलाई घरमा बोलाएर सोधे, "रुक्मिणी ! किन खिन्न भयौ ? रोहिणीले केही नराम्रो भनिन् र तिमीलाई ?"

रुक्मिणीले केही भन्न सकिनन् । मात्रै आँखाभरि आँसु बनाएर भुईंतिर मुख फर्काएर बसिरहिन् । मनोहरले फेरि भने, "छोरी ! त्यसो नगर, म पनि तिम्रो बुबा हुँ । मलाई सबै भन ।" मनोहरको मुखबाट 'छोरी' भन्ने सम्बोधन सुनेर रुक्मिणी अचम्म माने झैं भइन् । सानो स्वरले उनले भनिन्, "म हजुरकी छोरी होइन । म हजुरकी छोरी हुन्थेँ भने मसित पनि नयाँ लुगा हुन्थे..." । मनोहर शिक्षित थिए । रुक्मिणीको बोली भुईंमा खस्नै नपाई उनले रुक्मिणीको सबै मनोभाव बुझे ।

मनोहर काम विशेषले लामो समयसम्म गाउँबाहिर थिए । श्यामदासको घरमा के भइरहेको छ उनलाई थाहा थिएन । उनी तत्काल श्यामदासको घरमा गए । घरको ढोकाछेउमा मात्र के पुगेका थिए, श्रीमान् श्रीमतीको विवाद सुने, "हामीसित पैसा हुन्थ्यो भने हाम्रो घरमा पनि त चाडबाड आउँथ्यो नि.." । मनोहरको अनुमान साँचो थियो ।

बिस्तारै उनी भित्र पसे र श्यामदासका श्रीमान् श्रीमतीलाई नमस्कार गरे । त्यसपछि भने, "के भयो ? किन सबैको मुख अँध्यारोजस्तो देख्छु ? चाडपर्वको बेला यसो गर्नु ठिक होइन ।" यो सुनेर श्यामदासकी श्रीमतीले भनिन्, "चाडपर्व त पैसा हुनेका लागि मात्रै हो । जसलाई खानै समस्या छ उसका लागि के चाड, के रमाइलो ?" मनोहरले नम्र स्वरमा भने, "भाउजू ! त्यसो नभन्नुहोस् । अभाव सबैको घरमा हुन्छ, अहिले मसित अलिअलि पैसा छन्, पछि कुनै दिन तपाईंहरूसित होलान् । तपाईंहरूलाई दुःख पर्दा मेरो पैसाले काम चलाउनुपर्छ, मेरो दुःखको बेलामा तपाईंहरूका पैसाले । मबाट अलिअलि पैसा सापटी लिएर चाडबाड मनाउनुहोस् न !"

श्यामदासले जवाफ फर्काए, "रिन गरी गरी मेवामिष्टान्न खानु ठिक होइन ।" उनको मनको कुरा र बाध्यता बुझेर मनोहरले भने, "हामी त पाका छौं कुरा बुझ्छौं, तर बालबच्चालाई यस्तो कुरा थाहा हुँदैन । दसैं तिहार जस्ता चाडबाड त केटाकेटीलाई पो रमाइला हुन्छन् । हामी समाजमा बस्छौं । एकअर्कालाई पर्ने समस्याका लागि नै त हो नि समाज भनेको पनि ।

म अलिकति पैसा दिन्छु, त्यसले घरमा चाहिएको अन्नपात किनेर ल्याउनुहोस् । जहिले पैसा हुन्छन्, त्यति बेला दिनुहोस् । तपाईंकी छोरीका लागि म नै नयाँ लुगा किनेर ल्याइदिन्छु ।"

यो सुनेर श्यामदासको गहभरि आँसु भरियो । उनले लजाउँदै मनोहरलाई नमस्कार गरे । बुबाहरूको यस्तो कुराकानी छोरीहरूले पनि सुनिरहेका थिए । उनीहरूको पनि मुखमा खुसी छायो । दिउँसो मनोहर र श्यामदास बजार गए । मनोहरले आफ्नी छोरीका लागि जस्ता लुगा किनेका थिए त्यस्तै लुगा रुक्मिणीका लागि पनि किने । श्यामदासले पनि मनोहरले दिएका पैसाले खाद्यान्न र अरू सामान किने । साँझपख उनीहरू घर फर्किए ।

साँझपख गाउँका सबै घरहरू बत्तीले झलमल्ल थिए । सबैको मनमा रमाइलो थियो । सबैको घरबाट मिठा परिकारको बास्ना आइरहेको थियो । गाउँका बालबच्चाहरू नयाँ लुगा लगाएर भैली खेल्ने तयारी गर्दै थिए । रोहिणी र रुक्मिणी उस्तै नयाँ लुगा लगाएर हात समाएर बसिरहेका थिए । आज लामिडाँडा गाउँमा साँच्चै उत्सव आएको थियो ।

शब्दार्थाः

निकटे	समीपे	नजिकै	Near by
पङ्क्तिबद्धानि	आवलिबद्धानि	लहरै	In the range
गृहारामेषु	गृहोद्यानेषु	घरको बगैंचामा	In house gardens
लिप्तानि	चर्चितानि	लिपिएका	Painted
क्रीडनकैः	क्रीडासामग्रीभिः	खेलौनाले	With toys
प्रतिवेशिन्यौ	प्रतिवासिन्यौ	छिमेकी (दुई स्त्री.)	Neighbor (Two)
जीवनपद्धतिः	जीवनशैली	जीवन शैली	Lifestyle
मनोरथः	मनोवाञ्छाः	रहरहरू	Wishes
सान्त्वयन्ती	प्रसादयन्ती	सम्झाउँदै	To cause to understand
बहुधा	अनेकधा	नाना तरहले	In many ways
स्नेहविह्वलः	प्रेमविह्वलः	मायाले भरिएका	Affectionate
व्यचारयत्	विचारम् अकरोत्	विचार गरिन्	Thought

विस्मिता	चकिता	छक्क परेकी	Surprized
चिराय	चिरकालाय	धेरै समयदेखि	From long time
"भ्रातृजाये !	भ्रातृभार्या, प्रजावती	भाउजू	Elder brother's wife
साश्रुनयनः	अश्रुपूरितलोचनः	आँखामा आँसु भएको	Tears in the eyes
हर्षरेखाः	प्रसादचिह्नानि	खुसीका सङ्केतहरू	Symptoms of happiness
प्रासरन्	प्रसृतवन्तः	फैलिए	Spred
सन्धार्य	परिधाय	लगाएर	After wearing

अभ्यासः

श्रवणं भाषणं च

१. **मित्रस्य उच्चारणमनुसृत्य स्वयमुच्चारयत**

पङ्क्तिबद्धानि, मखमलीत्यादीनि, रोहिणीरुक्मिण्यौ, शैक्षिकसामग्रीर्वा, सान्त्वयन्ती, प्रोञ्छन्, व्यचारयत्, यथाकथञ्चित्, मन्दस्वरेण, दम्पत्योर्विवादम्, साश्रुनयनः

२. **शिक्षकस्य साहाय्येन शुद्धमुच्चारयत**

अवस्थितिश्च, रक्तमृत्तिकाभिर्लिप्तानि, तयोर्मैत्री, विजयादशम्याम्, एवावतिष्ठत्, अश्रुबिन्दून्, निराकरिष्यामि, अपरेद्युर्मनोहरः, ग्रामाद्बहिरासीत्, मिष्टान्नभोजनम्, प्रत्यावर्तेताम्

३. **पाठस्य चतुर्थमनुच्छेदं शिक्षकात् श्रुत्वा प्रश्नानुत्तरयत**

(क) रोहिण्यै किम् अतीव रोचते स्म ?

(ख) का रोहिणीं भोजयितुम् ऐच्छत् ?

(ग) पितुः प्रश्नं श्रुत्वा रोहिणी किम् अकरोत् ?

(घ) पिता रोहिणीं सान्त्वयन् किम् अवदत् ?

(ङ) रोहिण्याः खेदस्य कारणं किम् ?

४. पाठस्य कथां सङ्क्षेपेण सरलभाषायां कक्षायां श्रावयत ।

५. 'सख्याः नवीनानि स्वस्य च पुरातनानि वस्त्राणि दृष्ट्वा रुक्मिण्याः खेदानुभूतिरुचिताऽनुचिता वा ?' स्वविचारं कक्षायां श्रावयत ।

६. अधस्तनं पद्यं तस्याशयं च शिक्षकात् श्रुत्वा अनुवर्तिप्रश्नान् उत्तरयत

सज्जनस्य हृदयं नवनीतम्
यद् वदन्ति कवयस्तदलीकम् ।
अन्यदेहविलसत्परितापात्
सज्जनो द्रवति नो नवनीतम् ॥

(क) कवयः किं वदन्ति ?

(ख) कवीनां वचनं सत्यमसत्यं वा ?

(ग) सज्जननवनीतयोर्भेदः कः ?

७. "श्यामदासः उदतरत्..." इति अनुच्छेदं पठित्वा सत्यासत्यं निरूपयत

(क) श्यामदासः ऋणं कृत्वा मिष्टान्नं भोक्तुम् नेच्छति ।

(ख) महोत्सवाः प्रौढानां कृते महत्त्वपूर्णा भवन्ति ।

(ग) परस्परं आगतानां समस्यानां निराकरणाय समाज आवश्यको भवति ।

(घ) मनोहरस्य रूप्यकाणि दशदिनाभ्यन्तरे एव देयानि ।

(ङ) रुक्मिण्याः कृते मनोहरः रोहिण्याः पुरातनानि वस्त्राणि ददाति ।

८. सामाजिकसद्भावस्य विषये युष्माभिर्दृष्टानि श्रुतानि वा उदाहरणानि कक्षायां श्रावयत ।

९. अधस्तनमनुच्छेदं श्रुत्वा तदनुवर्तिप्रश्नानामुत्तराणि वदत

श्रावणसङ्क्रान्तिः

मकरसङ्क्रान्तौ निर्मिताः विविधपरिकाराः चर्मरोगप्रक्षेपणाय सज्जीकृताः वनस्पतयः

हरितालिकापर्व

हरितालिकापर्वणि नृत्यं गीतं वादित्रं च कुर्वन्त्यो नार्यः

विजयादशमी

विजयादशम्यां सज्जीकृतानि यवाङ्कुराः अक्षताश्च

तिहारपर्व

तिहारपर्वणि भ्रातृपूजनस्य विशिष्टपरम्परा

मकरसङ्क्रान्तिः

मकरसङ्क्रान्तौ निर्मिताः विविधपरिकाराः

समाजे पर्वणाम् ऐतिहासिकं धार्मिकं वा महत्त्वं भवति । पर्वाणि केवलं मनोरञ्जनाय एव न सन्ति । सामाजिकसंरचनानुसारं तेषां पृथग् वैशिष्ट्यं भवति । यथा हरितालिकापर्व नारीणां कृते विशेषं महत्त्वं धत्ते । तस्मिन् समये नार्यः मातृगृहं गच्छन्ति । मातृगृहे निमन्त्रिताः नार्यः परस्परं सख्यो भवन्ति । ते स्वस्य बाल्यावस्थायाः स्मरणं कृत्वा रमन्ते, परस्परं भावनानामादानं प्रदानं च कुर्वन्ति ।

विजयादशम्यां गृहतो दूरङ्गताः सर्वे गृहं प्रत्यावर्तन्ते । बन्धुभिः सहः तेषां परस्परं मेलनं भवति । दीपावल्यां जनाः काककुक्कुरादीनां पूजनं कुर्वन्ति । प्राणिषु परस्परं सद्भावो दीपावल्यां द्रष्टुं शक्यते । तथैव दीपप्रज्वालनेन जनाः धनस्य अधिष्ठात्रीं देवीं लक्ष्मीं आह्वयन्ति । एतेन गृहे ऐश्वर्यं भवति इति विश्वासः वर्तते । तथा एव न दीपावल्याः अवसरे भगिन्यः भ्रातरं पूजयन्ति । तैलधारादिभिः भ्रातुः प्रदक्षिणं विधाय भ्रातुर्ललाटे तिलकं कुर्वन्ति । भ्रातुः पूजनेन तस्यायुष्यमारोग्यञ्च वर्धते इति जनविश्वासो वर्तते ।

श्रावणसङ्क्रान्ति-मकरसङ्क्रान्त्यादिषु अवसरेषु जनाः उत्सवं मानयन्ति । तेषु अवसरेषु जनानां गृहे विविधाः परिकाराः निर्मिताः भवन्ति । आषाढमासे कृषिकर्मणि रतानां कृषकाणां चर्मरोगक्षेपणपरम्परा (लूतो फाल्ने) पर्वतीयेषु ग्रामीणक्षेत्रेषु प्रचलिता वर्तते । तथैव मकरसङ्क्रान्तौ वन्यानां कन्दमूलानाम्, गुडस्य चाहारः प्रसिद्धो वर्तते । एताः परम्पराः निर्वाहायैव न सन्ति, तासां जनस्वास्थ्यसंवर्द्धनाय सामाजिकसद्भावविकासाय वा विशेषं महत्त्वं वर्तते । पर्वगतपरम्पराणां वैज्ञानिकत्वं विचार्य तासु वर्तमानाः विकृतीर्निरस्य परिष्करणं परिमार्जनं वावश्यकं वर्तते । अतस्तस्मिन् कार्ये अस्माभिः प्रयत्नो विधेयः ।

(क) पर्वणां कीदृशं महत्त्वं भवति ?

(ख) नारीणां कृते महत्त्वपूर्णं पर्व किमस्ति ?

(ग) मातृगृहे निमन्त्रिताः नार्यः किं किं कुर्वन्ति ?

(घ) दीपावल्यां किं किं भवति ?

(ङ) भ्रातुः पूजनेन किं भवतीति विश्वासो वर्तते ?

(च) कस्मिन् दिने चर्मरोगप्रक्षेपणपरम्परा वर्तते ?

(छ) पर्वणां परिष्करणं कथं भवति ?

१०. **पाठस्य कथायाः सन्देशं स्वशब्दैः श्रावयत ।**

११. **अधस्तनानां पदानां प्रयोगद्वारा निर्मितानि वाक्यानि अन्विष्य श्रावयत**

क्रीडास्थले, निर्वहति, नवीनानि, परित्यज्य, स्नेहविह्वलः, सन्धार्य, मन्दस्वरेण, विनयेन, अक्रीणात् ।

पठनम्

१. **पाठस्य सर्वाननुच्छेदान् एकैकशः सस्वरं पठत ।**

२. **कथायाः चतुर्थस्यानुच्छेदस्य द्रुतपठनं कृत्वा शिक्षकस्य साहाय्येन त्रुटीर्निराकुरुत ।**

३. **"रोहिणी प्रतिमासं.... विद्यते" इति अनुच्छेदं पठित्वा समीचीनमुत्तरं विचित्य पुस्तिकायां लिखत**

(क) रोहिणी प्रतिमासं कीदृशानि वस्त्राणि धारयति ?

(अ) पुरातनानि (ख) नवीनानि (इ) मलिनानि

(ख) कस्याः गृहे रूप्यकाणाम् अभावो दृश्यते ?

(अ) रुक्मिण्याः (आ) रोहिण्याः (इ) उभयोः

(ग) रोहिण्याः वस्त्राणि दृष्ट्वा रुक्मिण्या मनसि किम् भवति ?

(अ) चिन्ता भवति (आ) हर्षो जायते (इ) मनोरथा उत्पद्यन्ते

(घ) रोहिण्याः पिता कदा रोहिण्यै नवीनानि वस्त्राणि अक्रीणात् ?

(अ) ह्यः (आ) परह्यः (इ) गतवर्षे

४. कथां सम्यक् पठित्वा अधस्तनानां घटनानां क्रमनिर्धारणं कुरुत

( ) रोहिणी सायङ्काले भोजनं न करोति ।

( ) मनोहरः पुत्र्याः मुखात् सर्वं विज्ञाय दुःखितो भवति ।

( ) लामिडाँडाग्रामः मनोहरः वर्तते ।

( ) रुक्मिणी रोहिण्याः प्रश्नं श्रुत्वा दुःखिता सती गृहं गच्छति ।

( ) श्यामदासस्य गृहं गत्वा मनोरथः सहयोगस्य प्रस्तावं करोति ।

( ) रोहिण्याः पार्श्वे नवीनानि वस्त्राणि सन्ति, किन्तु रुक्मिण्याः पार्श्वे न सन्ति ।

( ) रोहिणीरुक्मिण्यौ क्रीडन्त्यौ स्तः ।

( ) मनोहरस्य सहयोगेन रुक्मिणी नवीनानि वस्त्राणि प्राप्नोति ।

( ) बालकाः हर्षोल्लासपूर्वकं भैलीखेलं खेलन्ति ।

( ) लामिडाँडाग्रामो हर्षसागरे निमज्जति ।

( ) दीपावल्याः समयः वर्तते, अतः गृहाणि लिप्तानि सन्ति ।

( ) ग्रामीणाः बालाः सायङ्काले क्रीडन्तो विद्यन्ते ।

५. शिक्षकस्य साहाय्येन अधस्तनं पद्यं सलयं पठत

एह्यागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्मात् चिराद् दृश्यसे ?
का वार्ता ह्यतिदुर्बलोऽसि, कुशलम् ? प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
एवं ये समुपागतान् प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादरात्
तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्याणि गन्तुं सदा ॥

६. अधस्तनमनुच्छेदं पठित्वा तस्य सारांशं लिखत

जना एष 'निर्धनः' एष 'धनाढ्यः' इति कुत्रचन विभेदं कुर्वन्ति । किन्तु ये तथाविधं विभेदं कुर्वन्ति ते सज्जनाः न सन्ति । ये धनिकाः निर्धनानां सहयोगं कुर्वन्ति, ते सज्जनाः

वर्तन्ते । ये च निर्धनाः परिश्रमं कुर्वन्ति ते अपि सज्जनाः । न्यायेन आर्जितं धनम् एव चिरस्थायि भवन्ति । अन्यायेन उपार्जितं धनं शीघ्रमेव नश्यति । नीतिवचनं च वर्तते यद्,

अन्यायोपार्जितं द्रव्यं दश वर्षाणि तिष्ठति ।

प्राप्ते त्वेकादशे वर्षे समूलं तद् विनश्यति ॥ इति ।

अत एव न्यायेन धनार्जनाय शास्त्राणि निर्दिशन्ति । 'मम पाश्र्वे धनं नास्ति' इति चिन्तया एव धनार्जनं न भवति । परिश्रमेण एव धनार्जनं भवति । वाणिज्येन, सेवया, कृषिकर्मणा वा धनार्जनं भवति । आधुनिके समाजे जनाः वाणिज्ये बहुशः प्रवृत्ताः दृश्यन्ते । किन्तु स्वस्य सामर्थ्यानुसारं नैजक्षेत्रेषु, सर्वकारस्य कार्यालयेषु वा सेवावृत्त्या वा जनाः वेतनं लभन्ते । तत्रापि जनानां प्रवृत्तिरस्ति । किन्तु कृषिकर्मणि जनाः प्रवृत्ता नैव दृश्यन्ते । किन्तु कृषिकर्मणा विना मानवानां जीवनं न चलति । अतः कृषिकर्मणि जनानां प्रवृत्तिः स्यादिति धिया सर्वकारस्य विशेषः प्रयास अपेक्षितो वर्तते ।

मानिस यो धनी यो गरिब भनेर भेदभाव गर्छन् । तर जसले त्यस्तो भेदभाव गर्छन् तिनीहरू असल मानिस होइनन् । जो धनी भएर गरिबलाई सहयोग गर्छन्, उनीहरू असल मानिस हुन् । परिश्रम गर्ने गरिब पनि सज्जन हुन् । न्यायपूर्वक आर्जन गरिएको धन नै लामो समयसम्म टिकाउ हुन्छ । अन्यायपूर्वक आर्जन गरिएको धन छिटै नष्ट हुन्छ । नीतिवचनले पनि यसो भन्छ :

अन्यायपूर्वक कमाइएको धन दश वर्ष मात्र रहन्छ, एघारौँ वर्ष लागेपछि त्यो सब नष्ट हुन्छ ।

त्यसकारण नै न्यायपूर्वक धन आर्जन गर्न शास्त्रले निर्देश गर्छ । 'मसित धन छैन' भन्ने चिन्ताले मात्र धन आर्जन हुँदैन । परिश्रमले मात्र धन आर्जन हुन्छ । व्यापार, नोकरी वा कृषिबाट धन आर्जन हुन्छ । आधुनिक समाजमा मानिस व्यापारमा धेरै लागेको देखिन्छ । तर आफ्नो क्षमताअनुसार निजी वा सरकारी कार्यालयमा नोकरी गरेर पनि मानिसले पारिश्रमिक पाउँछन् । यस क्षेत्रमा पनि मानिसको रुचि देखिन्छ । तर कृषिमा धेरै मानिसको रुचि देखिँदैन । तर कृषिविना मानिसको जीवन चल्दैन । त्यसकारण कृषिमा मानिसको रुचि बढोस् भन्ने ध्येयले सरकारको विशेष प्रयास आवश्यक देखिन्छ ।

७. **पाठस्य "मनोहरः कार्यवशात्......चिन्तां न कुर्वन्तु" इत्यंशं पठित्वा निम्नाङ्कितानि कार्याणि कुरुत**

(क) एकवाक्येन उत्तरयत

(अ) मनोहरः कुत्र आसीत् ?

(आ) मनोहरः श्यामदासस्य गृहं प्रविश्य किं विहितवान् ?

(इ) श्यामदासस्य पत्न्याः अनुसारेण पर्व केषां कृते वर्तते ?

(ई) मनोहरः क्रोधेन उत्तरयामास, उत विनयेन ?

(उ) कथांशे विवादस्य विषयः कः ?

(ख) सङ्क्षेपेण उत्तरयत

(अ) श्यामदासस्य गृहं प्राप्तो मनोहरः किम् अशृणोत् ?

(आ) समाजे परस्परं व्यवहारः कथं प्रचलति ?

(ग) भाषिककार्याणि कुरुत

(अ) कथांशतः त्रीणि क्रियापदानि अन्विष्य लिखत ।

(आ) 'आहाराय, ग्रामाद्, रूप्यकाणि' एतेषां पदानां विभक्तिवचने निर्दिशत ।

(इ) कथांशतः द्वे अव्ययपदे अन्विष्य लिखत ।

(ई) 'बहिरासीत्, अस्माकमपि, नोचितम्' एतेषां सन्धिविच्छेदं कुरुत ।

(उ) 'कुर्वन्तु, अभविष्यत्' एतयोः धातुलकारपुरुषवचनानि निर्दिशत

८. **पाठस्य द्वितीयमनुच्छेदं पठित्वा रोहिणीरुक्मिण्योर्विषये चतुर्भिर्वाक्यैर्वदत ।**

९. **"ऋणं कृत्वा मिष्टान्नभोजनं नोचितम्" इति श्यामदासस्य वचनमुचितमनुचितं वा ? विमृशत ।**

१०. **अधस्तनं श्लोकं पठित्वा सरलभाषया तस्याशयं प्रकाशयत**

न कश्चित् कस्यचिद् मित्रं न कश्चित् कस्यचिद् रिपुः ।
व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥

लेखनम्

१. **अधस्तनानि पदानि शुद्धतयाऽभ्यासपुस्तिकायां लिखत**

प्राङ्गणानि, शिलाखण्डैः, जीवनपद्धतिः, सान्त्वयन्ती, स्नेहविह्वलः, निराकरिष्यामि, व्यचारयत्, प्रतिवेशिनः, अपरेद्युः, समाधानाय, सायङ्काले

२. **अधस्तनानां वाक्यानां पदसङ्गतिं संशोध्य लिखत**

(क) गृहारामेषु नानाविधाः पुष्पाः विकसितानि सन्ति ।

(ख) ग्रामबालाः केचन कूर्दन् केचन उत्प्लवन् सन्ति ।

(ग) रुक्मिणीं सान्त्वयन् रोहिणी अवदत् ।

(घ) रोहिणी नेत्राभ्याम् अश्रुधारां पातयितुम् आरब्धवान् ।

(ङ) रुक्मिणी साश्रुनयनः अधोमुखः अतिष्ठत् ।

३. **प्रतिपदं सार्थकं वाक्यमेकं रचयत**

परस्परम्, कार्यालये, व्यवहारः, ऐषमः, नवीनानि, पातयितुम्, निराकरिष्यामि, सन्धार्य, मनोभावम्, गृहद्वारि, रूप्यकाणि, निवसामः, प्रसृतः, हर्षसागरे ।

४. **पाठस्य प्रथमानुच्छेदस्य श्रुतलेखनं कुरुत ।**

५. **पाठानुसारं रोहिणीरुक्मिण्योः मैत्रीविषयेऽनुच्छेदमेकं लिखत ।**

६. **कस्येदं कथनम् ? कस्य च कृते ? पाठानुसारेण लिखत**

(क) तव पिता तव कृते नवीनानि वस्त्राणि नैव क्रीतवान् किल ?

(ख) सखि ! किमर्थं खिन्ना असि ? का ते वेदना ?

(ग) उदरे पीडा वर्तते वा ? किमर्थं मलिनासि ?

(घ) मम तत्र दोषः नासीत् । किन्तु सा मयि रुष्टा सञ्जाता ।

(ङ) पुराणानि एव वस्त्राणि सन्धार्य कथं भैलीखेलं खेलानि ?

(च) रोहिणी किमपि अनुचितम् अवदत् किमु ?

(छ) पार्श्वे यदि रूप्यकाणि अभविष्यन्, अस्माकमपि गृहे उत्सवोऽभविष्यत् ।

(ज) का वार्ता ? किमर्थं सर्वेषां मुखे मलिनता इव दृश्यते भवताम् ?

(झ) ऋणं कृत्वा मिष्टान्नभोजनं नोचितम् ।

(ञ) तव पुत्र्याः कृते अहमेव नवीनानि वस्त्राणि क्रीतवा आनेष्यामि ।

७. अधस्तनं पद्यं पठित्वा सन्मित्रस्य कर्तव्यं वर्णयत

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

असल साथीले नराम्रो काम गर्नबाट रोक्छ, राम्रो काम गर्न उत्प्रेरित गर्छ । गोप्य कुरा गोप्य राख्छ र गुणहरू देखाइदिन्छ । विपत्ति पर्दा पनि साथ छोड्दैन र उचित समयमा सहयोग गर्छ । विद्वान्हरूले यस्तै व्यक्तिलाई असल मित्र भन्ने गर्दछन् ।

८. अतिसङ्क्षेपेण उत्तराणि लिखत

(क) गुहारामेषु कानि पुष्पाणि विकसितानि आसन् ?

(ख) ग्रामबालाः किं कुर्वन्तः सन्ति ?

(ग) रोहिण्याः पिता किं करोति ?

(घ) रुक्मिणी किमर्थं किमपि वक्तुं न शक्नोति ?

(ङ) रोहिणी किमर्थं दुःखिता अभूत् ?

(च) रुक्मिण्याः पिता सायङ्काले कुत्र गत आसीत् ?

(छ) श्यामदासस्य अवस्था मनोहरः किमर्थं न जानाति स्म ?

(ज) दीपावल्यादयः महोत्सवाः केषां कृते महत्त्वपूर्णाः भवन्ति ?

(झ) ग्रामीणानां गृहाणि सायङ्काले कीदृशानि आसन् ?

९. मनोहरः कीदृशः प्रतिवेशी वर्तते ? पाठाधारेण तस्य चरितं वर्णयत ।

१०. सङ्क्षेपेण उत्तरयत

(क) लामिडाँडाग्रामः कीदृश आसीत् ? तस्य सौन्दर्यं वर्णयत ।

(ख) रोहिणीरुक्मिण्योः मैत्रीं वर्णयत ।

(ग) रुक्मिणी किमर्थं दुःखिता आसीत् ?

(घ) पुत्र्याः दुःखं मनोहरः कथं निवारितवान् ?

(ङ) श्यामदासस्य दम्पत्योर्विवादस्य किं कारणम् ?

११. कुशलः प्रतिवेशी किं कुरुते ? कथानुसारेण विवेचनं कुरुत ।

१२. अधस्तनं लघुसंवादं पठित्वा निर्दिष्टकार्याणि कुरुत

(अश्विनीयशस्विन्यौ अष्टमकक्षायां पठतः । विद्यालयस्य स्वल्पाहारसमये तयोः परस्परं वार्तालापो भवति ।)

अश्विनी – यशस्विनि ! समाजस्य विषये वद किमपि ।

यशस्विनी – सामाजिकशिक्षायां गुरुः सर्वमपि अवदत् खलु । अन्यत् किं वदानि ?

अश्विनी – (स्मितेन मुखेन) कक्षायां मम ध्यानं नासीत्, अतो मया न बुद्धं किमपि । त्वं वद, किं त्वया अवगतम् ?

यशस्विनी – परस्परं सुरक्षायाः कृते, सद्भावाय, परस्परं सहयोगाय च मनुष्याः समाजे निवसन्ति । मनुजा एव न वन्याः पशवोऽपि समूहे विचरन्ति । किन्तु मनुष्याणां समाजः विशिष्टो भवति । समाजे तेषां व्यवहारः परम्पराप्राप्तो भवति । एवं परम्परया प्राप्तः व्यवहारः संस्कृतिरित्यपि उच्यते ।

अश्विनी – किं तर्हि जनानां समूह एव समाजो न भवति ?

यशस्विनी – समूहः एव समाजो न भवति । समूहस्तु सर्वत्र भवितुं शक्नोति, किन्तु यत्र जनाः परस्परं सहयोगं कुर्वन्ति, परस्परं मिलित्वा उत्सवं मानयन्ति, सर्वेषां सामाजिकानां हिताय च कार्यं कुर्वन्ति, स एव जनसमूहः समाजो भवति ।

अश्विनी – किन्तु समाजे कुत्रचन कलहोऽपि दृश्यते, किमर्थं तर्हि ?

यशस्विनी – आम् तथा दृश्यते, यत्र शिक्षिताः सज्जनाश्च न निवसन्ति । यत्र केवलं जनाः स्वार्थपरवशाः भवन्ति तादृशेषु समाजेषु कलहो दृश्यते । किन्तु समाजस्य परिकल्पना कलहाय नास्ति । यत्र सामाजिकाः परस्परं कलहं कुर्वन्ति तत्र सुरक्षा अपि दृढा न भवति । सद्भावोऽपि दृढो न भवति । समाजस्य विकासाय सामाजिकेषु सद्भावः अपरिहार्यो भवति । राष्ट्रस्य सर्वेषु समाजेषु विकसितेषु राष्ट्रं स्वत एव समृद्धं भवति । अतो सामाजिकसद्भावः राष्ट्रस्य समृद्धये आवश्यको भवति ।

अश्विनी – आम्, सम्यगुक्तं त्वया । अस्मादृशैः शिक्षितैः सामाजिकाः सर्वेऽपि शिक्षणीयाः । परस्परं सद्भावस्य च विकासाय अस्माभिरेव प्रयासो विधेयः । कलहस्य कारणमनुसन्धाय तस्य निराकरणाय यतनीयम् ।

यशस्विनी – आम् ! अधुना त्वं समाजस्य वास्तविकतां ज्ञातवती । अस्ति किमपि अन्यद् ज्ञातव्यम् ?

अश्विनी – ज्ञातव्यं तु बहु अस्ति, किन्तु क्षणं क्रीडायै गच्छावः ।

यशस्विनी – क्रीडा अपि सद्भावाय अस्ति, कलहाय न । अस्तु ।

(अश्विनीयशस्विन्यौ क्रीडायै गच्छतः ।)

(अश्विनी र यशस्विनी कक्षा आठमा पढ्छन् । विद्यालयको खाजा खाने समयमा उनीहरूबिच कुराकानी हुन्छ)

अश्विनी – यशस्विनी ! समाजको विषयमा केही बताऊ न ।

यशस्विनी – आज सामाजिक शिक्षा पढाउँदा गुरुले सबै भन्नुभयो । अरू के भन्नु र ?

अश्विनी – (मुस्कुराउँदै) आज मेरो कक्षामा खासै ध्यान थिएन, मैले त्यही भएर केही बुझिनँ क्या ! तिमी नै भन, तिमीले के बुझ्यौ ?

यशस्विनी – एक-आपसको सुरक्षा, सद्भाव र सहयोगका लागि मानिस समाजमा बस्छन् । मान्छेमात्र होइन पशुपन्छी पनी समूहमा नै हिँड्डुल गर्छन् । तर मान्छेको समाज विशिष्ट हुन्छ । हाम्रा सामाजिक व्यवहार परम्पराबाट प्राप्त हुन्छन् । यसरी परम्पराबाट प्राप्त भएको व्यवहारलाई संस्कृति पनि भनिन्छ ।

अश्विनी – के त्यसो भए मान्छेको समूह हुँदैमा समाज हुँदैन त ?

यशस्विनी – समूह हुँदैमा समाज हुँदैन । समूह त जहाँ पनि हुन सक्छ । तर जहाँ मान्छे एकअर्कालाई सहयोग गर्छन्, मिलेर चाडपर्व र उत्सव मनाउँछन्, सबैको हितका लागि काम गर्छन्, त्यो समूह बल्ल समाज हुन्छ ।

अश्विनी – तर समाजमा त कहिलेकाहीँ झगडा पनि भएको देखिन्छ नि, किन ?

यशस्विनी – अँ, त्यस्तो देखिन्छ, जहाँ सज्जन र शिक्षित मान्छे बस्दैनन् । जहाँ मान्छे स्वार्थी छन्, त्यस्ता समाजमा झगडा भएको देखिन्छ । तर समाजको परिकल्पना झगडा गर्नका लागि भएको होइन । जहाँ मानिस एक अर्कासित झगडा गर्छन्, त्यहाँ सुरक्षा पनि राम्रो हुँदैन । सद्भाव पनि राम्रो हुँदैन । समाजको विकासका लागि समाजमा बस्ने मानिसमा सद्भाव अनिवार्य हुन्छ । राष्ट्रका सबै समाजको विकास भयो भने राष्ट्र पनि स्वतः समृद्ध हुन्छ । त्यसकारण सामाजिक सद्भाव राष्ट्रको विकासका लागि आवश्यक हुन्छ ।

अश्विनी – अँ, तिमीले ठिक भन्यौ । हामीजस्ता शिक्षित मानिसले समाजका सबै मान्छेलाई बुझाउनुपर्छ । एक अर्कामा सद्भावको विकासका लागि हामीले नै प्रयास गर्नुपर्छ । झगडाको कारण पत्ता लगाउन र त्यसको समाधान गर्न प्रयास गर्नुपर्छ ।

यशस्विनी – अँ, अहिले तिमीले समाजको वास्तविकता बुझ्यौ, अरू केही बुझ्नु छ ?

अश्विनी – (हाँस्दै) जान्नुपर्ने त कति छ कति, तर एकछिन खेल्न जाऔँ हुँदैन ?

यशस्विनी – (हाँस्दै) खेलकुद पनि सद्भावको लागि हो है, झगडाका लागि होइन नि । हुन्छ जाऔँ ।

(अश्विनी र यशस्विनी खेल्नका लागि जान्छन्)

(क) परस्परं मेलयत

सामाजिकसद्भावः	सद्भावाय अस्ति, कलहाय न ।
शिक्षितैः	राष्ट्रं स्वतः समृद्धं भवति ।
क्रीडा	राष्ट्रस्य समृद्धये आवश्यको भवति ।
समाजेषु विकसितेषु	सामाजिकाः सर्वे जनाः शिक्षणीयाः ।

(ख) एकवाक्येन उत्तराणि लिखत

(अ) संवादस्य विषयः कः ?

(आ) संवादः कयोर्मध्ये प्रचलति ?

(इ) कः समाजस्य विषये सम्यग् जानाति ?

(ई) जनाः कस्मै प्रयोजनाय समाजे निवसन्ति ?

(ग) सङ्क्षेपेण उत्तरयत

(अ) संवादमनुसृत्य 'समाजः' इत्यस्मिन् विषये सुललितमनुच्छेदमेकं रचयत ।

(आ) 'समाजेषु विकसितेषु राष्ट्रस्य विकासः सम्भवति' अस्मिन् विषये युष्माकं समर्थनमस्ति न वा ? सकारणं लिखत ।

(इ) कीदृशे समाजे कलहो भवति, कीदृशे च सद्भावः प्रसरति ? कारणं च किम् ? परस्परं विमृश्य लिखत ।

व्याकरणानुशीलनम्

रूपावलिः

१. **नपुंसकलिङ्गे नकारान्तशब्दानां रूपावली**

अहन्शब्दस्य रूपाणि

विभक्तयः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
द्वितीया	अहः	अह्नी, अहनी	अहानि
तृतीया	अह्ना	अहोभ्याम्	अहोभिः
चतुर्थी	अह्ने	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
पञ्चमी	अह्नः	अहोभ्याम्	अहोभ्यः
षष्ठी	अह्नः	अह्नोः	अह्नाम्
सप्तमी	अह्नि, अहनि	अह्नोः	अहःसु, अहस्सु

दण्डिन्शब्दस्य रूपाणि

विभक्तयः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	दण्डि	दण्डिनी	दण्डीनि
द्वितीया	दण्डि	दण्डिनी	दण्डीनि
तृतीया	दण्डिना	दण्डिभ्याम्	दण्डिभिः
चतुर्थी	दण्डिने	दण्डिभ्याम्	दण्डिभ्यः
पञ्चमी	दण्डिनः	दण्डिभ्याम्	दण्डिभ्यः
षष्ठी	दण्डिनः	दण्डिनोः	दण्डिनाम्
सप्तमी	दण्डिनि	दण्डिनोः	दण्डिसु
	हे दण्डि !, हे दण्डिन्	हे दण्डिनी !	हे दण्डीनि !

वाक्येषु प्रयोगाः

(क) शीतकालस्य **अहानि** लघूनि भवन्ति । एतेषु **अहस्सु** अधिकं शीतं भवति ।

(ख) विगतानाम् **अह्नां** स्मरणेन चिन्ता नैव करणीया ।

(ग) जन्मनः एकादशेऽ**हनि** नामकरणसंस्कारो भवति ।

(घ) रघुकुलं **यशस्वि** कुलम् अस्ति ।

(ङ) **यशस्विषु** कुलेषु जाताः जनाः कुलीनाः उच्यन्ते ।

(च) मम मित्राणि **मेधावीनि** सन्ति ।

२. **'यशस्विन्' शब्दस्य नपुंसकलिङ्गे सर्वाणि रूपाणि लिखत ।**

३. **नकारान्तनपुंसकशब्दानां प्रयोगद्वारा पञ्च वाक्यानि रचयत ।**

भाववाच्यम्

वाच्यानि त्रीणि भवन्ति । तेष्वन्यतमं भाववाच्यं वर्तते । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्तृवाच्ये भाववाच्ये च क्रियापदस्य रूपाणि भवन्ति । सामान्यतया अधोनिर्दिष्टेष्वर्थेषु वर्तमाना धातवः अकर्मका भवन्ति-

लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणम्,

वृद्धि-क्षय-भय-जीवित-मरणम् ।

शयन-क्रीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं

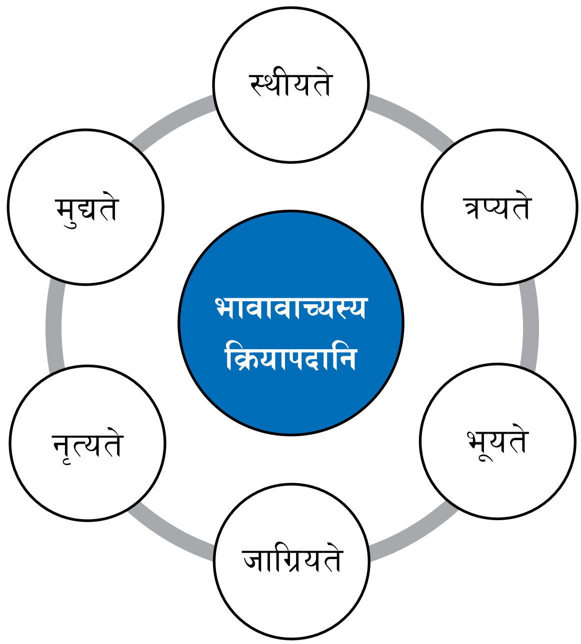
धातुगणं तमकर्मकमाहुः ।

भाववाच्ये धातूनामेकस्मिन् लकारे एकमेव रूपं भवति । भाववाच्ये कर्ता सदा तृतीयान्तो भवति ।

१. **अधोनिर्दिष्टानि उदाहरणानि दृष्ट्वा भाववाच्यस्याभ्यासं कुरुत**

कर्तृवाच्यम्	**भाववाच्यम्**
मम भ्राता उच्चैः हसति ।	मम भ्रात्रा उच्चैर्हस्यते ।
चाटुकथां श्रुत्वा छात्राः हसन्ति ।	चाटुकथां श्रुत्वा छात्रैर्हस्यते ।
रामं प्रथमवारं दृष्ट्वा सीता लज्जते ।	रामं प्रथमवारं दृष्ट्वा सीतया लज्ज्यते ।

२. **कोष्ठकाद् भाववाच्यस्य क्रियापदानि आदाय रिक्तस्थानानि पूरयत**

(क) मातरं दृष्ट्वा शिशवः मोदन्ते । मातरं दृष्ट्वा शिशुभिः ………… ।

(ख) वरं दृष्ट्वा वधूः त्रपते । वरं दृष्ट्वा वध्वा ………… ।

(ग) महोत्सवे नर्तकाः नृत्यन्ति । रङ्गमञ्चे नर्तकैः ………… ।

(घ) ग्रामं गच्छन् पथिकः मार्गे तिष्ठति । ग्रामं गच्छता पथिकेन मार्गे ……. ।

(ङ) बालकाः क्रीडारताः सन्ति । बालकैः क्रीडारतैः ………… ।

३. **कर्तृवाच्यस्य वाक्यानां भाववाच्ये, भाववाच्यस्य वाक्यानां कर्तृवाच्ये परिवर्तनं कुरुत**

(क) बालकाः क्रीडनकैः क्रीडन्ति ।

(ख) क्रीडया ते श्रान्ताः भवन्ति ।

(ग) श्रान्तास्ते बालाः रात्रौ शीघ्रं शेरते ।

(घ) प्रातस्तैः विलम्बेन जाग्रियते ।

(ङ) अतस्ते बालकाः मातुः बिभ्यति ।

(च) मातुः स्नेहं लब्ध्वा ते नृत्यन्ति ।

४. **भाववाच्यस्य वर्तमानकालिकक्रियापदानि प्रयुज्य 'मम दिनचर्या' इति विषयेऽनुच्छेदमेकं रचयत ।**

रचनात्मकोऽभ्यासः

१. **अधस्तनानि सूत्राण्यनुसृत्य लघ्वीमेकां कथां रचयत**

- तराईक्षेत्रस्य कश्चन सुन्दरो ग्रामः
- तत्र होलिकोत्सवस्य महान् अवसरः
- सर्वेषां गृहे अनेके परिकाराः
- किन्तु तत्र मद्यपानस्य दुर्व्यसनम्
- मद्यपानतः परस्परं द्वयोः प्रतिवेशिनोः कलहः
- प्रतिवेशिनोः पुत्रयोर्मिथः मित्रता
- सायम् होलिकादाहस्य अवसरे पुत्रयोः अनुपस्थितिः
- अभिभावकेषु तयोश्चिन्ता
- बहुकालमन्वेषणेन आम्रवृक्षे विलुप्तानां पुत्रयोः प्राप्तिः
- किमर्थं होलिकादाहोत्सवे तयोरनुपस्थितिरिति अभिभावकानां प्रश्नः
- 'यावदस्माकं मद्यपानस्य दुर्व्यसनं न नश्यति तावद् होलिकादहनेन न किमपि भवतीति' तयोरुत्तरम्
- कलहस्य कारणेन होलिकायामस्मासु च न किमपि पार्थक्यम् इति तयोस्तर्कः
- पुत्रयोरुत्तरं श्रुत्वा अभिभावकानां विस्मयः
- मद्यपानस्य निर्मूलनाय ग्रामीणानां सङ्कल्पः
- 'बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्' इति सन्देशः ।

२. **शिक्षकस्य, अभिभावकानां वा साहाय्येन मित्रतायाः विषये रामायणस्य महाभारतस्य वा एकां कथां लिखत ।**

श्रवणपाठः

पुराणेषु मैत्रीविषये अनेकाः कथाः लभ्यन्ते । महाभारते रामायणे च अनेकाः कथाः प्रसिद्धाः सन्ति ।

श्रीकृष्णस्य सुदाम्नश्च मैत्री जनैः अधिकं श्रुता दृश्यते । तौ स्वगुरोः सान्दीपनेः शिष्यौ आस्ताम् । द्वारकाधीशः श्रीकृष्णः स्वमित्रं सुदामानं स्वस्य राजसिंहासने एव स्थापितवान् आसीत् । श्रीकृष्णस्य अपरः सखा अर्जुन आसीत् । श्रीकृष्णस्य अर्जुनस्य च मध्ये सुदृढा मैत्री आसीत् । किन्तु तयोर्मैत्री जनानां कल्याणाय सत्यस्य न्यायस्य च संरक्षणाय बभूव । महाभारते कर्णदुर्योधनयोः मित्रता अपि उदाह्रियते । कर्णदुर्योधनयोः मैत्री स्वार्थपूर्णा आसीत् । कर्णः महापराक्रमी आसीत्, अतः पाण्डवान् पराजेतुं दुर्योधनस्तेन सह मैत्रीं चकार । कर्णोऽपि राजा भवितुं वाञ्छति स्म, अत एव दुर्योधनाद्राज्यं प्राप्तवान् । किन्तु तयोर्मैत्रीं जना अद्यापि प्रशंसन्ति । महाभारते द्रोणद्रुपदयोर्मैत्री अपि वर्णिता दृश्यते । यदा गुरुकुले शिक्षां गृह्णन्तौ आस्ताम्, तदा तयोर्मैत्री दृढा आसीत्, किन्तु पश्चात् राजा द्रुपदस्तां मैत्रीं विस्मृत्य द्रोणस्य निन्दां विहितवान्, द्रोणश्च पाण्डवानां साहाय्येन तस्याभिमानं नाशितवान् ।

रामायणेऽपि रामस्य निषादराजस्य च मैत्री उदाह्रियते । निषादराजः रामस्य परमं मित्रमासीत् । तथा एव रामसुग्रीवयोः मित्रता अपि प्रसिद्धा वर्तते । रामः सुग्रीवस्य कृते वालिनो वधं विहितवान् । सुग्रीवश्च सीतामन्वेष्टुं रामस्य सहयोगं विहितवान् । सुग्रीवसेनायाः साहाय्येनैव रामः समुद्रेऽपि सेतुं निर्माय युद्धे रावणं जितवान् । मानवस्य अमानवैः सह सञ्जाता एषा मैत्री अत्यन्तं प्रसिद्धा वर्तते ।

अत्र केवलं मित्रतायाः प्रसङ्गा एव सङ्केतिताः सन्ति, रामायणस्य महाभारतस्य वा सम्यग् अध्ययनेन एताः कथाः सम्यग् ज्ञायन्ते ।

नवमः पाठः

पाठप्रवेशः

महात्मा विदुरः

सुलभा : शताक्षि ! कुत्र गच्छन्ती असि ?

शताक्षी : अहो सुलभे त्वम् ! अत्र कस्य प्रतीक्षार्थम् ? अहं तु नाट्यशालां प्रति गच्छन्ती अस्मि ।

सुलभा : नाटकं द्रष्टुं किम् ? किं नाटकम् ?

शताक्षी : शिल्पी-नाट्यशालायां 'महात्मा विदुरः' इत्याख्यं नाटकं प्रदर्श्यमानमस्ति । अद्य प्रदर्शनस्य चरमो दिवस इति श्रूयते ।

सुलभा : 'महात्मा विदुरः' इत्याख्यं नाटकम् ? स एव विदुरो वा, यो महाभारते परमबुद्धिमान्, सत्यनिष्ठः, नीतिज्ञः, धर्मवित्, निर्भयः, सदाचारी, महामन्त्री, भगवद्भक्तः, सदुपदेष्टा इत्यादिरूपेण गीयते ?

शताक्षी : आम्, आम् । स एव विदुरः । अहो ! बहु जानासि विदुरस्य विषये ।

सुलभा : किञ्चित्तु अवश्यं जानामि । यतो हि पितामह्याः सकाशाद् मया महाभारतस्य कथा श्रुता आसीत् । मम पितामही कथयति– धर्मवेत्ता विदुरस्तु धर्मराजस्यैव अवतार आसीत्, इति ।

शताक्षी : आम् । विदुरः सदैव सत्यं पोषयति स्म । अतः स पाण्डवानां हितचिन्तक आसीदिति श्रूयते । विदुरस्य सच्चारित्र्यस्यैव विषये तन्नाटकं वर्तते इति मम पितरौ मां कथितवन्तौ । तद्दर्शनाय सम्प्रति मां प्रेषितवन्तौ च । अद्य तु अवकाशदिवसः ।

सुलभा : महात्मनो विदुरस्य सच्चारित्र्याद् आवां च अवश्यमेव प्रेरणामवाप्नुयावः । अस्तु गच्छाव तर्हि नाटकदर्शनाय ।

शताक्षी : अवश्यम् । गच्छाव । (गच्छतः ।)

सुलभा : शताक्षी ! तिमी कहाँ जाँदै छ्यौ ?

शताक्षी : अहो सुलभा तिमी ! कसलाई पर्खिरहेकी छ्यौ ? म त नाट्यशाला जाँदै छु ।

सुलभा : नाटक हेर्न ? कुन नाटक ?

शताक्षी : शिल्पी थिएटरमा 'महात्मा विदुर' नाटक मञ्चन हुँदै छ । आज प्रदर्शनीको अन्तिम दिन हो रे ।

सुलभा : 'महात्मा विदुर' नामक नाटक ? के उनी त्यही विदुर हुन्, जसलाई महाभारतमा परम बुद्धिमान्, सत्यवादी, नैतिक, धार्मिक, निडर, सदाचारी, महान् सेवक, भगवान्‌को भक्त, असल गुरु इत्यादि भनेर गाइन्छ ?

शताक्षी : हो, हो । उनै विदुर हुन् । अहो ! तिमीलाई विदुरको बारेमा धेरै थाहा छ ।

सुलभा : मलाई विदुरबारे केही थाहा छ किनभने मैले हजुरआमाबाट महाभारतको कथा सुनेकी थिएँ । हजुरआमा भन्नुहुन्छ- धर्मका ज्ञाता विदुर धर्मराजको अवतार थिए ।

शताक्षी : हो, विदुरले सधैँ सत्यको पक्ष लिनुभयो । त्यसैले सुनिन्छ, उनी पाण्डवहरूको हित चाहन्थे । मेरा आमाबुबाले मलाई यो नाटक विदुरको वास्तविक चरित्रको बारेमा भएको बताउनुभयो । अहिले मलाई हेर्न पठाउनुभएको छ । आज बिदा पनि छ ।

सुलभा : महान् ऋषि विदुरको वास्तविक चरित्रबाट हामी पनि अवश्य प्रेरणा पाउँछौँ । जाऔँ नाटक हेर्न ।

शताक्षी : पक्कै पनि । जाऔँ । (उनीहरू जान्छन् ।)

मूलपाठः

विदुरोपदेशाः

एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शान्तिरुत्तमा ।
विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ॥

अकीर्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥

अवलिप्तेषु मूर्खेषु रौद्रसाहसिकेषु च ।
तथैवापेतधर्मेषु न मैत्रीमाचरेद् बुधः ॥

प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं धार्मिकं प्रियदर्शनम् ।
मित्रवन्तं सुवाक्यञ्च सुहृदं परिपालयेत् ॥

ईर्ष्यी घृणी न सन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।
परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ॥

यत् सुखं सेवमानोऽपि धर्मार्थाभ्यां न हीयते ।
कामं तदुपसेवेत न मूढव्रतमाचरेत् ॥

१.

अन्वयः

एको धर्मः (एव) परं श्रेयः (वर्तते) । क्षमा (एव) एका उत्तमा शान्तिः (अस्ति) । विद्या (एव) एका परमा तृप्तिः (वर्तते) । अहिंसा (एव) एका सुखावहा (भवति) ।

सरलार्थः

केवलं धर्मः परमकल्याणदायको भवति । क्षमा एव शान्तेः सर्वोत्तम उपायो वर्तते । परमस्य सन्तोषस्य कारणं विद्या एव अस्ति । तथैव अहिंसा हि सर्वेभ्यो सुखं ददाति । अत एव अस्माभिः धर्माचरणं कर्तव्यम् । वयं सदैव क्षमाशीला भवेम । विद्यार्जनं च अस्माकं प्रधानम् उद्देश्यं भवेत् । एवं सर्वेषां सुखाय अस्माभिः सदैव अहिंसाया मार्गमनुसर्तव्यम् ।

केवल धर्मले परम कल्याण दिन्छ । क्षमा नै शान्तिको सर्वोत्तम उपाय हो । विद्या नै परम सन्तोषको कारण हो । त्यसै गरी अहिंसा सबैका निम्ति सुखदायक हुन्छ । त्यसैले हामीले धर्मको पालना गर्नुपर्छ । हामी सधैँ क्षमाशील हुनुपर्छ । विद्या आर्जन गर्नु हाम्रो प्रमुख उद्देश्य हुनुपर्छ । त्यसै गरी सबैको सुखका निम्ति हामीले सधैँ अहिंसाको बाटोलाई अँगाल्नुपर्छ ।

२.

अन्वयः

विनयः अकीर्तिं हन्ति । पराक्रमः अनर्थं हन्ति । क्षमा नित्यं क्रोधं हन्ति । आचारः अलक्षणं हन्ति ।

भावार्थः

विनयशीलता अपयशो नाशयति । पराक्रमः अनर्थं नाशयति । क्षमा सर्वदैव क्रोधं नाशयति । आचारः कुलक्षणं नाशयति । अत एव अस्माभिः शोभना गुणा अर्जनीया ।

विनयशीलताले अपयश (बदनामी) लाई नाश गर्छ । पराक्रमले अनर्थ (प्रयोजनहीनता) लाई समाप्त गर्छ । क्षमाले सधैँ रिसलाई नष्ट गर्छ । आचारले कुलक्षणलाई हटाउँछ । त्यसैले हामीले विनय, पराक्रम, क्षमा, आचार जस्ता राम्रा गुणहरूलाई आर्जन गर्नुपर्छ ।

३.

अन्वयः

बुधः अवलिप्तेषु मूर्खेषु, रौद्रसाहसिकेषु तथैव अपेतधर्मेषु च मैत्रीं न आचरेत् ।

सरलार्थः

बुद्धिमान् जनः अभिमानिभिः, मूर्खैश्च जनैः सह मित्रतां न कुर्यात् । एवमेव बुद्धिमता जनेन क्रोधशीलैः, उद्दण्डैः, धर्मरहितैश्च जनैः सह मैत्री नैव करणीया । विद्वांसः तथाविधैः जनैः सह मैत्रीं कदापि न कुर्वन्ति इत्याशयः ।

बुद्धिमान् मानिसले अहङ्कारी र मूर्ख मानिससित मित्रता गर्नुहुँदैन । त्यसै गरी बुद्धिमान् मानिसले रिसाहा, उद्दण्ड र धर्महीन व्यक्तिलाई पनि साथी बनाउनुहुँदैन । विद्वान्ले त्यस्ता व्यक्तिसित कहिल्यै मित्रता गाँस्दैनन्, उनीहरूसित सधैँ टाढै रहन्छन् ।

४

अन्वयः

प्राज्ञोपसेविनं वैद्यम्, धार्मिकम्, प्रियदर्शनम्, मित्रवन्तम्, सुवाक्यं च सुहृदं परिपालयेत् ।

सरलार्थः

विद्वज्जनानां सेवकस्य रक्षा कर्तव्या । एवम् औषधज्ञस्य वैद्यस्य च रक्षा करणीया । तथैव धार्मिकाणाम्, सुदृश्यानां च जनानां रक्षणमपि कर्तव्यमेव । एवमेव मित्रवतां जनानाम्, मधुरभाषिणां जनानाम्, स्वकीयस्य मित्रस्य च रक्षा कार्या । एतेषां सर्वतो रक्षणाय अस्माभिः सदैव प्रयतनीयम् ।

विद्वान्को सेवा गर्ने व्यक्तिको रक्षा गर्नुपर्छ । औषधीका ज्ञाता वैद्यको पनि रक्षा गर्नुपर्छ । त्यसै गरी धार्मिक व्यक्ति देख्दा मन प्रसन्न हुने व्यक्तिको पनि रक्षा गर्नुपर्छ । त्यस्तै धेरै साथी भएका मानिस, मधुर बोली भएका मानिस र आफ्ना मित्रको पनि रक्षा गर्नुपर्छ । यस्ता व्यक्तिहरूको रक्षाका लागि हामीले सधैँ प्रयत्न गर्नुपर्छ ।

५.

अन्वयः

ईर्ष्यी, घृणी, न सन्तुष्टः, क्रोधनः, नित्यशङ्कितः, परभाग्योपजीवी च एते षट् नित्यदुःखिताः (भवन्ति) ।

भावार्थः

ईर्ष्यावान् जनः सदैव दुःखी भवति । घृणाशीलश्च जनः सदैव दुःखमनुभवति । एवम् असन्तोषी जनोऽपि सदा दुःखितो भवति । क्रोधवान् जनश्च सर्वदा दुःखितो भवति । नित्यं शङ्काभिः ग्रस्तो जनोऽपि दुःखभाग् भवति । एवमेव परभाग्येन जीविकाचालकश्च जन दुःखी भवति । एते षट्प्रकारका मनुष्याः सर्वदा दुःखिनो भवन्ति ।

अरूको ईर्ष्या गर्ने व्यक्ति सधैँ दुःखी हुन्छ । अरूलाई घृणा गर्ने व्यक्तिले पनि सधैँ दुःखको अनुभव गर्छ । असन्तोषी व्यक्ति पनि सधैँ दुःखित हुन्छ । रिसाहा व्यक्ति पनि सधैँ दुःखी हुन्छ । सधैँ शङ्काले ग्रस्त (शङ्कालु) व्यक्ति पनि दुःखको भागी हुन्छ । अरूको भाग्यमा बाँच्ने व्यक्ति पनि दुःखी हुन्छ । यी ६ प्रकारका मानिसहरू सधैँ दुःखी हुन्छन् ।

६.

अन्वयः

यदपि सुखं सेवमानो धर्मार्थाभ्यां न हीयते, तत् कामम् उपसेवेत, मूढव्रतं न आचरेत् ।

भावार्थः

यत् सुखम् अनुभूयमानो धर्माद् अर्थाच्च न भ्रश्यते, तस्य सुखस्य यथेच्छम् अनुभवं कर्तव्यम् । मूढव्रतस्य आचरणेन, आसक्तभावेन, अन्यायपूर्वकं च विषयाणां भोगः कदापि न करणीयः ।

जुन सुखको भोग गर्दा धर्म र अर्थबाट भ्रष्ट भइँदैन, त्यस्तो सुखको इच्छा लागेजति भोग गर्नुपर्दछ । मुर्ख्याइँ गरेर, विषयप्रति आसक्त हुँदै र अन्यायपूर्वक कहिल्यै विषयको भोग गर्नुहुँदैन ।

शब्दार्थाः

परम्	उत्कृष्टम्	अति उत्तम	Great
श्रेयः	कल्याणम्	हितकर	Goodness
उत्तमा	शोभना	राम्रो	Best
तृप्तिः	तोषः	सन्तुष्टि	Satisfaction
अहिंसा	हिंसाशून्यता	अहिंसा	Non-violence
सुखावहा	आनन्ददा	सुख दिने	Pleasure-giver
अकीर्तिः	अयशः	अपयश	Infamy
विनयः	नम्रता	विनय	Modesty
पराक्रमः	शक्ति	पराक्रम	Prowess
नित्यम्	सदा	सधैँ	Always
क्रोधः	रोषः	क्रोध	Anger
मैत्री	मित्रत्वम्	मित्रता	Friendship
ईर्ष्यी	ईर्ष्यायुक्तः	ईर्ष्यालु	Jealous
घृणी	घृणायुक्तः	घृणावाला	Hateful
सन्तुष्टः	प्रसन्नः	सन्तुष्ट	Satisfied
क्रोधनः	क्रोधी	रिसाहा	Angry
अशङ्कितः	सन्देहरहितः	अशङ्कालु	Unsuspicious
मूढव्रतम्	मूर्खाचारः	मूर्खको आचरण	Foolish behavior

अभ्यासः

श्रवणं भाषणञ्च

१. **शिक्षकमुखाद् अधः प्रदत्तानि पदानि श्रुत्वा अनूच्चारयत**

कर्मणा, वाचा, आचरेत्, मैत्रीम्, समाचरेत्, अवलिप्तेषु, मूर्खेषु, रौद्रसाहसिकेषु, बुधः

२. **पाठस्य षष्ठसप्तमे पद्ये यथालयम् अनुवाचयत ।**

३. **अधस्तनं पद्यं कक्षायां युगपत् प्रवाचयत**

अकीर्तिं विनयो हन्ति हन्त्यनर्थं पराक्रमः ।
हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम् ॥

४. **पाठाद् गृहीतानि अधस्तनानि पदानि प्रयुज्य एकैकं वाक्यं कक्षायां श्रावयत**

मैत्री, बुधः, ईर्ष्या, सन्तुष्टः, क्रोधम्, पराक्रमः, मूढव्रतम्, अवलिप्तः, हन्ति

५. **अनुवाचनपूर्वकं शिक्षकात् अधस्तनपद्यस्य अर्थं श्रुत्वा प्रदत्तानां प्रश्नानाम् उत्तराणि कथयत**

न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः
वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् ।
धर्मः स नो यत्र न सत्यमस्ति
सत्यं न तद् यच्छलमभ्युपैति ॥

(क) का सभा न ?　　(ख) के वृद्धाः न ?
(ग) कः धर्मः ?　　(घ) किं न सत्यम् ?

६. **उदाहरणमनुसृत्य सारिणीस्थानां पदानां शिक्षकस्य च सहयोगेन प्रदत्तपदानाम् अर्थं वदत**

उत्कृष्टम्, शोभना, तोषः, मित्रता, हिंसाशून्यता, कल्याणम्, आनन्ददा, सदा, रोषः, अयशः, नम्रता, शक्तिः, आचरणम्

उदाहरणम् - परम् = उत्कृष्टम्

(क) असकृत् = ...
(ख) श्रेय: = ...
(ग) उत्तमा = ...
(घ) तृप्ति: = ...
(ङ) अहिंसा = ...
(च) सुखावहा = ...
(छ) अकीर्ति: = ...
(ज) विनय: = ...
(झ) पराक्रम: = ...
(ञ) नित्यम् = ...
(ट) क्रोध: = ...
(ठ) आचार: = ...
(ड) कल्याणम् = ...
(ढ) मेधावी = ...
(ण) मैत्री = ...

७. अधस्तनानि वाक्यानि श्रुत्वा सत्यवाक्ये 'आम्' असत्यवाक्ये 'नहि' इति वदत

(क) विनयशीलता अपयशो नाशयति । ....
(ख) प्राज्ञै: सह मैत्री न करणीया । ....
(ग) जनो मूढव्रतं समाचरेत् । ....
(घ) धर्मशीलं मित्रं न केऽपि वाञ्छन्ति । ....
(ङ) सर्वे कृतज्ञं धर्मशीलं मित्रं वाञ्छन्ति । ....
(च) अन्यायपूर्वकं विषयभोगो न करणीय: । ....

८. कीदृशेन जनेन सह मैत्री न कार्या ? पाठाधारेण सखिभि: सह विमृश्य वदत ।

९. कीदृशा: जना: दु:खिनो भवन्ति ? पाठाधारेण शिक्षकेण सह चर्चां कुरुत ।

१०. श्रवणपाठं श्रुत्वा स्वमातृभाषायां सौरपरिवारं वर्णयत ।

पठनम्

१. **अधस्तनस्य पद्यस्य कक्षायां सामूहिकवाचनं कुरुत**

कृतज्ञं धार्मिकं सत्यमक्षुद्रं दृढभक्तिकम् ।

जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां मित्रमत्यागि चेष्यते ॥

जो कृतज्ञ, धार्मिक, सत्यवादी, उदार, मित्रप्रेममा दृढ, इन्द्रियलाई जित्न सफल, मित्रताको मर्यादालाई पालन गर्नेवाला र मित्रताको त्याग नगर्नेवाला हुन्छ, त्यस्तो मित्र नै सबैले चाहन्छन् ।

२. **प्रदत्तौ अनुच्छेदौ पठित्वा प्रश्नान् उत्तरयत**

संस्कृतभाषा सर्वासु भाषासु प्राचीनतमा भाषा मन्यते । इयं परिष्कृता भाषा वर्तते । अत एव अस्य नाम संस्कृतं विद्यते । संस्कृतभाषा देवानामपि भाषा अस्तीति विश्वासो वर्तते । तस्माद् अस्याः सुरवाणी, देववाणी, गीर्वाणवाणी, अमरभाषा, देवभाषा इति अनेकानि नामानि सन्ति । संस्कृतभाषायां सर्वविधं ज्ञानं वर्तते । आध्यात्मिकं भौतिकञ्च ज्ञानं संस्कृतभाषायां निबद्धमस्ति । सद्भावस्य, इतिहासस्य, ज्ञानविज्ञानयोश्च सर्वे विषया अस्यां भाषायां प्राप्यन्ते ।

संस्कृतभाषायाः साहित्यं सर्वप्राचीनम्, विपुलञ्च अस्ति । वैदिकग्रन्थाः, स्मृतिग्रन्थाः, काव्यग्रन्थाश्च जनान् सन्मार्गमुपदिशन्ति । संस्कृतभाषायामेव अस्माकं संस्कृतिः आश्रिता वर्तते । अतः संस्कृतभाषां विना अस्माकं संस्कृतिः निराश्रया भवति । अतः संस्कृतस्य अभ्यसनेन एव स्वसंस्कृतेः संरक्षणं भवति ।

(क) संस्कृतं कीदृशी भाषा वर्तते ?

(ख) संस्कृतभाषा केषामपि भाषा अस्ति ?

(ग) संस्कृतभाषायाः प्रसिद्धानि नामानि कानि ?

(घ) सर्वविधं ज्ञानं कुत्र वर्तते ?

(ङ) स्वसंस्कृतेः संरक्षणं कथं भवति ?

३. **अधो लिखितम् अनुच्छेदं सस्वरं पठत**

लोके सर्वे मानवाः प्राणिनश्च वसन्तवशगा दृश्यन्ते । वसन्ते वने वाटिकासु च नानावर्णानि कुसुमानि सुशोभन्ते । भ्रमराः पुष्पाणाम् उपरि गुञ्जन्ति, सानन्दं मधूनि च पिबन्ति । एतस्मिन् काले पिकोऽपि मधुना मत्तो भूत्वा मधुरं कूजति । तरुषु किशलयानि नवानि वस्त्राणि इव विराजन्ते । आम्रेषु उद्गता मञ्जर्यः परितः सुगन्धं विस्तारयन्ति । पवनेन मन्दं कम्पमाना लता नर्तकीव नृत्यति । सरितां सौन्दर्यमपि दर्शनीयं भवति । कुसुमाकरस्य प्रभावः सर्वत्र व्याप्नोति । पक्षिणः सानन्दम् उड्डीयन्ते । एतादृशो वसन्तः सर्वान् प्रीणयति ।

संसारका सबै मानिस र जनावरहरू वसन्तको अधीनमा देखिन्छन् । वसन्त ऋतुमा जङ्गल र बगैँचामा विभिन्न रङका फूलहरू फुल्छन् । माहुरीहरू फूलमा गुनगुन गर्छन् र खुसीले मह पिउँछन् । यस समयमा कोइलीले पनि महको नसामा मिठो गीत गाउँछ । रुखका कोपिलाहरू नयाँ लुगाजस्तै चम्किन्छन् । आँपको मुजुराले चारैतिर सुगन्ध फैलाउँछ । हावाले बिस्तारै हल्लिँदै लहरा नर्तकी जस्तै नाच्छ । नदीहरूको सौन्दर्य पनि मनमोहक छ । फूलको प्रभाव जतातत्तै फैलिन्छ । चराहरू खुसीसाथ उडिरहेका हुन्छन् । यस्तो वसन्तले सबैलाई खुसी बनाउँछ ।

४. **अधो लिखितं गद्यभागं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरयत**

ललितपुरस्य मध्यभागे सुन्दरं कृष्णमन्दिरं वर्तते । मन्दिरमेतत् सुन्दरैः शिलाखण्डैः निर्मितमस्ति । मन्दिरस्य भित्तिकायां पौराणिककथायाः पात्राणां च उल्लेखः प्राप्यते । तत्र सुन्दराणि चित्राणि अपि निर्मितानि दृश्यन्ते । तात्कालिकेन राज्ञा सिद्धिनरसिंहमल्लेन निर्मितं मन्दिरमेतत् ललितपुरस्य गौरवं मन्यते । श्रीकृष्णजन्माष्टम्याम् अत्र सहस्रशो भक्तजनाः श्रीकृष्णस्य पूजनार्थम् आगच्छन्ति । प्रातः कालादेव जनसम्मर्दः एकत्रितो भवति । राष्ट्रस्य उच्चपदस्था जना अपि अत्र आगत्य श्रीकृष्णस्य पूजाराधने कुर्वन्ति । श्रीकृष्णो भगवतो विष्णोः अवतारो मन्यते । श्रीकृष्णस्य दिव्यवाणीविभूषितायां गीतायाम् आत्मनः स्वरूपं प्रतिपादितं वर्तते । श्रीकृष्णस्य रूपं कार्याणि च न कोऽपि सम्यग् अवगन्तुं समर्थोऽस्ति । श्रीकृष्णः परब्रह्मस्वरूप एव निगद्यते ।

(क) कृष्णमन्दिरं कैः निर्मितं वर्तते ?

(ख) मन्दिरस्य भित्तिकायां केषाम् उल्लेखोऽस्ति ?

(ग) कृष्णमन्दिरस्य निर्माता कः ?

(घ) सहस्रशो भक्तजनाः कदा कृष्णमन्दिरम् आगच्छन्ति ?

(ङ) श्रीकृष्णः कस्य अवतारो मन्यते ?

(छ) गीतायां किं प्रतिपादितं वर्तते ?

ललितपुरको बिचमा एउटा सुन्दर कृष्ण मन्दिर छ। मन्दिर सुन्दर ढुङ्गाले बनेको छ। मन्दिरको भित्तामा पौराणिक कथा र पात्रको उल्लेख भेटिन्छ। त्यहाँ सुन्दर चित्रहरू पनि देख्न सकिन्छन्। तत्कालीन राजा सिद्धिनरसिंह मल्लले बनाएको मन्दिर ललितपुरको गौरव मानिन्छ। श्रीकृष्णजन्माष्टमीको दिन यहाँ हजारौँ भक्तजनहरू भगवान् श्रीकृष्णको पूजाआजा गर्न आउने गर्दछन्। बिहानैदेखि भिड जम्मा हुन्छ। यहाँ राष्ट्रका उच्च पदस्थ व्यक्तित्व पनि भगवान् कृष्णको पूजा गर्न आउँछन्। भगवान् कृष्णलाई भगवान् विष्णुको अवतार मानिन्छ। भगवान् कृष्णको दिव्य वाणीले सजिएको गीताले आत्माको स्वरूपको वर्णन गर्दछ। भगवान् कृष्णको रूप र कार्य पूर्ण रूपमा बुझ्न कोही पनि सक्षम छैनन्। भगवान् कृष्णलाई परमब्रह्म भनेर वर्णन गरिएको छ।

५. अधो लिखितं गद्यभागं पठित्वा जन्तूनां नामानि अभ्यासपुस्तिकायां लिखत

नेपालः भौगोलिकदृष्ट्या हिमाल-पर्वत-तराइ-भागेषु विभक्तो वर्तते । एतेषु क्षेत्रेषु गहनानि वनानि सन्ति । इमानि वनानि नैकविधा जन्तवो विभूषयन्ति । हिमालक्षेत्रे मृग-भल्लुक-व्याघ्र-जम्बुक-शशकादयः प्राणिनः प्राप्यन्ते । तराइक्षेत्रे एभिः जन्तुभिः सह गज-गण्डकादयो जन्तवो विशेषेण मिलन्ति । जन्तवः कदाचित् कृष्युत्पादनानि खादित्वा मानवान् पीडयन्ति । उन्मत्ता गजा गण्डकाश्च जनधनानां क्षतिं कुर्वन्ति । वानरादयः क्षणमात्रेण सर्वविनाशं विदधति । केचिद् जन्तवो अज-महिषप्रभृतीन् गृहपाल्यान् प्राणिनो हत्वा खादन्ति । एतासां समस्यानां समाधानस्य उपायाः सर्वकारेण अन्वेषणीयाः । प्रकृति-पर्यावरणयोः सन्तुलनाय सर्वेषां जन्तूनां संरक्षणम् आवश्यकं भवति ।

नेपाल भौगोलिक रूपमा हिमाल, पहाड र तराई क्षेत्रमा विभाजित छ। यी क्षेत्र घना जङ्गलले ढाकिएका छन्। यी वनहरू धेरै प्रकारका जनावरले सजिएका छन्। हिरण, उल्लु, बाघ, जम्बु, खरायो जस्ता जनावर हिमाली क्षेत्रमा पाइन्छन्। तराईमा यी जनावरसँगै हात्ती र गैँडा विशेष गरी पाइन्छन्। जनावरले कहिलेकाहीँ कृषि उत्पादन खान्छन् र मानिसलाई पीडा दिन्छन्। उन्मत्त हात्ती र गैँडाले मानिसको सम्पत्तिमा क्षति पुऱ्याउँछ। बाँदर र अन्य जीवले एकै क्षणमा सबै चिज नष्ट गर्छन्। कतिपय जनावरले बाख्रा, भैँसी जस्ता घरेलु जनावरलाई मारेर खान्छन्। यी समस्या समाधानका उपाय सरकारले खोज्नुपर्छ। प्रकृति र वातावरणको सन्तुलनका लागि सबै प्राणीको संरक्षण आवश्यक छ।

६. अधो लिखितम् अनुच्छेदं पठित्वा नगरस्य समस्यां वदत

ग्रामेभ्यः प्रतिदिनं शतशो जनाः नगरम् आगच्छन्ति । नगरे विविधानि सौविध्यानि प्राप्यन्ते । अधिका अवसराश्च अत्रैव सम्भवन्ति । परं सम्प्रति नगरं स्वास्थ्यस्य दृष्ट्या प्रतिकूलं जायमानं वर्तते। पङ्क्तिबद्धानि चलन्ति यानानि नगरस्य वायुं प्रदूषितं कुर्वन्ति। अत्रैव अवकरस्य महाराशिः उद्भवति। स्वच्छस्य वायोः अभावात् श्वासप्रश्वासादिरोगेण जना ग्रस्ता भवन्ति। अत्र स्वच्छं जलमपि न प्राप्यते। जलं जीवनम् उच्यते। जलस्य अभावे जीवनं कथं चलेत् ? नगरे ध्वनिप्रदूषणं च वर्धमानं वर्तते । अनेन अस्माकं श्रवणशक्तिः क्षीयमाणा अस्ति। पूर्वजैः स्वच्छतायै ग्रामः, सुविधायै नगरं यत् कथितं तत् सर्वथा उचितमेव प्रतिभाति।

गाउँबाट दैनिक सयौँ मानिस सहर आउने गरेका छन्। सहरले विभिन्न सुविधा प्रदान गर्दछ। यहाँ थप अवसरहरू सम्भव छन्। तर अहिले सहर स्वास्थ्यको दृष्टिले प्रतिकूल बन्दै गएको छ। लहरमा गुड्ने सवारी साधनले पनि सहरको वायु प्रदूषित गर्दछ। यहीँ नै ठुलो मात्रामा फोहोर उब्जिन्छ। स्वच्छ हावा नहुँदा मानिसमा श्वासप्रश्वाससम्बन्धी रोग लाग्ने गरेको छ। यहाँ सफा पानी उपलब्ध छैन। पानीलाई जीवन भनिन्छ। पानीविना जीवन कसरी चल्न सक्छ ? सहरमा ध्वनि प्रदूषण पनि बढ्दै गएको छ। यसका कारण हाम्रो श्रवण शक्ति कमजोर हुँदै छ। स्वच्छताका लागि गाउँ र सुविधाका लागि सहर भन्ने पुर्खाको उक्ति सार्थक देखिन्छ।

७. अधस्तनं श्लोकं पठित्वा शिक्षकस्य साहाय्येन अन्वयं कुरुत

कर्मणा मनसा वाचा यदभीक्ष्णं निषेवते ।
तदेवापहरत्येनं तस्मात् कल्याणमाचरेत् ॥

मनुष्य मन, वचन र कर्मद्वारा नित्य जे गर्छ, त्यसैले उसलाई आकृष्ट गर्छ । त्यसैले सधैँ हितकर कर्म गर्नुपर्छ ।

८. अधस्तनं श्लोकं यति-गति-लयसंयोजनेन पठत

मत्या परीक्ष्य मेधावी बुद्ध्या सम्पाद्य चासकृत् ।
श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत् ॥

बुद्धिमान् मानिसले अनेकौँ पटक बुद्धिले परीक्षण गरेर, अनुभवले निश्चय गरेर, अरूबाट ती विषयमा सुनेर अनि आफैँले राम्ररी बुझेर प्राज्ञिक व्यक्तिसँग मात्र मित्रता गाँस्नुपर्छ ।

लेखनम्

१. अधस्तनानां पदानाम् अशुद्धीः निराकुरुत

शान्तीः, विध्या, अहींसा, शुखावहा, वीनयः, अकिर्तिम्, हन्ती, अनार्थम्, नीत्यम्, क्रोधोम्

२. अधस्तनानां पदानामर्थं लिखत

बुधः, हन्ति, धर्मः, दुःखिताः, अवलिप्तः, मैत्री, ईर्ष्यी, सन्तुष्टः, क्रोधनः, अशङ्कितः, मूढव्रतम्

३. पाठस्थपद्येभ्यः कानिचन सप्त समस्तपदानि अन्विष्य लिखत ।

यथा– प्रियदर्शनम्

४. पाठस्य प्रथमस्य श्लोकस्य श्रुतलेखनं कुरुत ।

५. शिक्षकस्य साहाय्येन अधस्तनस्य श्लोकस्य सरलार्थं लिखत

अनिर्वेदः श्रियो मूलं लाभस्य च शुभस्य च ।

महान् भवत्यनिर्विण्णः सुखं चानन्त्यमश्नुते ॥

कर्मप्रतिको अनुराग नै धन, लाभ र कल्याणको मूल हो । परिश्रमी मानिस नै महान् हुन्छ । उसैले अनन्त सुख भोग्छ ।

६. पाठाधारेण प्रश्नान् उत्तरयत

(क) विद्या कस्य हेतुः ?

(ख) कः अनर्थं नाशयति ?

(ग) आचारः किं नाशयति ?

(घ) का शान्तेरुत्तम उपायः ?

(ङ) कीदृशाः गुणाः अर्जनीयाः ?

(च) कः परमकल्याणदो वर्तते ?

(छ) का सर्वदैव क्रोधं नाशयति ?

(ज) विनयशीलता किं नाशयति ?

(झ) सर्वदा कीदृशं कर्म कर्तव्यम् ?

(ञ) का सर्वेषां कृते सुखदा भवति ?

७. पाठेऽभ्यासखण्डे च आगतानि पद्यखण्डानि पठित्वा परस्परं मेलयत

मत्या परीक्ष्य मेधावी	रौद्रसाहसिकेषु च
श्रुत्वा दृष्ट्वाथ विज्ञाय	न मैत्रीमाचरेद् बुधः
अवलिप्तेषु मूर्खेषु	बुद्ध्या सम्पाद्य चासकृत्
तथैवापेतधर्मेषु	प्राज्ञैर्मैत्रीं समाचरेत्
कृतज्ञं धार्मिकं सत्यम्	मित्रमत्यागि चेष्यते
जितेन्द्रियं स्थितं स्थित्यां	अक्षुद्रं दृढभक्तिकम्
प्राज्ञोपसेविनं वैद्यं	लाभस्य च शुभस्य च
मित्रवन्तं सुवाक्यञ्च	सुखं चानन्त्यमश्नुते
अनिर्वेदः श्रियो मूलं	धार्मिकं प्रियदर्शनम्
महान् भवत्यनिर्विण्णः	सुहृदं परिपालयेत्

८. **मञ्जूषातः समुचितानि विपरीतार्थपदानि चित्वा लिखत**

यथा– दुःखावहा - सुखावहा

अहितम्	-	....	अनुत्तमा	-	....
अतृप्तिः	-	....	हिंसा	-	....
यशः	-	....	उद्दण्डता	-	....
कदाचित्	-	....	प्रसादः	-	....
बुद्धिहीनः	-	....	एकवारम्	-	....

मञ्जूषा

श्रेयः, उत्तमा, तृप्तिः, अहिंसा, अकीर्तिः, विनयः, नित्यम्, क्रोधः, मेधावी, असकृत् ।

व्याकरणानुशीलनम्

१. **प्रदत्तेषु पदेषु इकारान्त-पुंलिङ्गशब्दाद् निर्मितानि पदानि परिचित्य लिखत**

शान्तिः, रविः, तृप्तिः, राशिः, हन्ति, मेधावी, कविः, मैत्रीम्, पतिः, अत्यागि, सत्यवादी, मुनिः, मधुरभाषी, हरिः, घृणी, परभाग्योपजीवी, गिरिः, असन्तोषी, संशयी, अपि, अग्निः

यथा- रविः

२. **ऋषिशब्दस्य रूपावलिं पठित्वा प्रदत्तशब्दानां रूपावलिं लिखत**

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	ऋषिः	ऋषी	ऋषयः
द्वितीया	ऋषिम्	ऋषी	ऋषीन्
तृतीया	ऋषिणा	ऋषिभ्याम्	ऋषिभिः

चतुर्थी	ऋषये	ऋषिभ्याम्	ऋषिभ्यः
पञ्चमी	ऋषेः	ऋषिभ्याम्	ऋषिभ्यः
षष्ठी	ऋषेः	ऋष्योः	ऋषीणाम्
सप्तमी	ऋषौ	ऋष्योः	ऋषिषु
सम्बोधनम्	हे ऋषे !	हे ऋषी !	हे ऋषयः !

शब्दाः गिरि, भूपति, यति, विधि, जलधि, वह्नि, कपि, कवि ।

३. **सारिण्याः पदानां संयोजनेन वाक्यानि रचयत**

कर्ता	कर्म	क्रिया
विधिः	काव्यम्	प्रकाशयति
कपिः	सृष्टिम्	रचयन्ति
रविः	कदलीम्	करोति
ऋषिः	जगत्	ध्यायतः
यती	जनान्	खादति
कवयः	ईश्वरम्	उपदिशति

४. **कोष्ठकस्थं निर्देशमनुसृत्य पाठस्य साहाय्येन वाक्यानि परिवर्तयत**

(क) क्षमा क्रोधं नाशयति । (कर्मवाच्ये)

(ख) स अनन्तं सुखं भुङ्क्ते । (कर्मवाच्ये)

(ग) पराक्रमेण अनर्थः नश्यते । (कर्तृवाच्ये)

(घ) सर्वे उत्तमं मित्रं वाञ्छन्ति । (कर्मवाच्ये)

(ङ) जनैः शोभनाः गुणाः अर्ज्यन्ते । (कर्तृवाच्ये)

(च) जनेन मूर्खैः सह मैत्री न क्रियते । (कर्तृवाच्ये)

त्रिविधेषु वाच्येषु कर्तृवाच्ये कर्तृपदं प्रधानं भवति चेत् कर्मवाच्ये कर्म प्रधानं भवति । यत्र कर्तृवाच्ये अकर्मकक्रियायाः प्रयोगो भवति, तत्र वाच्यपरिवर्तनं केवलं भाववाच्ये भवति । वाच्यपरिवर्तनाय उदाहरणानि यथा-

१. कृष्णः गाः पश्यति । (कर्मवाच्ये परिवर्तनम्)	कृष्णेन गावः दृश्यन्ते ।
२. अहं स्वपिमि । (भाववाच्ये परिवर्तनम्)	मया सुप्यते ।
३. ते सत्कर्म कुर्वन्ति । (कर्तृवाच्ये परिवर्तनम्)	तैः सत्कर्म क्रियते ।

रचनात्मकः अभ्यासः

१. **अनुशासनपालनविषये एकम् अनुच्छेदं लिखत ।**

२. **मेलमिलापविषये लघुसंवादं रचयत ।**

श्रवणपाठः

अन्तरिक्षे अनेकाः खगोलसंरचनाः सन्ति । तासु संरचनासु एका अस्ति- सौरमण्डलसंरचना । सौरपरिवारः एव सौरमण्डलम् । सौरपरिवारे अन्ये अष्ट ग्रहाः सन्ति । केन्द्रे स्थितः सूर्यः परिवारप्रमुखः अस्ति । अन्ये अष्टौ ग्रहाः सूर्यं परिक्रामन्ति । सौरपरिवारस्य सदस्याः सन्ति- १. सूर्यः (Sun) २. बुधः (Mercury) ३. शुक्रः (Venus) ४. पृथिवी (Earth) ५. मङ्गलः (Mars) ६. बृहस्पतिः (Jupiter) ७. शनिः (Saturn) ८. अरुणः (Uranus) ९. वरुणः (Neptune) ।

साम्प्रतं यावत् कृतस्य अनुसन्धानस्य आधारेण वक्तुं शक्यते यत् केवलं पृथिव्यामेव प्राणिजीवनमस्ति । अन्येषु ग्रहेषु जीवनं नास्ति । सौरपरिवारे सूर्यस्य निकटतमो ग्रहोऽस्ति बुधः, दूरतमश्च वरुणः । अष्टासु सदस्यग्रहेषु बृहत्तमोऽस्ति बृहस्पतिः । सौरमण्डले अष्टौ ग्रहान् अतिरिच्य नैकानि पिण्डानि च सन्ति । यथा अनेके क्षुद्रग्रहाः, उल्कापिण्डानि, धूमकेतुः, धूलिकणाश्च सन्ति । ते सर्वेऽपि सौरमण्डलान्तर्गताः खलु । सौरमण्डलस्थानि सर्वाण्यपि वस्तूनि सूर्यस्य गुरुत्वाकर्षणशक्त्या सूर्यं परितः एव भ्रमन्ति । सूर्यं विना तु सौरपरिवारस्य सदस्यानामस्तित्वं कल्पयितुमपि न शक्यते । अतः अस्माकं निवासग्रहस्य पृथिव्याः स्थितिरपि सूर्याश्रिता एव ।

दशमः पाठः

पाठप्रवेशः

पुत्रोऽहं पृथिव्याः

माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु ।
अस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं तन्वते विश्वकर्माणः ॥
त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः ।

अथर्ववेदः (१२.१.१२-१३, १५)

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥

- शुक्लयजुर्वेदः, ४०/१

मेरी माता भूमि हुन्, म पृथ्वीको पुत्र हुँ । पर्जन्य (वर्षा गराउने मेघ वा वर्षा) पिता हुन्, उनले हाम्रो पालनपोषण गरुन् । विश्वकर्माहरू यही पृथ्वीमा वेदी निर्माण गरेर यसैमाथि यज्ञ सम्पादन गर्छन् ।

हे पृथ्वी माता ! तिमीलाई नमस्कार छ । प्राणीहरू तिमीबाटै उत्पन्न भएर तिमीमाथि नै विचरण गर्छन् । तिमी नै द्विपाद (दुईखुट्टे) र चतुष्पाद (चारखुट्टे) जीवहरूको भरणपोषण गर्दछ्यौ ।

संसारमा जेजति गतिशील छन, त्यो सबै ईश्वरद्वारा व्याप्त छन् । त्यसकारण यसको त्यागपूर्वक भोग गर, कसैको धनमाथि लोभ नगर ।

मूलपाठः

प्रकृतिपूजनम्

सर्वविधप्राणिनां जीवनं प्राकृतसंसाधनैरेव सम्भवति । प्राणिनो यत् खादन्ति तत् प्रकृतिरेव प्रयच्छति । श्वसनाय प्राणवायुं प्रकृतिरेव प्रददाति । वस्तूनां दर्शनाय प्रकाशोऽपि प्रकृतिरेव यच्छति । सकलानां प्राणिनां वासस्थानम् इयमेव प्रकृतिरस्ति । जीवनस्य सर्वाण्यपि आधारभूततत्त्वानि केवलं प्रकृतौ एव उपलभ्यन्ते । अतः प्रकृत्या विना जीवनं सर्वथा असम्भवं भवति । यतो हि मानवाः अन्ये प्राणिनश्च प्रकृतेरेव अंशाः सन्ति । पाञ्चभौतिकम् अस्माकं शरीरं पृथिवी, जलम्, तेजः (अग्निः), वायुः, आकाश इत्याख्यैः पञ्चभिः महाभूतैर्निर्मितं वर्तते ।

सर्वविधानां विकासकार्याणां सम्पादनाय प्राकृतस्रोतसां प्रयोगो अपरिहार्यो भवति । सम्प्रति विज्ञानेन यानि चामत्कारिकाणि अन्वेषणानि अनुसन्धानानि च विहितानि सन्ति तानि सर्वाण्यपि प्राकृतसंसाधनाधृतानि वर्तन्ते । मानवानां सौविध्याय यानि कानि अपि आधुनिकानि उपकरणानि आविष्कृतानि तानि सर्वाण्यपि प्राकृतसाधनजानि सन्ति । अत एव समेषां स्थावराणां जङ्गमानाञ्च अस्तित्वं प्रकृतेः कारणेन एव विद्यते । अत एव समेषां प्राणिनां संरक्षणं विकासश्च प्रकृतेः संरक्षणेन एव सम्भवति ।

प्रकृतिः सर्वव्यापिनी वर्तते । अस्मान् परितः प्राणिभिरनिर्मितानि यानि स्वभावेन स्थितानि वस्तूनि सन्ति तानि सर्वाणि प्रकृतौ समायान्ति । प्रकृतिः विविधस्वरूपैः प्रतिपदं प्राणिनां हिताय सर्वव्याप्ततया सेवारता वर्तते । जलम्, वायुः, प्रकाशः, अग्निः, पाषाणम्, मृत्तिका, भूमिः, वृक्षः, नदी, पर्वतः, वनम्, खनिजसम्पत्तिः, वर्षा, मेघः इत्यादीनां पर्यावरणतत्त्वानां समष्टिरेव प्रकृतिरस्ति । प्रकृतिः प्राकृतिकं पर्यावरणमस्ति या अस्मान् परितो व्याप्ता सती अस्मभ्यं सुरक्षात्मकं कवचं प्रयच्छति । प्रकृतिर्जगत् सृजति पालयति च परन्तु रुष्टायां प्रकृत्यां सर्वनाशोऽपि सम्भवति । मानवानाम् अप्राकृतिकैः कार्यकलापैः, संसाधनानाम् अतिदोहनेन च प्रकृतिः रुष्टा भवति ।

प्रकृतेर्यथारूपं संरक्षणस्य पूजनस्य चास्माकं शास्त्रीया व्यावहारिकी च परम्परा विद्यते । प्रायेण प्राकृतवस्तूनां पूजनस्य परम्परा वैदिककालादेव अद्यपर्यन्तम् अनवरतं प्रचलन्ती दृश्यते । वयं पृथिवीं मातृरूपेण पूजयामः । प्रातर्जागरणानन्तरं वयं भूमिं प्रणम्य तत्र पादौ स्थापयामः । पृथिवी अन्न-जलादिभिरस्माकं पालनं पोषणञ्च करोति । तेन पृथिवी समेषां प्राणिनां माता सिद्धयति । अथर्ववेदे भूमिं मातृरूपेण, तस्याः भोक्ता मानवः पुत्ररूपेण, वर्षाकरो मेघं च पितृरूपेण वर्णितो वर्तते-

माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः पर्जन्यः पिता स उ नः पिपर्तु । (१२.१.१२)

यदा पितृरूपो मेघो वर्षाभिर्मातृरूपं पृथिवीं सिञ्चति तदा पृथिवी सस्यशालिनी भूत्वा अस्मान् पालयति । प्रकृत्या वरदानरूपा इयं पृथिवी सदा वन्दनीया संरक्षणीया च वर्तते ।

नैपालका जना न केवलं पृथिवीम् अपि तु बहुविधानि प्राकृतवस्तूनि पूजयन्ति । वयं पाषाणं देवरूपेण पूजयामः । अस्माकं कृते मृत्तिका पवित्रा पूजनीया च वर्तते । जनाः प्रातः सवन्दनं सूर्यं प्रणम्य आदिवसमूर्जां समर्जन्ति । सूर्य ऊर्जायाः स्रोतो वर्तते । जनास्तं जलार्घ्यादिभिः पूजयित्वा शुभदिनं कामयन्ते । शीतलतायाः, ज्योत्स्नायाश्च दाता चन्द्रमाश्च देवरूपेण पूज्यते । अग्निवायुजलानां पूजनसंरक्षणयोः परम्परा अस्माकं धर्मस्य संस्कृतेश्च वैशिष्ट्यरूपेण विकसिता वर्तते । वायुदेवोऽस्मभ्यं प्राणवायुं प्रयच्छति । जलदेवोऽस्माकं पिपासां शमयति, मल-किल्विषादीनि च अपनयति । अग्निरस्माकं भोजनं पचति, जठराग्निरूपेण तद्भोजनं पाचयति च । अग्निवायुजलानि अस्माकं जीवनसाधनानि वर्तन्ते । तेनैतेषां पूजनं भुक्तिमुक्त्योः साधनरूपेण क्रियते । अत्र आकाशरूपायाः शून्यतायाश्च पूजनं भवति । पर्वतस्य, हिमालयस्य, नद्याः, समुद्रस्य, विविधतीर्थस्थलानां च सश्रद्धं पूजा भवति । भगवता श्रीकृष्णेन विहिताया गोवर्धनपर्वतस्य पूजायाः प्रसङ्गः पौराणिकग्रन्थेषु प्रसिद्धः, प्रेरकश्च वर्तते ।

वृक्षाणां पूजनस्य परम्पराऽपि अस्माकं संस्कृतौ अविच्छिन्नरूपेण प्रचलन्ती विद्यते। जनास्तुलसी-पिप्पलादीनां वनस्पतीनां संरक्षणपूर्वकं पूजनं कुर्वन्ति। एतेषां पूजनस्य महत्त्वं न केवलं शास्त्रवचनैः अपि तु वैज्ञानिकैः अपि प्रतिपादितमस्ति। तुलसी-पिप्पलौ सर्वाधिक्येन प्राणवायुप्रदायकौ स्त इति अनुसन्धानसिद्धं वर्तते। वनसंरक्षणस्य हेतोर्जना वनदेवीं संस्थाप्य पूजयन्ति। 'अकारणं तृणमात्रस्यापि हननं नैव कर्तव्यम्, यदि क्रियते तर्हि कर्ता पापभाग् भवति' इति शास्त्रवचनेन प्रकृतेः संरक्षणस्य अस्माकं सुदूरां परम्परां दर्शयति।

अस्माकं देशे पशूनां पक्षिणां च पूजनस्य संस्कृतिर्विद्यते। जना दुग्ध-गोमय-गोमूत्रादीनां दात्रीं गां मातृरूपेण पूजयन्ति। वृषभस्य, कुक्कुरस्य, काकस्य च पर्वविशेषेषु पूजा भवति। पृथग्जातीया जनाः पृथक् पृथक् पशुपक्षिणां पूजनं विदधति। अत्र नागरूपेण सर्पस्य पूजा भवति। सनातनाः कच्छपस्य, मत्स्यस्य, वराहस्य च पूजा विष्णुरूपेण सोल्लासं कुर्वन्ति। अत्र मानवा अपि विविधरूपेण पूजिता भवन्ति। भगिनी भ्रातरं पूजयति, भ्राता च भगिनीं पूजयति। अनुजा अग्रजान् पूजयन्ति, सश्रद्धं व्यवहरन्ति च। पुत्राः पितरौ पूजयन्ति। शिष्या गुरून् समर्चन्ति। सर्वे जनाः स्वेषाम् इष्टदेवान् यथाविधि पूजयन्ति। प्रकृतेः प्राकृतवस्तूनां च पूजनं संरक्षणं च सर्वधर्मानुयायिनां सर्वजातीयानां च जनानां सामान्यं वैशिष्ट्यं वर्तते।

प्रकृतौ यत्किमपि वस्तुक्रियादिकं वर्तते, तत्सर्वमपि सृष्टेः सञ्चालनायावश्यकमेव। यदि तेषु एकमपि लुप्तं विकृतं वा भवति तर्हि पर्यावरणम् असन्तुलितं जायते। पर्यावरणेऽसन्तुलिते सति अनेका विपत्तय आपद्यन्ते। अत एव शुक्लयजुर्वेदः 'द्यौः शान्ति....' इत्यादिना मन्त्रेण आकाश-पृथिवी-जलादिषु सर्वविधप्राकृतवस्तुषु शान्तिं कामयते। शान्तिकामा वयं न केवलं स्वजनानाम् अपि तु सर्वेषां हितमिच्छामः। 'सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्' इत्यस्माभिः पूर्वजेभ्यः शिक्षितः परम्परया अङ्गीकृतश्च मन्त्रोऽस्ति।

इदानीं मानवा लोभवशाद् अज्ञानेन च प्राकृतसंसाधनानां दुरुपयोगं कुर्वाणाः सन्ति। स्वस्य जीवननिर्वाहस्य कृते प्राकृतस्रोतसाम् आवश्यकाद् अधिकं दोहनं विधीयमानमस्ति। प्रभूतस्य धनार्जनस्य अस्वाभाविकी स्पर्धा च तीव्रतया वर्धमाना दृश्यते। पर्यावरणस्य सुरक्षामविचार्य निर्मिताभिः भौतिकविकासयोजनाभिः, सुविचारितयोजनारहितैः विकासनिर्माणकार्यैश्च प्रकृतिः प्रतिदिनं प्रताड्यमाना वर्तते। उद्योगजैर्मलैः, यान-यन्त्रादिभिरुत्सृष्टैर्धूमैश्च स्थले जले वायैश्च प्रदूषणं वर्धमानमस्ति। वृक्षाणाम् अतिकर्तनेन, आणविक-विस्फोटनेन च पृथिव्यास्तापमानं प्रतिदिनं वर्धमानं वर्तते। एतादृशैः प्रकृतिविरोधिभिः कार्यकलापैर्मानवाः प्रकृतिमात्रस्य न अपि तु स्वेषामपि विनाशम् आह्वयन्तो दृश्यन्ते।

विकृतायां प्रकृतौ अस्माकमेव हानिर्भवति । अत एव अद्यतनसमये प्रकृतेः संरक्षणाय पर्यावरणशिक्षा अत्यावश्यकी प्रतिभाति । प्राचीनकालेऽस्माकं पर्यावरणं संरक्षितम्, सन्तुलितं चासीदिति वेदोपदिषदादीनामध्ययनेन ज्ञायते । तदानीं जनाः शास्त्रनिर्दिष्टान् नियमान् परिपालयन्ति स्म । परन्तु अद्यतनसमये सुशिक्षायाः, संस्कारस्य चाभावेन कतिपयजनानां चिन्तनं क्रिया च आधिक्येन स्वार्थाय भवति, न तु परार्थाय । तान् सन्मार्गमानीय प्रकृतेः संरक्षणाय पौरस्त्यवाङ्मयाधृतायाः शिक्षायाः प्रसारः कार्यः । 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इत्यादिभिः उपनिषदुपदेशैर्जनाः प्रशिक्षणीयाः । प्रकृतेः निखिलसृष्टेः च संरक्षणाय अस्माभिः प्रकृतिपूजकैः प्रकृतिविरोधिनां क्रियाकलापानां रोधने सचेष्टैर्भाव्यम् । अस्माभिः एतदपि कदापि न विस्मरणीयम् - 'प्रकृतिः समेषां प्राणिनां जीवनाधारो वर्तते' इति ।

सबै प्रकारका प्राणीहरूको जीवन प्रकृतिक स्रोत-साधनबाट नै सम्भव हुन्छ । प्राणीहरू जे खान्छन् त्यो सबै प्रकृतिले दिन्छ । सास फेर्नका लागि अक्सिजन प्रकृतिले नै दिन्छ । वस्तुहरूलाई हेर्न प्रकाश प्रकृतिले नै दिन्छ । सबै प्राणीको वासस्थान यही प्रकृति नै हो । जीवनका सबै आधारभूत तत्त्वहरू प्रकृतिमा मात्र उपलब्ध छन् । त्यसैले प्रकृतिविना जीवन सबै दृष्टिले असम्भव छ । यसै पनि मानिस र अन्य प्राणीहरू पनि प्रकृतिकै अंश हुन् । हाम्रो पाञ्चभौतिक शरीर पृथिवी, जल, तेज, वायु र आकाश नामक पञ्चमहाभूतबाट निर्माण भएको छ ।

सबै प्रकारका विकास कार्यहरू सम्पन्न गर्न प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग निर्विकल्प हुन्छ । अहिले विज्ञानद्वारा जेजति चामत्कारिक खोज अनुसन्धान गरिएका छन्, ती सबै नै प्रकृतिक संसाधनमा आधारित छन् । मानिसको सुख-सुविधाका लागि जेजति आधुनिक उपकरणहरू आविष्कार गरिएका छन्, ती सबै प्राकृतिक स्रोतसाधनका उपज हुन् । त्यसैले सबै स्थावर (स्वयम् हिँड्डुल नगर्ने वस्तु) र जङ्गम (हिँड्डुल गर्ने वस्तु) को अस्तित्व प्रकृतिको कारणले नै छ । त्यसैले सबै प्राणीको संरक्षण र विकास प्रकृतिको संरक्षणबाट मात्र सम्भव छ ।

प्रकृति सर्वव्यापी (सबैतिर फैलिएको) छ । हाम्रो वरिपरि प्राणीद्वारा निर्माण नगरिएका जति पनि आफ्नो स्वभावमा रहेका (विकृति नआएका) वस्तु छन्, ती सबै प्रकृतिभित्र पर्दछन् । प्रकृति आफ्ना विभिन्न स्वरूपद्वारा प्रत्येक पाइलामा प्राणीहरूको हितमा सर्वव्यापक बनेर सेवारत छ । पानी, वायु, प्रकाश, अग्नि, ढुङ्गा, माटो, जमिन, रुख, नदी, पर्वत, वन, खनिज पदार्थ, वर्षा, बादल आदि वातावरणीय तत्त्वको समष्टिगत रूप नै प्रकृति हो ।

प्रकृति प्राकृतिक पर्यावरण हो, जसले हाम्रो वरिपरि व्याप्त भएर हामीलाई सुरक्षात्मक कवच (घेरा) प्रदान गर्दछ । प्रकृतिले संसारको रचना र पालन पनि गर्दछ, तर प्रकृति रिसाएमा सर्वनाश पनि सम्भव हुन्छ । मानिसका अप्राकृतिक क्रियाकलाप र प्राकृतिक स्रोतसाधनको अति दोहनले प्रकृति रुष्ट हुन्छ (रिसाउँछ) ।

प्रकृतिको वास्तविक स्वरूपमा संरक्षण र पूजा गर्नु हाम्रो शास्त्रीय र व्यावहारिक परम्परा गरिआएको छ । सबैजसो प्राकृतिक वस्तुको पूजा गर्ने परम्परा वैदिक कालदेखि आजसम्म पनि निरन्तर चलिरहेको देखिन्छ । हामी पृथिवीलाई आमाका रूपमा पुज्दछौँ । हामी बिहान उठेपछि जमिनलाई ढोगेर त्यहाँ पाउ राख्दछौँ । पृथिवीले अन्न, जल आदिद्वारा हाम्रो पालनपोषण गर्दछिन् । त्यसले पृथिवी सबै प्राणीको आमा भएको प्रमाणित गर्दछ । अथर्ववेदमा भूमि (पृथिवी) लाई आमाका रूपमा, त्यसको उपभोगकर्ता मानिसलाई छोराका रूपमा र वर्षा गराउने बादललाई बुबाका रूपमा वर्णन गरिएको छ, जस्तै :

मेरी माता भूमि हुन्, म पृथ्वीको पुत्र हुँ । वर्षा गराउने बादल वा वर्षा पिता हुन्, उनले हाम्रो पालनपोषण गरुन् ।

जब बुबारूपी मेघले वर्षाद्वारा पृथिवीको सिँचाइ गर्छन् तब पृथिवी अन्नले भरिपूर्ण भएर हाम्रो पालन-पोषण गर्छिन् । प्रकृतिको वरदानका रूपमा रहेकी यी पृथिवी सधैँ वन्दना र संरक्षण गर्न योग्य छिन् ।

नेपालका मानिस पृथिवीलाई मात्र होइन, धेरै प्रकारका प्राकृतिक वस्तुलाई पूजा गर्छन् । हामी ढुङ्गालाई देवताका रूपमा पुज्दछौँ । हाम्रा लागि माटो पवित्र र पूजनीय छ । मानिसहरू बिहान सूर्यलाई वन्दनासहित नमस्कार गरेर दिनभरका लागि ऊर्जा प्राप्त गर्दछन् । सूर्य ऊर्जाको स्रोत हो । मानिस सूर्यलाई जल, अर्घ्य आदिले पूजा गरेर शुभदिनको कामना गर्दछन् । शीतलता र ज्योतिको दाताका रूपमा चन्द्रमालाई पनि देवताका रूपमा पूजा गरिन्छ । वायु, जल र अग्निको पूजा गर्ने परम्परा हाम्रो धर्म र संस्कृतिको विशेषताका रूपमा विकसित भएको छ । वायुदेवले हामीलाई प्राणवायु (अक्सिजन) दिन्छन् । जलदेवले हाम्रो प्यास (तिर्खा) मेटाउँछन्, फोहोरमैला पनि हटाइदिन्छन् । अग्निले हाम्रो भोजन पकाउँछन्, जठराग्निका रूपमा त्यो भोजन पचाउँछन् पनि । अग्नि, वायु र जल हाम्रो जीवनका साधन हुन् । त्यसैले यिनको पूजा भुक्ति र मुक्तिको साधनका रूपमा गरिन्छ । यहाँ आकाशरूपी शून्यताको पनि पूजा हुन्छ ।

पर्वत, हिमाल, नदी, समुद्र र विभिन्न तीर्थस्थलको पनि श्रद्धापूर्वक पूजा हुन्छ । भगवान् श्रीकृष्णद्वारा गरिएको गोवर्धन पर्वतको पूजाको प्रसङ्ग पौराणिक ग्रन्थहरूमा प्रसिद्ध र प्रेरणादायक पनि छ ।

वृक्षको पूजा गर्नु पनि हाम्रो अविच्छिन्न परम्परा हो । मानिस तुलसी, पिपल आदि वनस्पतिको संरक्षणपूर्वक पूजा गर्छन् । यिनीहरूको पूजाको महत्त्व शास्त्र वचनबाट मात्र नभई वैज्ञानिकबाट पनि प्रतिपादन गरिएको छ । तुलसी र पिपल अक्सिजनका ठुला दाता भएको अनुसन्धानबाट सिद्ध छ । वनको संरक्षणका लागि मानिस वनदेवीको स्थापना गरेर तिनको पूजा गर्छन् । 'विनाकारण घाँसको एक त्यान्त्रो पनि चुँड्नु पनि हुँदैन, यदि चुँडिन्छ भने त्यसो गर्ने व्यक्ति पापको भागी हुन्छ' भन्ने शास्त्र वचनले प्रकृति संरक्षणको हाम्रो धेरै पुरानो परम्परालाई देखाउँछ ।

हाम्रो देशमा पशु र पन्छीको पनि पूजा गर्ने संस्कृति विद्यमान छ । मानिसहरू दुध, गोबर, गहुँत आदि दिने गाईलाई आमाका रूपमा पूजा गर्छन् । गोरु, कुकुर र कागको पनि पर्वविशेषमा पूजा हुन्छ । फरक जातिका मानिसहरू फरकफरक पशुपक्षीको पूजा गर्छन् । यहाँ नागका रूपमा सर्पको पूजा हुन्छ । सनातनी कछुवा, माछा र बँदेललाई विष्णुका रूपमा उल्लासपूर्वक पूजा गर्दछन् । यहाँ मानिस पनि विभिन्न रूपमा पुजिन्छन् । दिदीबहिनीले दाजुभाइलाई पूजा गर्छन् र दाजुभाइले दिदीबहिनीलाई पुज्छन् । अनुज अग्रजलाई पुज्छन् र श्रद्धापूर्वक व्यवहार गर्छन् । छोराहरू मातापितालाई पुज्छन् । शिष्यहरू गुरुलाई निरन्तर पुज्दछन् । सबै मानिस आआफ्ना इष्टदेवताको विधिपूर्वक पूजा गर्छन् । प्रकृति र प्राकृतिक वस्तुको पूजा र संरक्षण सबै धर्म मान्ने र सबै जातजातिका मानिसको सामान्य विशेषता हो ।

प्रकृतिमा जति पनि वस्तु र क्रियाहरू देखिन्छन्, ती सबै सृष्टिको सञ्चालनका लागि आवश्यक छन् । तीमध्ये एउटा पनि लोप भयो वा बिग्रियो भने पर्यावरण असन्तुलित हुन्छ । पर्यावरण असन्तुलित भएमा अनेक विपत्तिहरू आउँछन् । त्यसैले शुक्लयजुर्वेदले 'द्यौः शान्ति....' यो मन्त्रले आकाश, पृथिवी, जल आदि सबै प्राकृतिक वस्तुमा शान्तिको कामना गरेको छ । शान्तिका पक्षधर हामी केवल परिवार र आफन्तजनको मात्र नभई सबैको हित चाहन्छौँ । 'सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः । सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्' (सबै सुखी होऊन्, सबै नीरोगी होऊन् ।

सबै प्रसन्न देखियून्, कोही पनि दुःखको भागी नहोओस् ।) यो हामीले हाम्रा पूर्वज (पुर्खा) बाट सिकेको र अङ्गीकार गरेको मन्त्र हो ।

अहिले मानिस लोभको वशमा परेर र अज्ञानका कारण पनि प्रकृतिक संसाधनको दुरुपयोग गरिरहेका छन् । आफ्नो जीवन निर्वाहका लागि आवश्यकभन्दा बढी प्राकृतिक स्रोतको दोहन गरिरहेका छन् । अत्यधिक धन आर्जन गर्ने अस्वाभाविक प्रतिस्पर्धा पनि तीव्र गतिमा बढिरहेको देखिन्छ । पर्यावरणको सुरक्षालाई ख्याल नगरीकन निर्माण गरिएका भौतिक विकासका योजनाले र योजनाविहीन विकास निर्माणका कार्यले प्रकृति प्रतिदिन प्रताडित भइरहेकी छिन् । उद्योगबाट निस्किएको फोहोर र सवारीसाधन तथा यन्त्रउपकरणबाट निस्किएको धुवाँले स्थल, जल र वायुको प्रदूषण बढिरहेको छ । वनविनाश र आणविक विस्फोटले पृथिवीको तापमान प्रतिदिन बढिरहेको छ । यस्ता प्रकृति विरोधी क्रियाकलापद्वारा मानिस प्रकृतिको मात्र नभई आफ्नै विनाश निम्त्याइरहेका देखिन्छन् ।

प्रकृति बिग्रिएमा हाम्रै हानि हुन्छ । त्यसैले अहिलेको समयमा प्रकृतिको संरक्षणका लागि पर्यावरण शिक्षा अत्यावश्यक देखिन्छ । प्राचीन समयमा हाम्रो पर्यावरण संरक्षित र सन्तुलित थियो भन्ने तथ्य वेद, उपनिषद् आदिको माध्यमबाट थाहा हुन्छ । त्यतिवेला मानिस शास्त्रले निर्दिष्ट गरेका नियमको पूर्ण रूपले पालना गर्दथे । तर, आजको समयमा सुशिक्षा र संस्कारको अभावले कतिपय मानिसको चिन्तन र क्रिया प्रायः स्वार्थका लागि हुन्छ, अरू वा समाजका लागि हुँदैन । तिनीहरूलाई सही बाटोमा ल्याएर प्रकृतिको संरक्षणका लागि पौरस्त्य वाङ्मयमा आधारित शिक्षाको प्रचार प्रसार गर्नु आवश्यक छ । 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' (भगवान्को अंशका रूपमा रहेका प्राकृतिक संसाधनको त्यागपूर्वक भोग गर, कसैको धनमाथि लोभ नगर ।) यो उपनिषद्निर्दिष्ट उपदेशले मानिसहरूलाई प्रशिक्षित गर्नुपर्छ । प्रकृति र सम्पूर्ण सृष्टिको संरक्षणका लागि हामीजस्ता प्रकृतिपूजकले प्रकृतिविरोधी क्रियाकलापलाई रोक्न सजग हुनुपर्छ । हामीले यो कहिल्यै भुल्नुहुँदैन - प्रकृति सबै प्राणीको जीवनको आधार हो ।

शब्दार्थाः

संसाधनम्	सम्पदा	संसाधन, स्रोतसाधन	Resources
प्रकृतिः	सृष्टिः, निसर्गः	प्रकृति	Nature
श्वसनम्	प्राणवायोरन्तर्वहिर्गमनक्रिया	सास फेर्ने काम	Respiration
सर्वथा	सर्वप्रकारेण	सबै प्रकारले	By all means
पाञ्चभौतिकम्	पञ्चमहाभूतैर्निर्मितम्	पञ्चमहाभूतले बनेको	Composed of the five elements
पञ्च महाभूतानि	पृथिवी, जलम्, तेजः, वायुः, आकाशः इत्याख्यानि पञ्चतत्त्वानि	पृथिवी, जलम्, तेज, वायु, आकाश नामक पञ्चतत्त्व	The five elements
सम्पादनम्	निष्पादनम्	सम्पन्न गर्नु, काम ठिक किसिमले पूरा गर्नु	Accomplishing
निर्विकल्पम्	विकल्परहितम्	विकल्प नभएको	Optionless
सम्प्रति	इदानीम्	आजभोलि, अहिले	Now a days
सौविध्यम्	सुविधा	सुविधा	Facility
स्थावरः	अचञ्चलः, अचलवस्तु, अचरः	अचल, आफैँ चल्ने, डुल्ने नगर्ने, अचर	Immoveable
जङ्गमः	सततगतियुतः, चरः, अस्थावरः	हिँडडुल गर्ने वस्तु, चर	Moveable
रुष्टः	क्रोधयुक्तः	रिसाएको	Being angry
भोक्ता	भोगकर्ता	भोग गर्ने व्यक्ति	One who enjoys or eats, Consumer
मेघः	जलधरः	पानी भएको बादल	Cloud
पर्जन्यः	मेघः	वर्षा गराउने बादल	Thundering cloud
पिपर्तु	पालयतु	पालनपोषण गरुन्	Wish to take care
सस्यशालिनी	अन्नादिभिः पूर्णा	अन्नले भरिएकी	Full of grains
आदिवसम्	दिवसपर्यन्तम्	दिनभर, दिन रहेसम्म	Till the day, From of ever since day

ऊर्जा	बलम्, शक्तिः	ऊर्जा, शक्ति	Power
प्राणवायुः	श्वासः, श्वसितम्	सास, अक्सिजन	Oxygen for breathing
मलः	पापम्, किट्टम्	मयल, फोहोर	Dirt, Impurity
किल्विषम्	पापम्, अपराधः, रोगः	पाप, अपराध, रोग	Fault, Guilt, Disease
भुक्तिः	भोजनम्, भोगः	आहार, लौकिक सुख	Food, Injoyment
मुक्तिः	मोचनम्, मोक्षः, संसारबन्धनराहित्यम्	मोक्ष, संसारको बन्धनबाट मुक्ति	Release, Liberation, The last of the four ends of human existance
तृणम्	घासः	घाँस, त्यान्त्रो	Grass, A blade of grass
हननम्	मारणम्	मार्ने काम, नाश गर्नु	Killing, Hurting
क्रिया	कर्म, कार्यम्, करणम्	क्रिया, काम	Action, Act
लुप्तम्	नष्टम्, छिन्नम्	लोप भएको, हराएको	Lost, destroyed
विकृतम्	मलिनीकृतम्, विकारयुतम्	बिग्रिएको	Changed, Deformed
शान्तिकामः	शान्त्यभिलाषी	शान्तिको कामना गर्ने, शान्ति चाहने	Pacifist
निरामयः	रोगरहितः, नीरुजः	निरोगी, रोग नभएको	Healthy
मा	न	निषेधार्थक अव्यय	A particle of prohibition usually joined with the imperative
कश्चित्	कश्चन	कुनै	Someone
दुःखभाक्	दुःखी	दुःखी	Distressed, Pained
अङ्गीकृतः	स्वीकृतः	स्वीकार गरिएको	Adopted
कुर्वाणः	विदधानः	गर्दै	Is doing

प्रभूतम्	प्रचुरम्	धेरै	Much
स्पर्धा	प्रतिस्पर्धा	प्रतिस्पर्धा, होडबाजी	Competition
प्रताड्यमान:	प्रकृष्टेन ताडनं प्राप्नवन्	पिटिइरहेको	Being beaten
उत्सृष्ट:	त्यक्त:	छोडिएको, त्यागिएको	Left, Produced by
तापमानम्	तापपरिमाणम्	तापमान	Temperature
अद्यतन:	अद्यभव:	आजको	The current day, Period of the current day
आधिक्यम्	अधिकता, अतिशयता	धेरै हुनुको भाव, धेरैपन	Superiority, Excess
परार्थम्	परनिमित्तकम्	अरूका लागि	For the sake of others
पौरस्त्यम्	पुरो भवम्, प्रथमम्	पहिलो, पूर्वको	Foremost, First
मा गृध:	मा अभिकाङ्क्षी:	इच्छा नगर, लोभ नगर	Don't desire for
निखिलम्	सकलम्, समग्रम्	भएभरका सबै	Complete, Whole, Entire
रोद्धुम्	अवरोधनं कर्तुम्	रोक्न, गतिरोध गर्न	To obstruct, To stop
कदापि	कस्मिन्नपि काले	कहिले पनि	Never

अभ्यास:

श्रवणं भाषणं च

१. **शिक्षकमुखात् श्रुत्वा पदानि अनूच्चारयत**

संसाधनानि, प्रकृतिपूजनम्, रोद्धुम्, सचेष्टै:, विस्मरणीयम्, प्रताड्यमाना:, कच्छपस्य, तुलसीपिप्पलादीनाम्, यानयन्त्रादिभि:, तृणमात्रस्य, जङ्गमानाम्, पाञ्चभौतिकम् ।

२. **पाठादुद्धृतस्य अधस्तनस्य अनुच्छेदस्य श्रुतलेखनं कुरुत**

इदानीं मानवा लोभवशाद् अज्ञानेन च प्राकृतसंसाधनानां दुरुपयोगं कुर्वाणा: सन्ति । स्वस्य

जीवननिर्वाहस्य कृते प्राकृतस्रोतसाम् आवश्यकाद् अधिकं दोहनं विधीयमानमस्ति । प्रभूतस्य धनार्जनस्य अस्वाभाविकी स्पर्धा च तीव्रतया वर्धमाना दृश्यते । पर्यावरणस्य सुरक्षामविचार्य निर्मिताभिः भौतिकविकासयोजनाभिः, सुविचारितयोजनारहितैः विकासनिर्माणकार्यैश्च प्रकृतिः प्रतिदिनं प्रताड्यमाना वर्तते । उद्योगजैर्मलैः, यान-यन्त्रादिभिरुत्सृष्टैर्धूमैश्च स्थले जले वायैश्च प्रदूषणं वर्धमानमस्ति । वृक्षाणाम् अतिकर्तनेन, आणविक-विस्फोटनेन च पृथिव्यास्तापमानं प्रतिदिनं वर्धमानं वर्तते । एतादृशैः प्रकृतिविरोधिभिः कार्यकलापैर्मानवाः प्रकृतिमात्रस्य न अपि तु स्वेषामपि विनाशम् आह्वयन्तो दृश्यन्ते ।

३. **अधस्तनं पद्यं कक्षायां श्रावयित्वा सखिभिः सह विमर्शनेन तत्रोपस्थापितं प्रेरकपक्षमन्विष्य कथयत**

धत्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां घर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च ।
यो सर्वमर्पयति चान्यसुखस्य हेतोस्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥

जसले फूल, पात र फलहरूको भारलाई धारण गर्दछ (बोक्छ), घाम (गर्मी) र ठन्डीबाट उत्पन्न दुःखकष्टलाई आफू सहन्छ र आफ्ना सबैकुरा अरूको सुखका लागि अर्पण गर्दछ, त्यस्तो उदार र श्रेष्ठ गुरु वृक्षलाई नमस्कार छ ।

४. **पाठस्य पञ्चममनुच्छेदं सखिमुखात् श्रुत्वा तत्रत्यविषयान् प्रति स्वप्रतिक्रियां प्रकटयत ।**

५. **वाक्यानि श्रुत्वा सत्यवाक्ये 'आम्', असत्यवाक्ये च 'न' इति वदत**

(क) प्रकृतिरेव अस्मान् परिपालयति ।
(ख) नैपालका जनाः प्राकृतवस्तूनां पूजा नैव कुर्वन्ति ।
(ग) प्रकृतिविरोधिभिः कार्यकलापैः जनाः स्वकीयमेव विनाशमाह्वयन्ति ।
(घ) मानवाः स्वार्थवशात् प्राकृतसंसाधनानामतिदोहनं कुर्वाणाः सन्ति ।
(ङ) प्रकृतेः संरक्षणं केवलं सर्वकाराणां दायित्वमस्ति ।

६. **पाठस्य द्वितीयमनुच्छेदं श्रुत्वा एकपदेन प्रश्नानामुत्तरं वदत**

(क) प्राणिनां संरक्षणं विकासश्च केन सम्भवति ?
(ख) वैज्ञानिकानि अनुसन्धानानि कमाधृत्य विधीयन्ते ?

(ग) प्रकृतेः कारणेन केषामस्तित्वं विद्यते ?

(घ) विकासकार्याणां सम्पादनाय केषां प्रयोगोऽनिवार्यो भवति ?

(ङ) 'सर्वाण्यपि' इत्यत्र द्वे पदे के ?

७. पाठस्य प्रथममनुच्छेदं प्रवाच्य कक्षायां श्रावयत ।

८. पाठस्य प्रमुखविषयवस्तूनि स्वमातृभाषया कथयत ।

९. श्रवणपाठं श्रुत्वा अधस्तनप्रश्नान् एकवाक्येन उत्तरयत

(क) कस्यां भाषायां व्याकरणस्य सर्वाधिकं महत्त्वं विद्यते ?

(ख) पाणिनिमुनिना कृतस्य व्याकरणग्रन्थस्य नाम किम् ?

(ग) संस्कृतभाषायाः केषाञ्चन त्रयाणां प्रसिद्धानां व्याकरणकाराणां नामानि वदत ।

(घ) वेदस्य मुखं किम् ?

(ङ) शिक्षाग्रन्थस्य रचयिता कः ?

(च) वेदस्य अध्ययनात् पूर्वं कस्य अध्ययनमपरिहार्यं मन्यते ?

(छ) व्याकरणं किमर्थं शब्दशास्त्रं कथ्यते ?

पठनम्

१. पाठस्य आदौ प्रदत्तान् मन्त्रान् पठित्वा परस्परं मेलयत

विश्वकर्माणः	पिता वर्तते ।
भूमिः	मा गृधः ।
अहम्	त्यक्तेन भुञ्जीथाः ।
पर्जन्यः	पुत्रोऽस्मि ।
कस्यस्विद्धनम्	यज्ञं तन्वते ।
इदं जगत्	माताऽस्ति ।
त्वं	ईशा वास्यम् ।

२. पाठस्य षष्ठस्यानुच्छेदस्य लेख्यचिह्नानां परिपालनेन पठनं विधत्त ।

३. अधस्तनमनुच्छेदं निरवच्छिन्नं पठित्वा कोष्ठस्थशब्दैः रिक्तस्थानं पूरयत

अस्मान् परितो यानि पञ्चमहाभूतानि सन्ति तेषां समवाय एव पर्यावरणं कथ्यते । पर्यावरणं वातावरणपदेनापि व्यवह्रियते । सर्वाण्यपि पर्यावरणतत्त्वानि प्रकृतौ समायान्ति । प्रकृतिरियं मानवैः सह समेषां प्राणिनां निर्विकल्पम् आश्रयस्थलं वर्तते । मानवो यत्र निवसति, यत् खादति, यद् वस्त्रं धारयति, यज्जलं पिबति, येन वायुना निःश्वसति तत् सर्वं पर्यावरणशब्देन अभिधीयते । सर्वेषां प्राणिनां जीवनाधाररूपं पर्यावरणमिदं सम्प्रति विविधसमस्याभिः ग्रस्तमिति चिन्ताया विषयो वर्तते । इदानीं मानवानां प्रकृतिविरोधिभिः कार्यकलापैः पर्यावरणं शनैः शनैर्विक्रीयमाणमस्ति । पर्यावरणस्य अद्यतनी समस्या न केवलमस्माकं देशस्य अपि तु समस्तविश्वस्य समस्याऽस्ति । पृथिव्याः प्रतिदिनं वर्धमानं तापमानमस्या एव समस्याया उपजं विद्यते । साम्प्रतं यानि जलवाय्वादीनि अत्यावश्यकानि जीवनतत्त्वानि उपलभ्यन्ते तानि मलिनानि प्रदूषितानि च दृश्यन्ते । तेन रोगाः प्राकृतविपत्तयश्च वर्धमानाः सन्ति । अस्माकमप्राकृतिकीभिः क्रियाभिरेव पर्यावरणं शिथिलायते । विकृते पर्यावरणे हनिरपि अस्माकमेव भवति । अतः पर्यावरणस्य संरक्षणाय अस्माभिः मनसा, वाचा, कर्मणा च सदैव प्रयतनीयम् ।

(क) प्रकृतिः समेषां प्राणिनां .... आश्रयस्थलं विद्यते । (सविकल्पम्, निर्विकल्पम्)

(ख) पर्यावरणस्य संरक्षणाय अस्माभिः .... प्रयतनीयम् । (सदैव, यदाकदा)

(ग) .... पर्यावरणतत्त्वानि प्रकृतौ समायान्ति । (सर्वाणि, कानिचन)

(घ) पर्यावरणं .... इति पदेनापि व्यवह्रियते । (वातावरणम्, तापमानम्)

(ङ) अस्माभिः .... क्रियाकलापाः त्याज्याः । (प्रकृत्यनुकूलाः, प्रकृतिविरोधिनः)

हाम्रो वरिपरि जुन पञ्चमहाभूत छन्, तिनीहरूको समूहलाई नै पर्यावरण भनिन्छ। पर्यावरणलाई 'वातावरण' शब्दले पनि व्यवहार गरिन्छ (चिनिन्छ)। पर्यावरणका सबै तत्त्वहरू प्रकृतिभित्र समाहित हुन्छन्। प्रकृति मानवसहित सबै प्राणीको विकल्परहित आश्रयस्थल हो। मानिस जहाँ बस्छ, जे खान्छ, जुन कपडा लगाउँछ, जुन पानी पिउँछ, जुन वायुले श्वास फेर्दछ, ती सबलाई पर्यावरण भनिन्छ। सबै प्राणीको जीवनको आधारका रूपमा रहेको यो पर्यावरण अहिले विभिन्न समस्याले ग्रस्त छ जुन ठुलो चिन्ताको विषय हो। अहिले मानिसका प्रकृतिविरोधी क्रियाकलापले पर्यावरण बिस्तारै बिस्तारै बिग्रँदै गइरहेको छ। पर्यावरणसम्बन्धी आजको समस्या केवल हाम्रो देशको मात्र नभई समस्त विश्वको समस्या हो। पृथिवीको प्रतिदिन बढिरहेको तापमानको समस्या यसैको उपज हो। आजभोलि जति पनि जल, वायु आदि जीवनका लागि अत्यावश्यक तत्त्व पाइन्छन्, ती फिका (मैला) र दूषित देखिन्छन्। त्यसको फलस्वरूप रोग र प्राकृतिक विपत्ति बढिरहेका छन्। हाम्रा अप्राकृतिक क्रियाकलापले नै पर्यावरण शिथिल हुन्छ। पर्यावरण बिग्रिएमा हाम्रै हानि हुन्छ। त्यसैले पर्यावरणको संरक्षणका लागि हामीले मन, वचन र कर्मले सधैँ प्रयत्न गर्नुपर्छ।

४. **पाठादुद्धृतस्य अधस्तनस्यानुच्छेदस्य सस्वरं मौनं च पठनं विधाय प्रश्नान् उत्तरयत**

प्रकृतौ यत्किमपि वस्तुक्रियादिकं वर्तते, तत्सर्वमपि सृष्टेः सञ्चालनायावश्यकमेव। यदि तेषु एकमपि लुप्तं विकृतं वा भवति तर्हि पर्यावरणम् असन्तुलितं जायते। पर्यावरणेऽसन्तुलिते सति अनेका विपत्तय आपद्यन्ते। अत एव शुक्लयजुर्वेदः 'द्यौः शान्ति....' इत्यादिना मन्त्रेण आकाश-पृथिवी-जलादिषु सर्वविधप्राकृतवस्तुषु शान्तिं कामयते। शान्तिकामा वयं न केवलं स्वजनानाम् अपि तु सर्वेषां हितमिच्छामः। 'सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः। सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत्' इत्यस्माभिः पूर्वजेभ्यः शिक्षितः परम्परया अङ्गीकृतश्च मन्त्रोऽस्ति।

(अ) **एकपदेन उत्तरं लिखत**

(क) 'द्यौः शान्तिः...' मन्त्रोऽयं कस्माद् वेदादुद्धृतोऽस्ति ?

(ख) वयं कीदृशाः स्मः ?

(ग) के सुखिनो भवन्तु ?

(घ) भद्र-शब्दस्य कोऽर्थः ?

(ङ) प्राकृतवस्तुषु विकृतेषु किमसन्तुलितं भवति ?

(आ) रिक्तस्थानं समुचितपदेन पूरयत

(क) सर्वाणि प्राकृतवस्तूनि .... सञ्चालनाय आवश्यकानि भवन्ति ।

(ख) सर्वे .... सन्तु ।

(ग) पर्यावरणेऽसन्तुलिते अनेकाः .... आपद्यन्ते ।

(घ) वयं .... हितमिच्छामः ।

(ङ) 'सर्वे भवन्तु....' इत्यादिकः अस्माभिः .... शिक्षितो मन्त्रोऽस्ति ।

(इ) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत

(क) पर्यावरणं कदा असन्तुलितं भवति ?

(ख) अनुच्छेदे प्रयुक्तानि त्रीणि क्रियापदानि लिखत ।

(ग) 'सुखिनः' इति पदम् एकवचने परिवर्त्य वाक्ये प्रयोगं कुरुत ।

(घ) पौरस्त्यवाङ्मयानुयायिनाम् अस्माकं वैशिष्ट्यं किम् ?

(ङ) अनुच्छेदे वर्णितान् विषयान् विमृश्य सारवाक्यं लिखत ।

५. पाठस्य त्रिवारं द्रुतपठनं कृत्वा प्रतिवारं पठनगतेर्वर्धनाभ्यासं विधत्त ।

६. पाठस्य मौनपठनं विधाय अज्ञातार्थानि पदानि रेखाङ्कितानि कुरुत ।

७. पाठस्थं सप्तममनुच्छेदम् उच्चैः पठित्वा कक्षायां श्रावयत ।

८. अधस्तनं श्लोकं पठित्वा शिक्षकसाहाय्येन स्वमातृभाषायाम् अर्थं प्रकाशयत

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः ।
नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः परोपकाराय सतां विभूतयः ॥

९. पाठस्य उपान्तिममनुच्छेदं सन्धिच्छेदपूर्वकं पठित्वा अव्ययपदानि रेखाङ्कितानि कुरुत ।

लेखनम्

१. **पाठस्य चतुर्थस्य अनुच्छेदस्य सन्धिविच्छेदपुरःसरमनुलेखनं कुरुत ।**

२. **पुस्तकमवलम्ब्य शब्दानामर्थं लिखत**

भोक्ता, मुक्तिः, महाभूतानि, मा गृधः, सम्प्रति, कश्चित्, स्थावरः, श्वसनम्

३. **पर्यायपदे परस्परं मेलयत**

सम्प्रति	संसारः
पर्यावरणम्	वारिवाहः
प्रकृतिः	सकलम्
जगत्	प्राकृतस्रोतांसि
प्राकृतसम्पदः	ददाति
मेघः	वातावरणम्
अस्ति	वर्तते
यच्छति	इदानीम्
निखिलम्	स्वभावः

४. **कोष्ठकस्थपदानां साहाय्येन 'पुत्रोऽहं पृथिव्याः' पाठाद् उत्तराणि लिखत**

(क) मम माता का ? (भूमि)

(ख) अहं कस्याः पुत्रोऽस्मि ? (पृथिवी)

(ग) पिता कः ? (पर्जन्य)

(घ) पर्जन्योऽस्मान् किं करोतु ? (पृ-लोट्, प्रथमपुरुषैककवचनम्)

(ङ) विश्वकर्माणः पृथिव्यां कं तन्वते ? (यज्ञ)

(च) प्राणिनः कुतो जनित्वा कुत्र विचरन्ति ? (पृथिवी, पपञ्चम्येकवचनम्)

(छ) इदं सर्वं जगत् केन वास्यम् ? (ईश्वर)

(ज) अस्माभिः प्राकृतसंसाधनानि कथं भोक्तव्यानि ? (त्यागपूर्वक)

५. प्रदत्तानि पदानि शुद्धानि विधाय अभ्यासपुस्तिकायां लिखत

शंशाधनम्, प्राक्रितवस्तुनि, कस्यश्चित्, भुन्जिथा:, ईदानिम्, प्रकृतिपुजनम्, सम्रक्षणम्, पर्याबरणम्

६. प्रदत्तानां पदानां वाक्ये प्रयोगं दर्शयत

प्रकृतिः, पर्यावरणम्, पूजयन्ति, पूजा, सुखिनः, निरामयाः, जगत्, हननम्, स्पर्धा, प्रतिभाति, सश्रद्धम्, तापमानम्, वर्धमानः, प्रकृतिविरोधी, जीवनाधारः

७. प्रदत्तस्य अनुच्छेदस्य पठनेन तदनुवर्तिनां प्रश्नानामुत्तरं वदत

अस्मान् परितो यानि कानि अपि प्राकृतवस्तूनि सन्ति तानि सर्वाणि परेषां हिताय समर्पितानि सन्ति । तेषामस्तित्वं केवलं परोपकाराय एव भवति । परेषां निःस्वार्थमुपकारः परोपकारः कथ्यते । वृक्षाः परोपकाराय फलन्ति । ते फल-पुष्प-पत्रादीनां भारं प्रधाय प्राणिनामुपकारं कुर्वन्ति । वृक्षाः स्वयमेव फलं न खादन्ति न च पत्र-पुष्प-काष्ठादीनामुपभोगं कुर्वन्ति । ते स्वयमातपे स्थित्वा अन्येषां छायां कुर्वन्ति । एवमेव नद्यः स्वयमेव जलं न पिबन्ति । ताः परोपकारय एव सततं वहन्ति । तथैव गावः परोपकाराय एव दुहन्ति । गावो दुग्ध-मूत्र-गोमयादिभिर्जनानामुपकारं कुर्वन्ति । वारिवाहाः (मेघाः) वर्षाभिर्भूमिं सिञ्चन्ति परं ते सस्यानि नैव खादन्ति । सर्वाण्यपि प्राकृतवस्तूनि दानशीलानि वर्तन्ते । अत एव सर्वाणि प्राकृतवस्तूनि पूजनीयानि सन्ति । अस्माभिरपि प्राकृतवस्तूनां संरक्षणे परोपकारककर्मसु च सदैव प्रवर्तितव्यम् । अस्माकं शरीरमपि परोपकाराय भवेत् । जगति परोपकारसमं श्रेष्ठं पुण्यं च किमपि न विद्यते । उक्तञ्चास्ति-

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम् ॥

(क) परोपकारः कः ?

(ख) प्राकृतवस्तूनामस्तित्वं किमर्थं भवति ?

(ग) वृक्षा अस्मभ्यं किं किं यच्छन्ति ?

(घ) भूमेः सेचनं के कुर्वन्ति ?

(ङ) अस्माकं शरीरं किमर्थं वर्तते ?

(च) जगति कस्य महिमा सर्वोपरि विद्यते ?

(छ) श्लोकस्थानि चत्वारि वाक्यानि तेषामर्थञ्च वदत ।

हाम्रो वरिपरि जति पनि प्राकृतिक वस्तु छन्, ती सबै नै अरूको हितका लागि समर्पित छन् । तिनीहरूको अस्तित्व केवल परोपकारका लागि छ । अरूको निःस्वार्थ उपकार गर्नु नै परोपकार हो । वृक्षहरू परोपकारका लागि फल्दछन् । तिनीहरू फल, फूल, पात आदिको भारलाई आफूमा धारण गरेर प्राणीको उपकार गर्छन् । वृक्षहरू आफूले फल खाँदैनन्, न त पात, फूल, काठ आदिको उपभोग नै गर्छन् । तिनीहरू आफू घाम वा गर्मीमा बसेर अरूलाई छाया (शीतलता) दिन्छन् । त्यसै गरी नदी आफैँ पानी पिउँदैनन् । तिनीहरू परोपकारका लागि नै निरन्तर बगिरहन्छन् । त्यसै गरी गाई परोपकारका लागि नै दुध दिन्छन् । गाई दुध, गहुँत, गोबर आदिद्वारा मानिसको उपकार गर्छन् । बादलले वर्षाद्वारा भूमिको सिँचाइ गर्दछ तर उसले अन्नबाली खाँदैन । सबै प्राकृतिक वस्तुको दान गर्ने स्वभाव वा धर्म हुन्छ । त्यसैले सबै प्राकृतिक वस्तु पूजा गर्न योग्य छन् । हामीले पनि प्राकृतिक वस्तुको संरक्षण र अरूको उपकार हुने कर्ममा सधैँ लाग्नुपर्दछ । हाम्रो शरीर पनि परोपकारका लागि होओस् । संसारमा परोपकार जस्तो श्रेष्ठ र पुण्यदायक अरू केही छैन । भनिएको पनि छ-

परोपकारका लागि वृक्ष फल्दछन् । परोपकारका लागि नदी बहन्छन् ।

परोपकारका निम्ति गाईले दुध दिन्छन् । यो शरीर परोपकारकै लागि हो ॥

८. पाठाधारेण एकवाक्येन उत्तरं लिखत

(क) समेषां प्राणिनां जीवनाधारः कः ?

(ख) प्रकृतिः अस्मभ्यं श्वसनाय किं ददाति ?

(ग) के भद्राणि पश्यन्तु ?

(घ) सर्वाधिक्येन प्राणवायुप्रदायकौ कौ ?

(ङ) प्राणिनः कस्य अंशाः सन्ति ?

(च) कारणेन विना हते तृणे कर्ता कस्य भागी भवति ?

(छ) पाठे 'सचेष्टैः' इति पदं कस्य पदस्य विशेषणरूपेण प्रयुक्तो वर्तते ?

(ज) 'शुक्लयजुर्वेदः' प्राकृतवस्तुषु किं कामयते ?

(झ) कयोः साधनरूपेण अग्निजलयोः पूजा विधीयते ?

(ञ) कस्यामवस्थायां सर्वनाशोऽपि सम्भवति ?

९. पाठाधारेण प्रश्नान् उत्तरयत

(क) पञ्चानां महाभूतानां नामानि कानि ?

(ख) प्रकृतिः प्राणिभ्यो किं किं प्रददाति ?

(ग) 'द्यौः शान्तिः...' इत्यादिना मन्त्रेण कुत्र कुत्र शान्तेः कामना विहिता वर्तते ?

(घ) प्रकृतिः का ? तस्यां कानि वस्तूनि समायान्ति ?

(ङ) नैपालकैर्जनैः पूज्यमानानां दश प्राकृतवस्तूनां नामानि लिखत ।

(च) प्रकृतेः प्राकृतवस्तूनां च पूजा सुरक्षा वा किमर्थमावश्यकी वर्तते ?

(छ) प्रकृतेः संरक्षणस्य उपायान् सारिण्यां प्रदर्शयत ।

(ज) प्रचीनसमये पर्यावरणं कीदृशमासीत् ?

(झ) मानवानां साम्प्रतिकाः कार्यकलापाः कथं प्रकृतिविरोधिनः सिद्ध्यन्ति ?

(ञ) प्रकृतिः कथं प्राणिनां निर्विकल्पं जीवनाधारो विद्यते ?

१०. शिक्षकस्य सहयोगेन अधस्नतपद्ययोरर्थमन्विष्य गद्ये रूपान्तरणं कुरुत

(क) छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।

फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव ॥

(ख) अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।

यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥

व्याकरणानुशीलनम्

१. **प्रदत्ताया रूपावल्याः सहयोगेन प्रश्नान् उत्तरयत**

प्रकृति-शब्दस्य रूपाणि-

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	
प्रकृतिः	प्रकृती	प्रकृतयः	- प्रथमा
प्रकृतिम्	प्रकृती	प्रकृतीः	- द्वितीया
प्रकृत्या	प्रकृतिभ्याम्	प्रकृतिभिः	- तृतीया
प्रकृत्यै/प्रकृतये	प्रकृतिभ्याम्	प्रकृतिभ्यः	- चतुर्थी
प्रकृत्याः/प्रकृतेः	प्रकृतिभ्याम्	प्रकृतिभ्यः	- पञ्चमी
प्रकृत्याः /प्रकृतेः	प्रकृत्योः	प्रकृतीनाम्	- षष्ठी
प्रकृत्याम्/प्रकृतौ	प्रकृत्योः	प्रकृतिषु	- सप्तमी
हे प्रकृते !	हे प्रकृती !	प्रकृतयः !	- सम्बोधनम्

(अ) **शब्दरूपावलिं निर्मात**

यथा-	सम्पत्ति- सम्पतेः	बुद्धि- बुद्धेः
प्रकृत्या	मति-	कृति- ....
मत्याम्/मतौ	श्रुति-	गति- ....
स्थितीः	प्रगति-	सृष्टि- ....
सृष्ट्याः/सृष्टेः	दृष्टि-	वृष्टि- ....
कृतीनाम्	नीति-	सिद्धि- ....

(आ) **प्रश्नान् उत्तरयत**

(क) दृष्टि-शब्दस्य तृतीयाया एकवचने किं रूपम् ?

(ख) नीति-शब्दस्य प्रथमाविभक्तेः रूपाणि लिखत ।

(ग) गति-शब्दस्य द्वितीयाविभक्तौ कानि रूपाणि ?

(घ) 'अनुभूत्यै/अनुभूतये' इत्यस्य बहुवचनरूपं किम् ?

(ङ) 'वृत्तिः' इति पदं कस्मिन् लिङ्गे अस्ति ?

२. **सृष्टि-स्थिति-विकृति-विपत्ति-शब्दानां सर्वाणि रूपाणि लिखत ।**

३. **कोष्ठकस्थं सङ्केतमनुसृत्य रिक्तस्थानं पूरयत**

(क) महाकविः कालिदासोऽनेकाः .... रचितवान् । (कृति- द्वितीयाया बहुवचनम्)

(ख) रुष्टायां प्रकृतौ .... विनाशः सम्भवति । (सृष्टि- षष्ठ्या एकवचनम्)

(ग) सर्वाणि पर्यावरणतत्त्वानि .... समायान्ति । (प्रकृति- सप्तम्या एकवचनम्)

(घ) पर्यावरणे विकृते कीदृशी .... भवेत् ? (स्थिति- प्रथमाया एकवचनम्)

(ङ) इदानीं प्राकृतवस्तुषु बह्व्यः .... दृश्यन्ते । (विकृति- प्रथमाया बहुवचनम्)

(च) अस्माकं प्रकृतिविरोधि आचरणं .... कारणमस्ति । (विपत्ति- षष्ठ्या बहुवचनम्)

४. **प्रदत्तानि पदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत**

प्रकृतेः, विपत्तयः, दृष्ट्या, कृतीनाम्, बुद्धिम्, राजनीतिः, रूपावलिम्, कृतीः

५. **प्रदत्तं धातुरूपावलिं पठित्वा अभ्यासपुस्तिकायामनुलिखत**

वृध् (वर्ध्) इति आत्मनेपदिधातोः विधिलिङ्-लकाले रूपाणि-

एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**	
वर्धेत	वर्धेयाताम्	वर्धेरन्	- **प्रथमः पुरुषः**
वर्धेथाः	वर्धेयाथाम्	वर्धेध्वम्	- **मध्यमः पुरुषः**
वर्धेय	वर्धेवहि	वर्धेमहि	- **उत्तमः पुरुषः**

६. **उपर्युक्तां धातुरूपावलिं पठित्वा अधस्तनीं रूपावलिं पूरयत**

लभ्-धातोः विधिलिङि रूपाणि-

एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**	
लभेत	....	....	**– प्रथमः पुरुषः**
....	लभेयाथाम्	....	**– मध्यमः पुरुषः**
....	....	लभेमहि	**– उत्तमः पुरुषः**

७. **उपरितनायाः रूपावल्याः साहाय्येन उदाहरणं चानुसृत्य धातुरूपं परिवर्तयत**

यथा-लभ्- लभेय	एध्- एधेय	वृत् (वर्त्)- वर्तेय
वृत् (वर्त्)- वर्तेत	स्पर्ध्-	पच्- ....
एध्-	प्रवृत्- प्रवर्तेरन्	लभ्- ....
सेव्-	स्पर्ध्-	भज्- भजेथाः
सेव्- सेवेमहि	बाध्-	यत्- ....
यत्- यतेध्वम्	मुच् (मुञ्च्)-	विजि (विजय्) - ....
वन्द्-	वृत्- वर्तेयाताम्	एध्- ....

८. **भुज्-धातोः विधिलिङ्-लकारस्य रूपाणि पठित्वा कृ-धातोः आत्मनेपदे विधिलिङ्-लकारस्य रूपाणि पूरयत**

भुज्-धातोः

भुञ्जीत	भुञ्जीयाताम्	भुञ्जीरन्
भुञ्जीथाः	भुञ्जीयाथाम्	भुञ्जीध्वम्
भुञ्जीय	भुञ्जीवहि	भुञ्जीमहि

कृ-धातोः-

कुर्वीत	....	कुर्वीरन्
....	कुर्वीयाथाम्	....
कुर्वीय	....	कुर्वीमहि

९. **एध्–धातोः (वृध् : वर्ध्–धातुवत्) विधिलिङ्–लकारे रूपाणि लिखत ।**

१०. **परस्परं मेलयत**

सः/सा/तत्/छात्रः	कुर्वीथाः
तौ/ते/ते/छात्रौ	लभेरन्
ते/ताः/तानि/छात्राः	एधेयाताम्
त्वम्	स्पर्धेय
युवाम्	वन्देध्वम्
यूयम्	भुञ्जीमहि
अहम्	बाधेत
आवाम्	पचेयाथाम्
वयम्	वर्तेवहि

११. **कोष्ठस्थं संकेतमनुसृत्य रिक्तस्थानं पूरयित्वा वाक्यानि रचयत**

(क) नक्तं दधि न .... । (भुज्, वि.लिङ्, प्रथमैकवचनम्)

(ख) त्वं प्रकृतवस्तूनि त्यागेन .... । (भुज्, वि.लिङ्)

(ग) यूयं निर्दिष्टकार्येषु शीघ्रं .... । (प्रवृत्, वि.लिङ्)

(घ) हे मातः ! अहं भोजनं .... । (लभ्, वि.लिङ्)

(ङ) यूयं प्रतिदिनं पठनगतेर्वर्धनाय .... । (यत्, वि.लिङ्)

रचनात्मकः अभ्यासः

१. **'पर्यावरणशिक्षाया आवश्यकता' इति विषयमवलम्ब्य सप्तवाक्यात्मकमनुच्छेदं रचयत ।**

२. **'प्रकृतिसंरक्षणम्' इति विषये एकं लघुनिबन्धं लिखत ।**

श्रवणपाठः

संस्कृतभाषायां व्याकरणस्य विशिष्टं स्थानं विद्यते । प्रायेण सर्वासां भाषाणां स्वकीयानि व्याकरणानि भवन्ति । संस्कृतभाषायास्तु अत्यन्तं व्यवस्थितं वैज्ञानिकं च व्याकरणं वर्तते । व्याकरणस्य आधारभूतानां नियमानां ज्ञानेन विना संस्कृतवाक्यानां पठनमात्रमपि दुष्करं भवति । इन्द्रः, चन्द्रः, काशकृत्स्नः, आपिशली, शाकटायनः, पाणिनिः, अमरः, जैनः इत्येते संस्कृतभाषायाः प्रसिद्धा वैयाकरणाः सन्ति । तेषु वैयाकरणेषु पाणिनिः सर्वोन्नतं स्थानमलङ्करोति । पाणिनिना विरचितम् 'अष्टाध्यायी' इति नामकं व्याकरणं सर्वथा प्रामाणिकमस्ति । ग्रन्थोऽयं क्रमबद्धानां सूत्राणां सङ्ग्रहो विद्यते । व्याकरणमिदं समृद्धम्, व्यवस्थितम्, वैज्ञानिकम्, सर्वशास्त्रोपकारकं च स्वीक्रियते ।

व्याकरणं वेदाङ्गेषु प्रमुखमङ्गमस्ति । षडङ्गस्य वेदस्य मुखं व्याकरणमस्तीति पाणिनिमुनिना शिक्षाग्रन्थे वर्णितं वर्तते । व्याकरणं शब्दशास्त्रं विद्यते यतोऽत्र शब्दा व्युत्पाद्यन्ते । अत्र धातुषु शब्देषु च विविधेष्वर्थेषु विविधानां प्रत्ययानां योजनेन शब्दा निर्मीयन्ते । समासादिप्रक्रियया चात्र शब्दानां व्युत्पादनं भवति । लिङ्गानुशासनं च व्याकरणस्य प्रमुखो विषयो विद्यते । वाक्येषु कारकविभक्तीनां समुचितप्रयोगस्य ज्ञानं व्याकरणादेव लभ्यते । धातु-शब्दरूपाणां निष्पादनाय तेषां समुचितप्रयोगाय च व्याकरणाध्ययनम् आवश्यकं भवति । संस्कृतभाषायां पदत्वमापन्नाः साधुशब्दा एव वाक्ये प्रयोगार्हा भवन्ति । अतः अर्थान्वेषणपूर्वकं शब्दसाधुत्वप्रकाशनं साध्वसाधुप्रयोगनिर्णयश्च व्याकरणस्य मूलभूतं प्रयोजनं वर्तते । शब्दानामर्थस्य, सन्धिव्यवस्थायाः, प्रकृति-प्रत्ययादीनां च समुचितं ज्ञानं व्याकरणस्य ज्ञानेन विना न सम्भवति । अतो वेदानां सम्यग्ज्ञानाय व्याकरणस्य ज्ञानमपरिहार्यं मन्यते ।

एकादशः पाठः

पाठप्रवेशः

कृष्णगण्डक्या महिमा

काष्ठमण्डपस्य बुढानीलकण्ठविद्यालये अष्टमकक्षायाम् अधीयानः शङ्करगर्बुजा अवकाशे मातुलगृहं गतवान् वर्तते । तस्य मातुलगृहं म्याग्दीमण्डलस्य वेणीनगरेऽस्ति । मातुलेन साकं सः अवकाशसमये एव मुक्तिनाथमन्दिरमपि अगच्छत् । प्रत्यावर्तनक्रमे काकवेणीं प्राप्तः स दामोदरकुण्डस्य मार्गम् अपश्यत् । मातुलाद् दामोदरकुण्डस्य महिमानं च श्रुत्वा स तत्र गन्तुमैच्छत् । मातुलो दामोदरकुण्डगमने मार्गस्य काठिन्यं श्रावयित्वा तं न्यवारयत् । ततस्तौ गृहं प्रत्यागतवन्तौ ।

कृष्णगण्डक्यास्तटे वर्तमानाद् मार्गात् प्रत्यावर्तमानौ तौ गलेश्वरदर्शनं विधाय वेणीं प्राप्तवन्तौ । अपरेद्युः प्रातः निद्रातो जागृतो भूत्वा यदा गृहाद् बहिर्निःसृतवान्, तदा स कृष्णगण्डकीं नमन्तीं मातामहीमपश्यत् । सः अपृच्छत्, "मातामहि ! भवती कं नमन्ती वर्तते ।"

मातामही अकथयत्, "कृष्णगण्डकीं नौमि ।" सः अकथयत्, "कृष्णगण्डकी अपि अन्या नदी इव सामान्या नदी नास्ति किम् ? एषा किमर्थं प्रणम्या वर्तते ?"

मातामही अकथयत्, "मुक्तिनाथं गत्वा आगतवानसि परं कृष्णगण्डक्या महिमानं न जानासि ? मातुलः अस्या विषये किमपि न अकथयत् ?"

सः अकथयत्, "मया पृच्छा एव न दर्शिता । अतस्तेन न कथितं स्यात् । भवती कथयतु कोऽस्ति कृष्णगण्डक्या महिमा ?" ततो मातामही शङ्करं कृष्णगण्डक्या महिमानम् अकथयत् ।

शङ्कर गर्बुजा काठमाडौँको बुढानीलकण्ठ विद्यालयमा आठ कक्षामा पढ्दै छन् । उनी बिदामा मामाघर गएका छन् । उनको मामाघर म्याग्दी जिल्लाको वेनी सहरमा छ । बिदाको बेलामा मामासँग उनी मुक्तिनाथ मन्दिर पनि गए । फर्कने बेलामा ती दुई कागबेनीमा रात बसे । बिहान उनले दामोदरकुण्डको बाटो देखे । मामाबाट दामोदरकुण्डको महत्त्व सुनी उनले त्यहाँ जान चाहे । मामाले दामोदरकुण्ड जाने बाटोको अप्ठ्यारो सुनाई त्यहाँ जानबाट रोक्नुभयो । त्यसपछि ती दुवै घर फर्किए । कालीगण्डकीको किनारै किनार फर्किएका ती दुई गलेश्वर दर्शन गरी बेनी पुगे । अर्को दिन बिहान निद्राबाट ब्युँझिएर जब उनी बाहिर निस्किए, तब उनले कालीगण्डकीलाई नमस्कार गरिरहेकी हजुरआमालाई देखे । उनले सोधे, “हजुरआमा ! तपाइँ कसलाई ढोग्दै हुनुहुन्छ ?”

हजुरआमाले भन्नुभयो, “कालीगण्डकीलाई ढोग्दै छु ।” उनले भने, “कालीगण्डकी पनि अरू नदीजस्तै एउटा सामान्य नदी होइन र ? यी नदी किन प्रणामयोग्य छिन् ?”

हजुरआमाले भन्नुभयो, “मुक्तिनाथ गएर आएका छौ तर कालीगण्डकीको महत्त्व जान्दैनौ ? मामाले यस विषयमा केही भनेनन् ?” उनले भने, “मैले प्रश्न नै गरिनँ । त्यही भएर उहाँले नभन्नुभएको होला । तपाइँ नै भन्नुहोस् न के छ कालीगण्डकीको महत्त्व ?” त्यसपछि हजुरआमाले शङ्करलाई कालीगण्डकीको महत्त्व बताउनुभयो ।

मूलपाठः

कृष्णगण्डकी

नेपालस्य प्रमुखासु तिसृषु नदीषु सप्तगण्डकीनाम्ना प्रसिद्धा नारायणी नदी अपि एका अस्ति । एषा नेपालस्य गभीरतमा नदी वर्तते । सप्तगण्डकीति नाम्ना एव अस्या नद्याः सहायिकाः सप्त नद्यः प्रमुखाः सन्तीति ज्ञायते । तासु सप्तसु गण्डकीष्वपि कृष्णगण्डकी प्रमुखा वर्तते । कृष्णा, काली, कालीगण्डकी चेत्यादिभिः नामभिरपि सम्बोध्यमाना एषा प्रकृत्या संस्कृत्या च नेपालस्य गरिमाणं वर्धयति ।

मुस्ताङजनपदस्य उत्तरवर्तिनो दामोदरकुण्डाद् गण्डक्याः प्रादुर्भावो भवति । स्थानीयभाषायामेषा 'छौमा' कथ्यते । ल्होमन्थाङक्षेत्रे न्हेचुङनाम्नी अल्पसरिद् अस्यां सङ्गच्छति । अनन्तरमेषा मुस्ताङखोलिकानाम्ना काकवेणीं यावद् गच्छति । काकवेण्याम् अस्याः कृष्णया नद्या सह सङ्गमो भवति, तत एषा कृष्णगण्डकीनाम्ना प्रवहति । कृष्णा नदी मुक्तिनाथतो वहमाना सती काकवेणीमागत्य गण्डक्यां सङ्गच्छति । एषा स्थानीयभाषायां झोङखोलिका कथ्यते । केचिदेनां काकखोलिकामपि कथयन्ति । काकखोलिकायां गण्डक्याः सङ्गमादेव एतत्स्थानं काकवेणीनाम्ना प्रसिद्धं वर्तते । तीर्थयात्रिणः काकवेण्यां पितॄणां श्राद्धं कुर्वन्ति । काकवेणीतः कृष्णगण्डकीनाम्ना वहमाना नदी एव त्रिशूल्या सह सङ्गमानन्तरं नारायणीनाम्ना वहति । देवघट्टे कृष्णगण्डक्याः त्रिशूल्या सह सङ्गमो भवति । त्रिशूली शुक्ला, मादी, मर्स्याङ्दी, दह्रौंदी, वृद्धगण्डकी चेति पञ्चभिर्गण्डकीभिः सह मिलित्वा देवघट्टं प्राप्नोति । अत एव देवघट्टधाम सप्तानां गण्डकीनां सङ्गमस्थलं मन्यते । देवघट्टतो वहन्ती एषा सप्तगण्डकी

भारतदेशस्य विहारप्रान्तस्थं हरिहरक्षेत्रं प्राप्य गङ्गानद्यां समाहिता भवति । दामोदरकुण्डाद् हरिहरक्षेत्रं यावद् अस्या दैर्घ्यं ८१४ किलोमिटरमितं वर्तते ।

कृष्णगण्डकी द्वादशसु एव मासेषु अगाधजलराशिना वहति । मुस्ताङजनपदात् प्रादुर्भूता एषा नेपालस्य म्याग्दी-पर्वत-वाग्लुङ-पाल्पा-स्याङ्जा-गुल्मी-तनहुँ-चित्रवन-नवलपरासीजनपदान् स्पृष्ट्वा भारतं प्रविशति । अस्या जलस्रोतसा एतेषां जनपदानां समग्राण्यपि कृषिक्षेत्राणि सेक्तुं शक्यन्ते परं नेपालेन अस्या जलस्रोतसस्तथा सदुपयोगो विहितो नास्ति । भारतदेशस्तु गण्डककुल्यां निर्माय क्षेत्रसेचनेऽस्या बहूपयोगं विहितवानस्ति ।

अस्माकं देशो विश्वस्मिन् विश्वे जलस्रोतसि द्वितीयं स्थानं बिभर्ति । अत्रत्यं जलस्रोतः ८३००० मेगावाटमितां विद्युतमुत्पादयितुं समर्थं वर्तते । तत्र गण्डकीत एव २०६५० मेगावाटमिता विद्युद् उत्पादयितुं शक्यते इति विज्ञा वदन्ति । गण्डक्या विद्युत एव देशः समृद्धिं गच्छतीति नास्ति सन्देहः । परम् अद्यावधि अस्माकं देशे ७००तः १००० मेगावाटमिता एव विद्युद् उत्पादिता विद्यते । उपयुक्तानामायोजनानामभावे निर्मितानां योजनानां सत्कार्यान्वयनस्याभावे च स्रोतसां सत्त्वेऽपि देशः समृद्धिं प्राप्तो नास्ति । वर्तमाने देशे सञ्चालितासु विद्युदायोजनासु महत्तमा 'कालीगण्डकी-ए'नाम्नी आयोजना कृष्णगण्डक्यामेव वर्तते, या १४४ मेगावटमितां विद्युतमुत्पादयति ।

कृष्णगण्डक्यास्तटे विविधानि सांस्कृतिकस्थलानि वर्तन्ते । तेषु ल्होमन्थाङनामिका प्राचीना मानववसतिरपि अस्ति । थकालीनाम्ना प्रसिद्धाया जातेः संस्कृतिरत्र विकसिता वर्तते । मुक्तिनाथधाम सनातनधर्मावलम्बिनां बौद्धानां चास्थाकेन्द्रं वर्तते । काकवेणी, गलेश्वरधाम, पुलहाश्रमः, रुरुक्षेत्रम्, देवघट्टधाम, वाल्मीक्याश्रमः, त्रिवेणीधाम चेत्यादीनि अनेकानि तीर्थस्थलानि कृष्णगण्डक्यास्तटे एव वर्तन्ते । एतेषां पौराणिकः सांस्कृतिकश्च महिमा नित्यं श्रद्धालूनां चेतो हरति । अस्यास्तटे एव विकसिता थकाली-मगर-गुरुङ-बोटे-थारुजातीनां संस्कृतिः पर्यटकानां लोकसंस्कृतेरध्येतॄणां च चित्तमाकर्षति । अतो धार्मिकदृष्ट्या, सांस्कृतिकदृष्ट्या, सामाजिकदृष्ट्या च कृष्णगण्डकी महन्महिमानं बिभर्ति ।

सनातनधर्मावलम्बिनां धर्मग्रन्थेषु गण्डक्या महिमा नितरां वर्णितो विद्यते । पुरा इयं नदी सदानीरा नाम्ना प्रसिद्धा आसीत् । पुराणानि एनां भगवतो गण्डस्थलादुत्पन्नां मन्वते । गण्डक्यां स्नानात् पापान्मुक्तिः पुण्यप्राप्तिश्च भवतीति स्कन्दपुराणस्य हिमवत्खण्डे वर्णितमस्ति । यश्च गण्डक्यास्तटे श्राद्धं करोति, तस्य पितॄणां दिव्यलोकप्राप्तिः भवतीति तत्रैव उल्लिखितमस्ति । सप्तानां गण्डकीनां सङ्गमे देवघट्टधाम्नि तु देवा अपि स्नातुमागच्छन्तीति हिमवत्खण्डस्य

उक्तिर्वर्तते । मकरसङ्क्रान्तौ सप्तगण्डकीसङ्गमे स्नानेन जनस्य मनःकामना पूर्णा भवतीति हिमवत्खण्डे लिखितं वर्तते । उत्तरायणस्यारम्भे मकरसङ्क्रान्तौ अद्यापि नेपालस्य भारतस्य चानेके श्रद्धालवस्तत्र स्नातुमागच्छन्ति । न केवलं देवघट्टधाम्न एव अपि तु कृष्णगण्डक्यास्तटे वर्तमानानां समेषामपि तीर्थानां महत्त्वं स्कन्दपुराणस्य हिमवत्खण्डे वर्णितमस्ति ।

कृष्णगण्डक्या महिम्नः अपरः प्रमुखो हेतुः शालग्रामशिला वर्तते । कृष्णगण्डकीमन्तरा अन्यस्यां कस्याञ्चिदपि नद्याम्, कस्मिँश्चिदपि च स्थाने शालग्रामशिला न लभ्यते । वृन्दायाः शापस्य कारणेन शिलारूपं दधानो भगवान् विष्णुः स्वयं शालग्रामशिलायां निवसतीति सनातनधर्मावलम्बिनां मतं वर्तते । अतः सनातनधर्मावलम्बिनः शालग्रामशिलां विष्णुरूपेण पूजयन्ति । शालग्रामशिलायां कस्यापि देवस्य पूजनं प्राणप्रतिष्ठया विनैव विधातुं शक्यत इति पुराणेषु वर्णितं विद्यते । शालग्रामशिला कृष्णवर्णा भवति, यत्र प्रायेण दिव्यं चक्रमङ्कितं भवति । अतः पण्डिताः शालग्रामशिलां, चक्रशिलां, कृष्णगण्डकीं च चक्रतीर्थं कथयन्ति । भगवतो विष्णोराज्ञया विश्वकर्मा स्वयं वज्रकीटो भूत्वा कृष्णगण्डक्याः शिलासु चक्रं निर्मातीति हिमवत्खण्डस्य वचनं वर्तते । अस्माकं संस्कृतौ प्रतिदिनं पञ्चायतनरूपेण शालग्रामशिलानां पूजनस्य परम्परा प्रचलिताऽस्ति । शालग्रामशिलाया जलपानेन पापान्मुक्तिः भवतीति विश्वासः पौरस्त्यसमाजे लभ्यते । शालग्रामशिलाया जले कीटाणवो न तिष्ठन्तीति वैज्ञानिका अनुसन्धातारोऽपि निगदन्ति । अतः कृष्णगण्डक्याः पावनतायाः प्रमुखं कारणं शालग्रामशिलैव वर्तत इति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते ।

तीर्थमहिम्ना कृष्णगण्डकी सर्वाणि तीर्थानि अतिशेते । भारतस्य प्रयागादितीर्थेभ्योऽपि कृष्णगण्डकी महिमशालिनी वर्तत इति स्कन्दपुराणं निगदति-

प्रयागे शतधा स्नात्वा कुरुक्षेत्रे च नैमिषे ।
कृष्णभायां सकृत्स्नात्वा फलं तुल्यं भवेदिह ॥

कृष्णगण्डकी विश्वस्यैव सनातनधर्मावलम्बिनाम् आस्थायाः सूत्रं वर्तते । अतोऽस्या महिम्नः प्रचारं विधायात्र तीर्थयात्रिणामाकर्षणं विधातुं शक्यते । पुरा कृष्णगण्डकीपरिक्रमायाः परम्परा आसीत्, अधुना विलुप्ता जाता इति श्रूयते । पुनस्तस्याः परम्परायाः प्रवर्तनेन तीर्थयात्रिणां ध्यानमत्र आकर्षितुं शक्यते । श्रूयते देवघट्टवासिनः केचित् साधवः अस्याः परम्परायाः पुनःप्रवर्तनमारभमाणाः सन्ति । सर्वकारोऽपि तत्र साहाय्यं विदध्यात्, तर्हि अस्माकं पर्यटनव्यवसायोऽपि समृद्धिं गच्छति, नैपालकतीर्थानां संसारे प्रसारोऽपि भवति । अनेन कार्येण कृष्णगण्डकी सर्वथा नेपालस्य समृद्धेः कारणं भवितुमर्हति ।

नेपालका प्रमुख तीन नदीमध्ये सप्तगण्डकी नामले प्रसिद्ध नारायणी नदी पनि एक हो । यो नेपालको सबैभन्दा गहिरो नदी हो । सप्तगण्डकी भन्ने नामले नै यस नदीका सहायक सात नदी प्रमुख छन् भन्ने बुझिन्छ । ती सात गण्डकीमध्ये कृष्णा गण्डकी प्रमुख हो । कृष्णा, काली काली गण्डकी आदि नामद्वारा पनि सम्बोधन गरिने यो नदीले प्राकृतिक र सांस्कृतिक रूपमा नेपालको गरिमा बढाइरहेको छ ।

मुस्ताङ जिल्लाको उत्तरतर्फ रहेको दामोदर कुण्डबाट गण्डकीको उत्पत्ति हुन्छ । स्थानीय भाषामा यसलाई छौमा भनिन्छ । ल्होमन्थाङ भन्ने ठाउँमा आएपछि न्हेचुङ नामको एउटा खोला यसमा मिल्न आउँछ । त्यसपछि यो नदी मुस्ताङ खोलाका नामले कागबेनीसम्म जान्छ । कागबेनीमा यसको काली नदीका साथ सङ्गम हुन्छ, त्यसपछि यो नदी काली गण्डकी नामले बग्छ । काली नदी मुक्तिनाथबाट बग्दै कागबेनीमा आई गण्डकीमा मिल्छ । यसलाई स्थानीय भााषामा झोङ खोला भनिन्छ । केहीले यसलाई कागखोला पनि भन्दछन् । कागखोलामा गण्डकीको सङ्गम भएका कारण यो ठाउँ कागबेनी नामले प्रसिद्ध भएको हो । तीर्थयात्रीहरू कागबेनीमा पितृको श्राद्ध गर्दछन् । कागबेनीबाट काली गण्डकी नामले बग्दै गएको नदी नै त्रिशूलीमा मिलेपछि नारायणी नामले बग्छ । देवघाटमा काली गण्डकीको त्रिशूलीसँग सङ्गम हुन्छ । त्रिशूली सेती, मादी, मर्स्याङ्दी, दह्रौंदी, बुढी गण्डकी गरी पाँच गण्डकीका साथ मिली देवघाट पुग्छ । त्यसैले देवघाटधाम सप्तगण्डकीको सङ्गमस्थल मानिन्छ । देवघाटबाट बग्दै गरेको यो नदी भारतको बिहार प्रान्तमा रहेको हरिहर क्षेत्रमा पुगी गङ्गा नदीमा मिल्दछ । दामोदर कुण्डदेखि हरिहरक्षेत्रसम्म पुग्दा यसको लम्बाइ ८१४ किलोमिटर हुन्छ ।

काली गण्डकी बाह्रै महिना प्रशस्त पानी बग्ने नदी हो । मुस्ताङ जिल्लाबाट उत्पन्न भएको यो नेपालको म्याग्दी, पर्वत, बाग्लुङ, पाल्पा, स्याङ्जा, गुल्मी, तनहुँ, चितवन, नवलपरासी जिल्लाहरूलाई छोएर भारत प्रवेश गर्दछ । यसको जलस्रोतद्वारा यी जिल्लाहरूका सम्पूर्ण कृषिक्षेत्रलाई सिँचाइ गर्न सकिन्छ तर नेपालद्वारा यसको जलस्रोतको त्यसरी सदुपयोग गरिएको छैन । भारतले त गण्डकी नहर बनाई खेतको सिँचाइ गर्न यसको प्रशस्त सदुपयोग गरेको छ ।

हाम्रो देश समग्र विश्वमा जलस्रोतमा दोस्रो स्थानमा पर्दछ। यहाँको जलस्रोत ८३००० मेगावाट विद्युत् उत्पादन गर्न समर्थ छ। त्यसमध्ये गण्डकीबाट नै २०६५० मेगावाट बिजुली उत्पादन गर्न सकिन्छ भनी जानकारहरू बताउँछन्। गण्डकीको विद्युत्बाट मात्रै देश समृद्ध बन्दछ भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन। तर आजसम्म हाम्रो देशमा ७०० देखि १००० मेगावाट जति विद्युत् उत्पादन गरिएको छ। उपयुक्त आयोजनाको अभाव र निर्मित योजनाको सही कार्यान्वयनको कमीले गर्दा स्रोत हुँदाहुँदै पनि देश समृद्ध बन्न सकेको छैन। हाल देशमा सञ्चालित विद्युत् आयोजनामध्ये सबैभन्दा ठुलो 'कालीगण्डकी ए' नामको आयोजना काली गण्डकीमा नै छ, जसले १४४ मेगावाट विद्युत् उत्पादन गर्दछ।

काली गण्डकीको तटमा विभिन्न सांस्कृतिक स्थलहरू छन्। तीमध्ये ल्होमन्थाङ नामको प्राचीन मानवबस्ती पनि एक हो। थकाली जातिको प्रसिद्ध संस्कृति यहीँ विकसित भएको हो। मुक्तिनाथ धाम सनातन र बौद्ध धर्मावलम्बीको आस्थाको केन्द्र मानिन्छ। कागबेनी, गलेश्वर धाम, पुलहाश्रम, रुरुक्षेत्र, देवघाटधाम, वाल्मीकि आश्रम, त्रिवेणीधाम जस्ता अनेक तीर्थस्थलहरू कालीगण्डकीका तटमा नै छन्। यिनको पौराणिक र सांस्कृतिक महिमाले सधैँ श्रद्धालुको चित्त आकर्षित गर्दछ। यसकै तटमा विकसित भएको थकाली, मगर, गुरुङ, बोटे, थारु आदि जातिको संस्कृतिले पर्यटकहरू र लोकसंस्कृतिका अध्येताहरूको मन आकर्षित गर्दछ। त्यसैले धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक दृष्टिले काली गण्डकीको महिमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ।

सनातन धर्मावलम्बी धर्मग्रन्थमा गण्डकीको अत्यन्त महिमा वर्णन गरिएको छ। पहिले यो नदी सदानीरा (सधैँ पानी रहने) नामले प्रसिद्ध थियो। पुराणहरू यसलाई भगवान्को गालाबाट उत्पन्न भएको मान्दछन्। गण्डकीमा स्नान गर्नाले पापबाट मुक्ति हुन्छ र पुण्यप्राप्ति हुन्छ भन्ने कुरा स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्डमा वर्णन गरिएको छ। जसले गण्डकीको तटमा श्राद्ध गर्दछ त्यसका पितृहरूले दिव्यलोकको प्राप्ति गर्दछन् भन्ने कुरा पनि त्यहीँ उल्लेख गरिएको छ। सातै गण्डकीको सङ्गम रहेको देवघाटधाममा त देवताहरू पनि स्नान गर्न आउँछन् भन्ने भनाइ हिमवत्खण्डको रहेको छ। माघे सङ्क्रान्तिमा सप्तगण्डकीसङ्गममा स्नान गर्नाले मानिसको इच्छा पूर्ण हुन्छ भन्ने कुरा पनि हिमवत्खण्डमा उल्लेख गरिएको छ। उत्तरायणको सुरुवात अर्थात् माघे सङ्क्रान्तिमा आज पनि नेपाल र भारतका अनेक श्रद्धालुहरू स्नान गर्नका लागि त्यहाँ आउँछन्। केवल देवघाटधामको मात्र होइन, काली गण्डकीको तटमा रहेका सम्पूर्ण तीर्थको महत्त्व हिमवत्खण्डमा वर्णन गरिएको छ।

काली गण्डकीको महिमाको अर्को मुख्य कारण शालिग्राम हो । काली गण्डकीबाहेक अरू कुनै पनि नदीमा र कुनै पनि ठाउँमा शालिग्राम पाइँदैन । वृन्दाको श्रापका कारण ढुङ्गाको स्वरूप धारण गरेका भगवान् विष्णु स्वयम् शालग्रामशिलामा बस्नु हुन्छ भन्ने सनातन धर्मका अनुयायीहरूको मान्यता रहेको छ । त्यसैले सनातन धर्मावलम्बीहरू शालिग्रामलाई विष्णुका रूपमा पूजा गर्दछन् । शालिग्राममा कुनै पनि देवताको पूजा प्राणप्रतिष्ठाविना नै गर्न सकिन्छ भनी पुराणमा वर्णन गरिएको छ । शालिग्राम कालो वर्णको हुन्छ, जहाँ प्राय: दिव्य चक्र अङ्कित हुन्छ । त्यसैले विद्वान्हरू शालिग्रामलाई चक्रशिला र काली गण्डकीलाई चक्रतीर्थ भन्दछन् । भगवान् विष्णुका आज्ञाले विश्वकर्माले स्वयम् वज्रकीट नामको किराको रूप धारण गरी काली गण्डकीका शिलाहरूमा चक्र बनाउने काम गर्दछन् भन्ने हिमवत्खण्डको भनाइ छ । हाम्रो संस्कृतिमा हरेक दिन पाञ्चायन देवताका रूपमा शालिग्रामको पूजा गर्ने परम्परा चलेको छ । शालिग्रामको जल पान गर्नाले पापबाट मुक्ति मिल्छ भन्ने विश्वास पूर्वीय समाजमा रहेको छ । शालिग्रामको जलमा कीटाणुहरू बस्दैनन् भनी वैज्ञानिक अनुसन्धाता पनि बताउँछन् । त्यसैले काली गण्डकीको पवित्रताको मुख्य कारण शालिग्राम नै हो भन्ने कुरा निश्चित रूपमा भन्न सकिन्छ ।

तीर्थको महिमाका दृष्टिले काली गण्डकी सम्पूर्ण तीर्थभन्दा अगाडि छ । भारतका प्रयाग आदि तीर्थभन्दा पनि काली गण्डकी महत्त्वपूर्ण छ भन्ने कुरा स्कन्दपुराण यसरी बताउँछ- ‘प्रयागमा, कुरुक्षेत्रमा र नैमिषारण्यमा सयौँ पटक स्नान गर्दा जति फल मिल्छ, त्यति फल काली गण्डकीमा एक पटकमात्र स्नान गर्नाले मिल्छ ।’

काली गण्डकी विश्वकै सनातन धर्मावलम्बीहरूको आस्थाको सूत्र हो । त्यसैले यसको महिमाको प्रचार गरी यसप्रति तीर्थयात्रीलाई आकर्षित गर्न सकिन्छ । पहिले काली गण्डकीको परिक्रमाको परम्परा थियो, अहिले त्यो लुप्त हुन पुग्यो भन्ने सुनिन्छ । फेरि त्यही परम्पराको सुरुवात गरी तीर्थयात्रीको ध्यान यसतर्फ आकर्षित गर्न सकिन्छ । सुनिन्छ देवघाटमा बस्ने केही साधुहरूले यस परम्पराको फेरि सुरुवात गर्दैछन् । सरकारले पनि त्यसमा सहयोग गरोस् । यसो भएमा हाम्रो पर्यटन व्यवसाय पनि समृद्ध बन्दै जान्छ र नेपालका तीर्थहरूको विश्वभर प्रचार पनि हुन्छ । यस कार्यबाट काली गण्डकी हरतरहले नेपालको समृद्धिको कारण बन्न सक्छ ।

शब्दार्थाः

गभीरतमा	सर्वासु गभीरा	सबैभन्दा गहिरो	Deepest
प्रादुर्भावः	उत्पत्तिः	उत्पत्ति	Beginning
सेक्तुम्	सेचनं कर्तुम्	सिँचाइ गर्न	To irrigate
कुल्याम्	कृत्रिमा अल्पसरित्	नहर	Canal
सन्देहः	शङ्का	शङ्का	Doubt
चेतः	मनः	मन	Mind
नितराम्	अत्यन्तम्	एकदम	Very much
समेषाम्	सर्वेषाम्	सबैको	Of all
हेतुः	कारणम्	कारण	Cause
अन्तरा	विना	बाहेक	Without
विश्वकर्मा	देवानां वास्तुकृत्	देवताहरूका वास्तुशिल्पी	Bishwakarma
निश्चप्रचं	निश्चितरूपेण	निश्चित रूपले	Definitely
सकृत्	एकवारम्	एक पटक	One time
विदध्यात्	कुर्यात्	गरोस्	Wishing to do

अभ्यासः

श्रवणम् भाषणम् च

१. **स्वयम् उच्चार्य सामूहिकरूपेण उच्चारयितुं सखीन् निर्दिशत**

तिसृषु, देवघट्टधाम, स्पृष्ट्वा, विश्वस्मिन्, सनातनधर्मावलम्बिनाम्, कृष्णगण्डक्याः, धार्मिकदृष्ट्या, गण्डस्थलाद्, मकरसङ्क्रान्तौ, प्राणप्रतिष्ठया, निश्चप्रचम्, पुनःप्रवर्तनम् ।

२. **शिक्षकमुखात् श्रुत्वा सामूहिकरूपेण अनूच्चारयत**

सम्बोध्यमाना, सङ्गमानन्तरम्, गण्डककुल्याम्, उपयुक्तानाम्, वाल्मीक्याश्रमः, लोकसंस्कृतेः, अध्येतृणाम्, महन्महिमानम्, दिव्यलोकप्राप्तिः, कस्मिँश्चिद्, वज्रकीटः, प्रयागादितीर्थेभ्यः, नैपालकतीर्थानाम् ।

३. पाठं श्रुत्वा कृष्णगण्डक्याः परिचयं स्वमातृभाषया प्रदत्त ।

४. पाठस्य चतुर्थम् अनुच्छेदं श्रुत्वा कृष्णगण्डक्याः विद्युदुत्पादनक्षमताया विषये परस्परं विमृशत ।

५. पाठस्य प्रथमम् अनुच्छेदं श्रुत्वा अधस्तनानां प्रश्नानाम् उत्तराणि वदत

(क) का नेपालस्य गभीरतमा नदी ?

(ख) नारायण्याः प्रमुखाः सहायिका नद्यः कति सन्ति ?

(ग) सप्तसु गण्डकीषु प्रमुखा का ?

६. अधस्तनं श्लोकं सलयम् उच्चारयत

प्रयागे शतधा स्नात्वा कुरुक्षेत्रे च नैमिषे ।
कृष्णभायां सकृत्स्नात्वा फलं तुल्यं भवेदिह ॥

७. पाठस्य अन्तिमस्य अनुच्छेदस्य नेपाल्यामर्थं श्रावयत

८. पाठमाधृत्य अधस्तनानां प्रश्नानाम् उत्तराणि कथयत

(क) ल्होमन्थाङक्षेत्रे का गण्डक्यां सङ्गच्छति ?

(ख) भारतदेशः कां निर्माय क्षेत्रसेचने गण्डक्याः बहूपयोगं विहितवानस्ति ?

(ग) थकालीनाम्ना प्रसिद्धाया जातेः संस्कृतिः कुत्र विकसिता वर्तते ?

(घ) कुत्र देवा अपि स्नातुमागच्छन्ति ?

(ङ) पुरा कस्याः परिक्रमायाः परम्परा आसीत् ?

९. श्रवणपाठं श्रुत्वा रिक्तस्थानं पूरयत

(क) विश्वस्य द्वितीया वेगवती नदी नेपालदेशस्य .... वर्तते ।

(ख) .... कौशिकीसभ्यतायाः सूचिका विद्यते ।

(ग) विविधहिमालयेभ्यः प्रादुर्भूताः कौशिक्यः .... प्रान्ते सङ्गच्छन्ति ।

(घ) भारतस्य विहारराज्यस्थं .... प्राप्य एषा गङ्गायां समाहिता भवति ।

(ङ) सप्तकौशिकी भारतीयाः .... कथयन्ति ।

१०. **शिक्षकाद् अधस्तनपद्यानि तदर्थं च श्रुत्वा मातृभाषायां देवघट्टस्य महिमानं वर्णयत**

सर्वासां सङ्गमे धीर देवघट्ट इति श्रुते ।
सर्वतीर्थमये पूते स्नानात् कोटिगुणं फलम् ॥
सर्वतीर्थमया नद्यः सर्वदेवमयो हरः ।
तासां सुसङ्गमे नित्यममरैः स्नायते समम् ॥
देवदेवः स्वयं तत्र तिष्ठति प्रमथैः सह ।
देवतीर्थमिति प्रोक्तं तस्मात् सर्वफलप्रदम् ॥

सबै गण्डकीको सङ्गमका रूपमा रहेको, समग्र तीर्थका पुण्यहरूले युक्त भएको र देवघाट भन्ने नामले प्रसिद्ध बन्न पुगेको पवित्र तीर्थमा स्नान गर्नाले अरू तीर्थभन्दा करोडौँ गुणा बढी फल प्राप्त हुन्छ । जसरी भगवान् शङ्कर सम्पूर्ण देवताहरूका पनि देवता हुनुहुन्छ त्यसै गरी गण्डकीका सहायक सबै नदीहरू सम्पूर्ण तीर्थका पनि तीर्थ हुन् । त्यसैले ती नदीको सङ्गमरूपी देवघाट तीर्थमा सधैँ देवताहरू सामूहिक रूपमा आई स्नान गर्दछन् । देवताहरूका पनि देवता भगवान् शङ्कर आफ्ना प्रमथ गणहरूले सहित भई त्यहाँ बस्नुहुन्छ । त्यसैले त्यस तीर्थलाई देवतीर्थ भनिन्छ । यो देवतीर्थ समग्र पुण्यफल दिन समर्थ छ ।

पठनम्

१. **पाठस्य अनुच्छेदान् क्रमेण सस्वरं पठत ।**

२. **पाठस्य मौनपठनं विधाय पाठगतानाम् अबुद्धार्थानां पदानां चिह्नाङ्कनं कृत्वा तदर्थान् शिक्षकं पृच्छत ।**

३. **पाठस्य चतुर्थस्य अनुच्छेदस्य द्रुतपठनं कुरुत ।**

४. **पाठस्य उपान्तिमस्य अनुच्छेदस्य लेख्यचिह्नानुकूलं सस्वरपठनं कुरुत ।**

५. **पाठस्य मौनपठनं विधाय अज्ञातार्थानां पदानां चिह्नाङ्कनं कृत्वा तदर्थान् शिक्षकं पृच्छत ।**

६. **अधस्तनस्य पाठगतस्य अनुच्छेदस्य मौनपठनं विधाय कृष्णगण्डक्याः पौराणिकं महिमानं स्वभाषया कथयत**

सनातनधर्मावलम्बिनां धर्मग्रन्थेषु गण्डक्या महिमा नितरां वर्णितो विद्यते । पुरा इयं नदी सदानीरा नाम्ना प्रसिद्धा आसीत् । पुराणानि एनां भगवतो गण्डस्थलादुत्पन्नां मन्वते । गण्डक्यां स्नानात् पापान्मुक्तिः पुण्यप्राप्तिश्च भवतीति स्कन्दपुराणस्य हिमवत्खण्डे वर्णितमस्ति । यश्च गण्डक्यास्तटे श्राद्धं करोति, तस्य पितृणां दिव्यलोकप्राप्तिः भवतीति तत्रैव उल्लिखितमस्ति । सप्तानां गण्डकीनां सङ्गमे देवघट्टधाम्नि तु देवा अपि स्नातुमागच्छन्तीति हिमवत्खण्डस्य उक्तिर्वर्तते । मकरसङ्क्रान्तौ सप्तगण्डकीसङ्गमे स्नानेन जनस्य मनःकामना पूर्णा भवतीति हिमवत्खण्डे लिखितं वर्तते । उत्तरायणस्यारम्भे मकरसङ्क्रान्तौ अद्यापि नेपालस्य भारतस्य चानेके श्रद्धालवस्तत्र स्नातुमागच्छन्ति । न केवलं देवघट्टधाम्न एव अपि तु कृष्णगण्डक्यास्तटे वर्तमानानां समेषामपि तीर्थानां महत्त्वं स्कन्दपुराणस्य हिमवत्खण्डे वर्णितमस्ति ।

७. **पाठस्य चतुर्थम् अनुच्छेदं पठित्वा अधःस्थानां प्रश्नानाम् उत्तराणि दत्त**

(क) अस्माकं देशो विश्वस्मिन् विश्वे जलस्रोतसि कतमं स्थानं बिभर्ति ?

(ख) नेपालस्य जलस्रोतसो विद्युदुत्पादनक्षमता कियन्मिता वर्तते ?

(ग) अद्यावधि नेपालेन कियन्मिता विद्युद् उत्पादिता वर्तते ?

(घ) वर्तमाने देशे सञ्चालितासु विद्युदायोजनासु महत्तमा का ?

(ङ) 'कालीगण्डकी ए'नाम्नी आयोजना कियन्मितां विद्युतमुत्पादयति ?

८. **पाठस्य षष्ठानुच्छेदस्य भूयोभूयः पठनं विधाय प्रतिवारं पठनगतिवर्धनाभ्यासं कुरुत ।**

९. **पाठस्य द्वितीयानुच्छेदस्य मौनपठनं कृत्वा कृष्णगण्डक्याः उत्पत्तेः समुद्रसङ्गमान्तां यात्रां वर्णयत ।**

१०. अनुच्छेदं पठित्वा प्रदत्तकार्याणि कुरुत

त्रिशूली नदी रसुवामण्डलस्य गोसाइँकुण्डतः उद्गच्छति । सा तनहुँमण्डलस्य देवघट्टे कृष्णगण्डक्यां सङ्गच्छति । ततः सा नारायणीनाम्ना अग्रे गच्छति । सप्तसु गण्डकीषु अन्याः पञ्च गण्डक्यः त्रिशूल्याम् एव सङ्गत्य देवघट्टं प्राप्नुवन्ति । बृद्धगण्डकी नदी गणेशहिमालयाद् उद्भूता वर्तते । एषा धादिङमण्डलस्य वेनीघाटस्थानम् आगत्य त्रिशूलीं सङ्गच्छति । शुक्लगण्डकी नदी अन्नपूर्णहिमालयाद् उद्गता अस्ति । मादी नदी अपि अन्नपूर्णहिमालयाद् एव उद्गता वर्तते । एतयोः तनहुँमण्डलस्य दमौलीनगरे सङ्गमो भवति । ततः अग्रे वर्धमाने एते तनहुँमण्डलस्य गाईघाटस्थानं प्राप्य त्रिशूलीं सङ्गच्छतः । दह्रौंदी नदी बुद्धहिमालयात् प्रादुर्भूता वर्तते । मर्स्याङ्दी नदी च दामोदरहिमालयाद् निर्गता वर्तते । गोरखामण्डलस्य रामशाहघाटस्थाने एतयोः मेलनं जायते । ततः प्रवहन्त्यौ एते तनहुँमण्डलस्य मुग्लिङस्थानं प्राप्य त्रिशूलीं सङ्गच्छतः । एवं पञ्चभिः गण्डकीभिः अन्विता त्रिशूली देवघट्टं प्राप्य कृष्णगण्डक्यां सङ्गच्छति । अतो देवघट्टः सप्तगण्डकीसङ्गमनाम्ना प्रसिद्धो वर्तते ।

त्रिशूली नदी रसुवा जिल्लाको गोसाइँकुण्डबाट उत्पन्न हुन्छ । त्यो तनहुँ जिल्लाको देवघाटमा पुगी काली गण्डकीमा मिल्छ । त्यसपछि त्यो नदी नारायणी नामले अघि बढ्छ । सात गण्डकीमध्ये अरू पाँच नदी त्रिशूलीमा नै मिलेर देवघाट पुग्छन् । बुढी गण्डकी गणेश हिमालबाट उत्पन्न भएको हो । यो धादिङ जिल्लाको बेनीघाटमा आएर त्रिशूलीमा मिल्छ । सेती नदी अन्नपूर्ण हिमालबाट उत्पन्न भएको हो । त्यसै गरी मादी नदी पनि अन्नपूर्ण हिमालबाटै उत्पन्न भएको हो । यी दुईको तनहुँ जिल्लाको दमौलीमा सङ्गम हुन्छ । त्यसपछि अघि बढ्दै गएका यी दुई तनहुँ जिल्लाकै गाईघाट भन्ने स्थानमा त्रिशूलीमा मिल्न पुग्छन् । दह्रौंदी नदी बुद्ध हिमालबाट उत्पन्न भएको हो । मर्स्याङदी नदी चाहिँ दामोदर हिमालबाट उत्पन्न भएको हो । गोरखा जिल्लाको रामशाहघाटमा यी दुईको मिलन हुन्छ । त्यसपछि बग्दै गएका यी तनहुँ जिल्लाको मुग्लिङमा पुगी त्रिशूलीमा मिल्छन् । यसरी पाँच गण्डकीहरूले युक्त भएको त्रिशूली देवघाट पुगी कालीगण्डकीमा मिल्छ । त्यसैले देवघाट सप्तगण्डकीको सङ्गमका रूपमा प्रसिद्ध छ ।

(क) परस्परं मेलयत

त्रिशूली	दामोदरहिमालयः
वृद्धगण्डकी	बुद्धहिमालयः
शुक्लगण्डकी	दामोदरकुण्डम्
मादी	गणेशहिमालयः
दह्रौंदी	अन्नपूर्णहिमालयः
मर्स्याङ्दी	गोसाइँकुण्डम्
कृष्णगण्डकी	अन्नपूर्णहिमालयः

(ख) अधस्तनान् प्रश्नान् उत्तरयत

(क) सप्तसु गण्डकीषु कति गण्डक्यः त्रिशूल्याम् एव सङ्गत्य देवघट्टं प्राप्नुवन्ति ?

(ख) का धादिङमण्डलस्य वेनीघाटस्थानम् आगत्य त्रिशूलीं सङ्गच्छति ?

(ग) मादीशुक्लगण्डक्योः कुत्र सङ्गमो भवति ?

(घ) मादीशुक्लगण्डक्यौ कुत्र प्राप्य त्रिशूलीं सङ्गच्छतः ?

(ङ) दह्रौंदी-मर्स्याङ्दीनद्योः सङ्गमस्थलं किम् ?

११. अधस्तनं पद्यं श्रुत्वा प्रश्नान् उत्तरयत

पशुपतिसमं तीर्थं वाग्वत्या च समा नदी ।
गुह्येश्वरीसमं पीठं नास्ति ब्रह्माण्डमण्डले ॥

पशुपतिनाथजस्तो तीर्थ, वागमतीजस्तो नदी र गुह्येश्वरीजस्तो सिद्ध शक्तिपीठ यो समग्र ब्रह्माण्डमण्डलमा नै अरू छैन ।

(क) ब्रह्माण्डमण्डलस्य प्रमुखं तीर्थं किम् ?

(ख) कया समा अन्या नदी ब्रह्माण्डमण्डले नास्ति ?

(ग) पीठेषु किं पीठं ब्रह्माण्डमण्डले सर्वोच्चं स्थानं बिभर्ति ?

१२. **पाठं पठित्वा अधोऽङ्कितान् प्रश्नान् उत्तरयत**

(क) कृष्णगण्डकी कैर्नामभिः सम्बोध्यते ?

(ख) गण्डक्याः प्रादुर्भावो कुतो भवति ?

(ग) दामोदरकुण्डाद् हरिहरक्षेत्रं यावद् कृष्णगण्डक्या दैर्घ्यं कियन्मितं वर्तते ?

(घ) गण्डकीत एव कियन्मिता विद्युद् उत्पादयितुं शक्यते ?

(ङ) मुक्तिनाथधाम केषामास्थाकेन्द्रं वर्तते ?

(च) पुरा कृष्णगण्डकी केन नाम्ना प्रसिद्धा आसीत् ?

(छ) मकरसङ्क्रान्तौ कुत्र स्नानेन जनस्य मनःकामना पूर्णा भवति ?

(ज) सनातनधर्मावलम्बिनः शालग्रामशिलां केन रूपेण पूजयन्ति ?

(झ) कृष्णगण्डकी केभ्यः महिमशालिनी वर्तते ?

१३. **अधस्तनम् अनुच्छेदं बोधपूर्वकं पठित्वा स्वभाषया कर्णाल्याः परिचयं प्रदत्त**

कर्णालीनदी नेपालस्य पश्चिमभागस्य सभ्यतायाः सूचिका वर्तते । इयं नदी चीनदेशस्य तिब्बतप्रदेशस्य मानससरोवरप्रान्ते वर्तमानायाः माप्चोचोङ्गोहिमनदीतः उद्गता वर्तते । हुम्लातः हुम्लाकर्णालीनाम्ना इयं नेपालं प्रविशति । अस्याः अपि सप्त सहायिकाः नद्यः सन्ति । ताः हुम्लाकर्णाली, मुगुकर्णाली, महद्भेरी, लघुभेरी, तिला, वृद्धगङ्गा, शुक्ला च वर्तन्ते । तेन इयं नदी सप्तगण्डकी इव सप्तकौशिकी इव च सप्तकर्णाली कथ्यते । बर्दियामण्डलाद् भारतं प्रविष्टा एषा भागद्वये विभक्ता भवति । एका सरयूनाम्ना अयोध्यां प्रति गच्छति, भारते शारदानाम्ना ख्याता महाकाली नदी अपि अस्यामेव सङ्गच्छति । अपरा च घागरानाम्ना विहारं प्राप्य गङ्गायां सङ्गच्छति । इयं नदी नेपालस्य दीर्घतमा नदी वर्तते । पुराणेषु अस्याः अपि बहु महत्त्वं वर्णितं विद्यते । मानसखण्डस्य बहूनि तीर्थानि कर्णाल्याः तटे वर्तमानानि सन्ति । नेपालस्य सभ्यतासु कर्णालीसभ्यतायाः स्थानमपि उन्नतम् अस्ति । मानसरोवराद् उत्पन्ना एषा सभ्यता शिवसंस्कृतेः प्रवर्धिका मन्यते । नेपालस्य सुदूरपश्चिमे विकसितायाः संस्कृतेः सूचिका इयमेव वर्तते ।

कर्णाली नदी नेपालको पश्चिमी भागको सभ्यताको सूचक हो । यो नदी चीनको तिब्बत प्रदेशको मानसरोवर प्रान्तमा रहेको माप्चोचोङ्गो हिमनदीबाट उत्पन्न भएको हो । हुम्ला जिल्लाबाट हुम्लाकर्णाली नामले यो नदी नेपाल प्रवेश गर्दछ । यसका पनि सात सहायक नदीहरू छन् । ती हुम्लाकर्णाली, मुगुकर्णाली, ठूली भेरी, सानी भेरी, तिला, बुढी गङ्गा र सेती हुन् । त्यसैले यस नदीलाई सप्तगण्डकी र सप्तकोशीजस्तै सप्तकर्णाली भनिन्छ । बर्दिया जिल्लाबाट भारत प्रवेश गर्ने यो नदी दुई भागमा विभक्त हुन्छ । पहिलो सरयू नामले अयोध्यातर्फ जान्छ । भारतमा शारदा भनिने महाकाली नदी पनि यसैमा मिल्न पुग्छ । अर्कोचाहिँ घागरा नामले बिहार पुगी गङ्गामा मिल्छ । पुराणहरूमा यस नदीको पनि धेरै महत्त्व वर्णन गरिएको छ । मानसखण्डका धेरै तीर्थ कर्णालीकै तटमा रहेका छन् । नेपालका सभ्यतामध्ये कर्णाली सभ्यताको पनि उच्च स्थान रहेको छ । मानसरोवरबाट उत्पन्न भएको यो सभ्यता शिवसंस्कृतिको प्रवर्धक मानिन्छ । नेपालको सुदूरपश्चिममा विकसित भएको संस्कृतिको सूचक यही कर्णाली सभ्यता नै हो ।

लेखनम्

१. **अधो वर्तमानानि पदानि अभ्यासपुस्तिकायां पुनर्लिखत**

गभीरतमा, वहमाना, वहन्ती, निर्माय, तटे, मनःकामना, विधातुम्, अतिशेते ।

२. **अधस्तनानां पदानां श्रुतलेखनं विधत्त**

अल्पसरिद्, प्राप्नोति, सेक्तुम्, मानववसतिः, मन्वते, सनातनधर्मावलम्बिनः, निश्चप्रचम् ।

३. **प्रदत्तानां पदानाम् अर्थं लिखत**

संस्कृत्या, प्रादुर्भावः, कृषिक्षेत्राणि, अद्यावधि, नितराम्, शिलारूपम्, कीटाणवः, सर्वथा ।

४. **अधोऽङ्कितानां पदानां प्रयोगेण प्रतिपदमेकं मौलिकवाक्यं रचयत**

पितृणाम्, गण्डक्याः, प्रविशति, विश्वस्मिन्, श्रद्धालूनाम्, नद्याम्, प्रतिदिनम्, तीर्थयात्रिणाम् ।

५. **पाठस्य षष्ठानुच्छेदस्य श्रुतलेखनं कुरुत ।**

६. **प्रदत्तपदानां पर्यायपदानि पाठस्य षष्ठाद् अनुच्छेदात् अन्विष्य लिखत**

महत्त्वम्, एषा, कपोलात्, दुष्कृतात्, लब्धिः, अमराः, नरस्य, भक्ताः, सर्वेषाम् ।

७. **पाठस्य पञ्चममनुच्छेदमाधृत्य कृष्णगण्डक्यास्तटे वर्तमानानां सांस्कृतिकस्थलानां महत्त्वं वर्णयत ।**

८. **पाठस्य सप्तममनुच्छेदं पठित्वा प्रदत्तानि कार्याणि कुरुत**

(क) **रिक्तस्थानं पूरयत**

(अ) .... शापस्य कारणेन विष्णुः शिलारूपं दधाति ।

(आ) शालग्रामशिला .... वर्णा भवति ।

(इ) पण्डिताः शालग्रामशिलां .... कथयन्ति ।

(ई) शालग्रामशिलाया जलपानेन .... भवति ।

(ख) **एकवाक्येन उत्तरयत**

(अ) शालग्रामशिला कुत्र लभ्यते ?

(आ) पण्डिताः कृष्णगण्डकीं किं कथयन्ति ?

(इ) कः कथं कृष्णगण्डक्याः शिलासु चक्रं निर्माति ?

(ई) वैज्ञानिका अनुसन्धातारः किं निगदन्ति ?

(ग) **शालग्रामशिला कृष्णगण्डक्याः पावनतायाः प्रमुखं कारणमस्ति । अत्र कारणं किम् ?**

९. **मञ्जूषायां विद्यमानैः उपयुक्तैः पदैः रिक्तस्थानं प्रपूर्य अनुच्छेदं पूरयत**

नेपालभारतयोः	वर्तते	महानन्दानाम्न्यां	सिंहलीलापर्वतस्य
महिमशालिनी	उद्गता	मेचीनद्याः	पूर्वस्यां

मेचीनदी नेपालस्य .... दिशि वहमाना नदी वर्तते । इयं नदी .... लालीखर्कस्थाने वर्तमानाद् जोरधारातः .... अस्ति । एषा .... च सीमरूपेण प्रवहति । प्रवहमाणा एषा भारतं प्राप्य .... नद्यां सङ्गच्छति । मेचे-राजवंशी-सतारादीनां जातीनां संस्कृतिः .... तीरे एव विकसिता .... । अतः इयं नदी अपि .... मन्यते ।

मेची नदी नेपालको पूर्व दिशामा बग्ने नदी हो । यो नदी सिंहलीला पर्वतको लालीखर्क भन्ने ठाउँमा रहेको जोरधाराबाट उत्पन्न भएको हो । यो नदी नेपाल र भारतको सीमाका रूपमा बग्छ । बग्दै जाँदा यो नदी भारत पुगेर महानन्दा नामको नदीमा मिल्छ । मेचे, राजवंशी, सतार आदि जातिको संस्कृति मेची नदीको तीरमा विकसित भएको हो । त्यसकारण यो नदी पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

१०. पाठस्य चतुर्थानुच्छेदस्य श्रुतलेखनं कुरुत ।

११. अधस्तनान् प्रश्नान् अतिसङ्क्षेपेण उत्तरयत

(क) स्थानीयभाषायां गण्डकी किं कथ्यते ?

(ख) काकवेण्याम् गण्डक्याः कया नद्या सह सङ्गमो भवति ?

(ग) तीर्थयात्रिणः कुत्र पितॄणां श्राद्धं कुर्वन्ति ?

(घ) त्रिशूल्या सह सङ्गमानन्तरं कृष्णगण्डकी केन नाम्ना वहति ?

(ङ) त्रिशूली काभिः सह मिलित्वा देवघट्टं प्राप्नोति ?

(च) नारायणी कुत्र प्राप्य गङ्गायां समाहिता भवति ?

(छ) कृष्णगण्डकी नेपालस्य कान् जनपदान् स्पृष्ट्वा भारतं प्रविशति ?

(ज) कानि तीर्थस्थलानि कृष्णगण्डक्यास्तटे वर्तन्ते ?

(झ) पुराणानि कृष्णगण्डकीं कुत उत्पन्नां मन्वते ?

(ञ) कस्य पितॄणां दिव्यलोकप्राप्तिः भवति ?

(ट) कदा नेपालस्य भारतस्य चानेके श्रद्धालवो देवघट्टे स्नातुमागच्छन्ति ?

१२. पाठाधृतानाम् अधस्तनानां प्रश्नानां सङ्क्षेपेण उत्तरं लिखत

(क) कृष्णगण्डकी धार्मिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्णा वर्तते । कथम् ?

(ख) कृष्णगण्डक्याः सांस्कृतिकं महत्त्वं किम् ?

(ग) सनातनधर्मावलम्बिनः शालग्रामशिलां किमर्थं पूज्यां मन्वते ?

(घ) कृष्णगण्डकी किमर्थं सर्वथा नेपालस्य समृद्धेः कारणं भवितुमर्हति ?

१३. स्वस्य विषये अधःस्थानां प्रश्नानाम् उत्तराणि दत्त

(क) तव गृहं कस्मिन् प्रदेशे अस्ति ?

(ख) तव प्रदेशे स्थिताः प्रमुखाः नद्यः काः ?

(ग) तव प्रदेशे विशेषेण कासां जातीनां जनाः निवसन्ति ?

(घ) तव प्रदेशस्य प्रमुखाणि धार्मिकस्थलानि कानि ?

(ङ) तव समुदायस्य विशिष्टं पर्व किम् ? तस्य सङ्क्षेपेण वर्णनं कुरु ।

१४. अधः प्रदत्तं पद्यं पठित्वा शिक्षकसाहाय्ये तदर्थं च बुद्ध्वा स्वभाषया कृष्णगण्डक्याः महिमानं प्रतिपादयत

यावत्योऽद्रिदरीभवाः सुललिता नद्यो हिमाद्रेरधः,
शैलानां च समन्ततो घटज ताः पूतप्रवाहाः सदा ।
सप्तानां च तटेषु सङ्गमशुभैः श्रीगण्डकीनां जलैः,
अन्यासां सलिलैः समं शिवकरैस्तीर्थानि पुण्यानि वै ॥

हिमालयका पर्वत एवम् तिनका गुफाहरूबाट उत्पन्न भएका जति पनि नदीहरू छन् । तिनको जल र प्रवाह सधैं पवित्र हुन्छ । सप्तगण्डकीलाई पूर्णता दिन कालीगण्डकी नदीमा मिल्न आउने सम्पूर्ण नदीहरू सबै कल्याणदायी र पवित्र हुन् । तिनका सङ्गमस्थल त अत्यन्त पवित्र तीर्थ हुन् । ती सबैले लोकोत्तर पुण्य प्रदान गर्दछन् ।

१५. अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नान् उत्तरयत

अधुना शिवपुरीपर्वतनाम्ना परिचितः पर्वतः प्राचीनकाले मृगेन्द्रगिरिनाम्ना प्रसिद्धः आसीत् । मृगेन्द्रः सिंहस्य पर्यायो वर्तते । नृसिंहावतारस्य भगवतो विचरणाद् अयं गिरिः मृगेन्द्रगिरिनाम्ना ख्यातः इति पुराणानि वर्णयन्ति । वाग्द्वारं तत्रैव मृगेन्द्रगिरौ वर्तते, यतो

वाग्वती निःसरति । पुराणानि वाग्वतीं शिवमुखाद् उत्पन्नां मन्वते । अत एषा शिवगङ्गा अपि कथ्यते । पुनः वाग्वतीं सरस्वतीस्वरूपां मत्वा एनां पुराणानि ब्रह्मसरस्वतीम् अपि कथयन्ति । मृगेन्द्रगिरितः एव उत्पन्ने विष्णुमती-रुद्रवत्यौ अस्याः प्रमुखे सहायिके नद्यौ स्तः । मृगेन्द्रगिरेः उत्तरमुखाद् वाग्वती उत्पन्ना वर्तते, दक्षिणमुखाद् विष्णुमती उद्भूता अस्ति, आग्नेयकोणाच्च रुद्रवती निःसृता वर्तते । एवं च विविधस्थलेभ्य उत्पन्नाः मणिमती-इक्षुमती-हनुमती-भद्रवत्याद्याः नद्यः अपि वाग्वत्यां सङ्गच्छन्ति । वाग्वतीतटे एव पशुपतिनाथस्य मन्दिरं वर्तते । गुह्येश्वरीमन्दिरम् अपि वाग्वत्याः तटे एव विराजते । एवं हत्यामोचनतीर्थम्, सेतुबन्धतीर्थम्, प्रमोदतीर्थम्, पञ्चनदीतीर्थम्, इन्द्रतीर्थम्, कालमोचनतीर्थम्, सहोदरतीर्थम्, रुद्रधारातीर्थम्, ब्रह्मसरस्वतीतीर्थं चेत्यादीनि अनेकानि तीर्थानि वाग्वतीतटे वर्तन्ते ।

अनेकैः तीर्थस्थलैः सम्पन्ना वाग्वती नेपालस्य आदिमसभ्यतायाः केन्द्रं मन्यते । परम् अधुना अवकरनिक्षेपेण वाग्वती प्रदूषिता विद्यते । तेन तत्रत्यानां तीर्थानां महत्त्वम् अपि लुप्तमिव अनुभूयते । तत्र सञ्चलितानि कतिपयानि यात्रापर्वादीनि अधुना कथावशेषाणि सन्ति । पुरा प्रतिवर्षम् एकमासं यावत् सञ्चलन्ती वाग्वतीपरिक्रमा अधुना न विधीयते । वाग्वत्याः प्रदूषणात् पशुपतिनाथस्य वाग्वतीजलाभिषेकः अपि अधुना न क्रियते । एतादृश्यः विविधाः संस्कृतयः वाग्वत्याः प्रदूषणेन विलयं गताः वर्तन्ते । तासां संस्कृतीनां पुनःसञ्चालनाय वाग्वत्याः महिमस्थापनाय च वाग्वत्याः स्वच्छीकरणं नितराम् आवश्यकं वर्तते ।

अहिले शिवपुरी नामले चिनिने पहाड प्राचीन कालमा मृगेन्द्रगिरिका नामले प्रसिद्ध थियो । मृगेन्द्र भनेको सिंहको पर्याय हो । नृसिंह अवतार भगवान्ले घुम्नुभएका कारण यो पर्वत मृगेन्द्रगिरिका नामले प्रख्यात भएको हो भन्ने कुरा पुराणहरू बताउँछन् । वाग्द्वार त्यहीँ मृगेन्द्रगिरिमा रहेको छ जसबाट वागमती नदी उत्पन्न हुन्छ । पुराणहरू वागमतीलाई शिवको मुखबाट उत्पन्न भएको मान्दछन् । त्यसैले यसलाई शिवगङ्गा पनि भनिन्छ । फेरि वागमतीलाई सरस्वतीस्वरूप मानेर पुराणहरू यसलाई ब्रह्मसरस्वती पनि भन्दछन् । मृगेन्द्रगिरिबाटै उत्पन्न भएका विष्णुमती र रुद्रमती यसका प्रमुख सहायक नदी हुन् । मृगेन्द्रगिरिको उत्तर मुखबाट वागमती उत्पन्न भएको छ, दक्षिण मुखबाट विष्णुमती उत्पन्न भएको छ र आग्नेय कोणबाट रुद्रमती निस्किएको छ । त्यसै गरी विविध स्थानबाट उत्पन्न भएका मणिमती (मनोहरा), इक्षुमती (टुकुचा), हनुमती (हनुमन्ते), भद्रवती (भातेखुसी) आदि नदीहरू पनि वागमतीमा मिल्छन् । वागमतीकै तटमा पशुपतिनाथको मन्दिर छ । गुह्येश्वरीमन्दिर पनि वागमतीको तटमा नै रहेको छ । त्यसै गरी हत्यामोचन तीर्थ, सेतुबन्ध तीर्थ, प्रमोद तीर्थ, पञ्चनदी तीर्थ इन्द्रतीर्थ, कालमोचन तीर्थ, सहोदर तीर्थ, रुद्रधारा तीर्थ, ब्रह्मसरस्वती तीर्थ आदि अनेक तीर्थहरू वागमतीको तटमा रहेका छन् ।

अनेक तीर्थस्थलले युक्त भएको वागमती नेपालको आदिम सभ्यताको केन्द्र मानिन्छ । तर अहिले फोहोर फाल्नाले वागमती प्रदूषित भएको छ । त्यसबाट त्यहाँ रहेका तीर्थहरूको महत्त्व पनि लुप्त भए झैँ देखिन्छ । त्यहाँ सञ्चालित कतिपय जात्रा, मेला आदि अहिले कथामा मात्र बाँकी रहेका छन् । पहिले एक महिनासम्म चल्ने वागमती परिक्रमा अहिले गरिँदैन । वागमतीको प्रदूषणका कारण पशुपतिनाथमा वागमतीको जलले अभिषेक गरिँदैन । यस्ता धेरै संस्कृतिहरू वागमतीको प्रदूषणले विलीन बन्न पुगेका छन् । ती संस्कृतिको पुन: सञ्चालन गर्न र वागमतीको महत्त्व पुनःस्थापित गर्न वागमतीको सफाइ अत्यन्त आवश्यक छ ।

प्रश्ना:

(अ) एकपदेन उत्तरयत

(क) शिवपुरीपर्वतस्य प्राचीनं नाम किम् ?

(ख) वाग्द्वारं कुत्र वर्तते ?

(ग) पशुपतिनाथस्य मन्दिरं कुत्र वर्तते ?

(घ) केन वाग्वती प्रदूषिता विद्यते ?

(आ) एकवाक्येन उत्तरयत

(क) वाग्वती कुतो निःसरति ?

(ख) वाग्वत्याः अपरे नामनी के ?

(ग) विष्णुमती कुत उद्भूता वर्तते ?

(घ) वाग्वतीपरिक्रमा कियत्समयात्मकं भवति स्म ?

(इ) सङ्क्षेपेण उत्तरयत

(क) वाग्वत्याः सहायिकाः नद्यः काः ?

(ख) वाग्वतीतटे वर्तमानानि तीर्थस्थलानि कानि ?

(ग) वाग्वत्याः स्वच्छीकरणं किमर्थम् आवश्यकं वर्तते ?

(घ) वाग्वत्याः महत्त्वं स्वभाषया प्रतिपादयत ।

व्याकरणानुशीलनम्

१. **प्रथमं सारिण्याः उभयोः समूहयोः वाक्यानि बोधपूर्वकं पठित्वा रेखाङ्कितानां पदानां विभक्तिनिर्देशं कुरुत**

समूहः 'क'	समूहः 'ख'
छात्राः परिश्रमिणः सन्ति ।	छात्राः संस्कृतं पठन्ति ।
अहं विद्वान् भवामि ।	अहं मन्दिरं गच्छामि ।
बालकाः उच्चैः क्रोशन्ति ।	बालकाः जलं पिबन्ति ।
त्वं मह्यं क्रुध्यसि ।	त्वं मां पश्यसि ।
पत्राणि वृक्षात् पतन्ति ।	वानराः वृक्षम् आरोहन्ति ।
शिशुः बुभुक्षया रोदिति ।	शिशुः मातरम् आह्वयति ।
भगिनी आसने उपविशति ।	भगिनी पितरं नमति ।

२. **सारिण्याः 'क'समूहे वर्तमानानि रेखाङ्कितपदानि द्वितीयाभिन्नविविधविभक्तिकानि सन्ति । 'ख'समूहे वर्तमानानि रेखाङ्कितपदानि द्वितीयाविभक्तिकानि सन्ति । एतदाधृत्य क्रियापदानां वर्गीकरणं कथं विधातुं शक्यते ? परस्परं विमर्शो विधेयः ।**

३. **क्रियापदानि सकर्मकाणि अकर्मकाणि चेति द्विविधानि भवन्ति । सकर्मकाणि क्रियापदानि कर्म अपेक्षन्ते । उपरि सारिण्यां वर्तमानानि 'ख'समूहस्य वाक्यानां क्रियापदानि सकर्मकाणि वर्तन्ते । तत्र वर्तमानानि द्वितीयान्तानि पदानि च कर्माणि सन्ति । पुनः अकर्मकाणि क्रियापदानि कर्म नापेक्षन्ते । उपरि सारिण्यां वर्तमानानि 'क'समूहस्य वाक्यानां क्रियापदानि अकर्मकाणि वर्तन्ते । तत्र वर्तमानानि विविधविभक्त्यन्तानि पदानि च कर्मभिन्नानि सन्ति । धात्वर्थम् आधृत्य क्रियापदानां समर्कत्वम् अकर्मकत्वं वा निर्धारयितुं शक्यते । तदर्थम् अत्र अकर्मकधात्वर्थबोधकः सार्धः श्लोकः प्रस्तूयते । तत्पठित्वा अधःप्रदत्तानां क्रियापदानां सकर्मकत्वम् अकर्मकत्वं वा निर्धारयत**

लज्जा-सत्ता-स्थिति-जागरणं वृद्धि-क्षय-भय-जीवित-मरणम् ।
नर्तन-निद्रा-रोदन-हास-स्पर्धा-कम्पन-मोदन-भासाः ।
शयन-क्रीडा-रुचि-दीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

लज्जते, गच्छति, वसति, तिष्ठति, आह्वयति, पठति, वर्धते, अस्ति, तुष्यति, पश्यति, पिबति, नश्यति, लभते, क्षमते, स्वपिति, पृच्छति, स्पृशति, शोभते, याचते, क्रन्दति, कम्पते, कथयति, कण्डूयति, रोचते, खादति ।

४. **पाठात् पञ्च सकर्मकाणि पञ्च च अकर्मकाणि क्रियापदानि अन्विष्य लिखत ।**

५. **सारिण्याः वाक्यानि पठित्वा तेषां वाक्यानां विमर्शेन रिक्तस्थानं पूरयत**

'क'समूहः	'ख'समूहः	'ग'समूहः
बालिकाः क्रीडन्ति ।	त्वया जलं पीयते ।	बालिकाभिः क्रीड्यते ।
त्वं माम् आह्वयसि ।	बालकेन फलानि खाद्यन्ते ।	त्वया हस्यते ।
यूयं हसिष्यथ ।	पित्रा वयं दृश्यामहे ।	आवाभ्यां धाव्यते ।
अहं हितोपदेशं पठामि ।	एभिः विद्वान् स्मर्यते ।	व्याघ्रेण उच्चैः क्रुश्यते ।
ईश्वरः युष्मान् रक्षति ।	मया यूयं जीयध्वे ।	भगिनीभिः मन्दं हस्यते ।

'क'समूहे

(अ) कर्ता .... विभक्तेः अस्ति । (प्रथमा, द्वितीया, तृतीया)

(आ) कर्म .... विभक्तेः अस्ति । (प्रथमा, द्वितीया, तृतीया)

(इ) क्रियापदं .... वर्तते । (कर्त्रनुसारि, कर्मानुसारि, प्रथमपुरुषस्यैकवचनम्)

'ख'समूहे

(अ) कर्ता .... विभक्तेः अस्ति । (प्रथमा, द्वितीया, तृतीया)

(आ) कर्म .... विभक्तेः अस्ति । (प्रथमा, द्वितीया, तृतीया)

(इ) क्रियापदं .... वर्तते । (कर्त्रनुसारि, कर्मानुसारि, प्रथमपुरुषस्यैकवचनम्)

'ग'समूहे

(अ) कर्ता .... विभक्तेः अस्ति । (प्रथमा, द्वितीया, तृतीया)

(आ) क्रियापदं .... वर्तते । (कर्त्रनुसारि, कर्मानुसारि, प्रथमपुरुषस्यैकवचनम्)

६. अधस्तनम् अनुच्छेदं पठित्वा प्रदत्तानां प्रश्नानाम् उत्तराणि दत्त

वाक्यस्य कथनप्रक्रिया वाच्यं कथ्यते । वाक्येषु क्वचित् कर्तुः प्राधान्यं भवति, क्वचित् कर्मणः प्राधान्यं भवति, क्वचिच्च कर्तृकर्मणोः भिन्नस्य भावस्य प्राधान्यं भवति । एतदाधारेण वाच्यं कर्तृवाच्यम्, कर्मवाच्यम्, भाववाच्यं चेति त्रिविधं भवति । सकर्मकाणां क्रियापदानां कर्तृवाच्ये कर्मवाच्ये च प्रयोगो भवति । अकर्मकाणां क्रियापदानां कर्तृवाच्ये भाववाच्ये च प्रयोगो भवति । अतः क्रियापदस्य सकर्मकत्वम् अकर्मकत्वं वा आधृत्य कर्तृवाच्यात्मकस्य वाक्यस्य कर्मवाच्ये भाववाच्ये वा परिवर्तनं भवति । एवमेव भाववाच्यात्मकस्य कर्मवाच्यात्मकस्य वा वाक्यस्य कर्तृवाच्ये परिवर्तनं भवति परं कथञ्चन कर्मवाच्यस्य भाववाच्ये भाववाच्यस्य कर्मवाच्ये च परिवर्तनं न भवति । अतः कस्यापि वाक्यस्य वाच्यपरिवर्तनं कस्मिन् वाच्ये भवतीति निश्चितं भवति । कर्तृवाच्ये कर्ता प्रथमान्तो भवति, कर्म द्वितीयान्तं भवति, क्रियापदं च कर्त्रनुसारि भवति । कर्मवाच्ये कर्ता तृतीयान्तो भवति, कर्म प्रथमान्तं भवति, क्रियापदं च कर्मानुसारि भवति । पुनः भाववाच्ये कर्ता तृतीयान्तो भवति, क्रियापदं च प्रथमपुरुषस्य एकवचनं भवति ।

(क) किं वाच्यं कथ्यते ?

(ख) वाच्यं कतिविधं भवति ?

(ग) कस्मिन् वाच्ये कर्मणः प्राधान्यं भवति ?

(घ) सकर्मकाणां क्रियापदानां कस्मिन् कस्मिन् वाच्ये प्रयोगो भवति ?

(ङ) भाववाच्यात्मकस्य वाक्यस्य कस्मिन् वाच्ये परिवर्तनं भवति ?

(च) कस्य वाच्यस्य कस्मिन् वाच्ये कथञ्चन परिवर्तनं न भवति ?

(छ) कर्तृवाच्ये कर्म कस्या विभक्तेः भवति ?

(ज) कर्मवाच्ये कर्ता कस्या विभक्तेः भवति ?

(झ) भाववाच्ये क्रियापदं कीदृशं भवति ?

(ञ) '५' प्रश्नस्य 'ख' समूहे वर्तमानानि वाक्यानि कस्य वाच्यस्य वर्तन्ते ?

७. उदाहरणानि अनुसृत्य शिक्षकस्य साहाय्येन प्रदत्तानां क्रियापदानां परिवर्तनं कुरुत

उदाहरणानि-

भवति - भूयते   हसति - हस्यते   पठति - पठ्यते   लभते - लभ्यते

पतति, तिष्ठति, नश्यति, जीवति, नृत्यति, क्रीडति, गर्जति, क्रोशति, चलति, बिभेति, जायते, शेते, सेवते, पश्यति, गायति, जयति, सहते, स्मरति, क्षमते, गच्छति, पचति, त्यजति, भजति, खादति, हरति, आह्वयति, याचति, लिखति, रक्षति, जपति, क्षिपति ।

८. परस्परं मेलयत

वदति	उच्यते
वसति	व्रियते
वहति	उष्यते
वपति	उद्यते
वक्ति	उह्यते
वरति	उप्यते

९. **रिक्तस्थानं पूरयत**

(क) आवाभ्यां चित्राणि .... । (रच्यते, रच्येते, रच्यन्ते)

(ख) ऋषिणा .... प्रार्थ्यन्ते । (देवः, देवौ, देवाः)

(ग) भगिन्या आवाम् .... । (आहूये, आहूयावहे, आहूयामहे)

(घ) .... क्रीडनकानि क्षिप्यन्ते । (पुत्रेण, पुत्रः, पुत्राय)

(ङ) मातृभिः पुत्रः .... । (पृश्यते, पृश्यसे, पृश्ये)

(च) गुरुणा .... पृच्छ्येते । (छात्रः, छात्रौ, छात्राः)

(छ) .... वयं क्षम्यामहे । (गुरुः, गुरुम्, गुरुणा)

(ज) पौत्रैः चत्वरे .... । (क्रीड्यते, क्रीड्येते, क्रीड्यन्ते)

(झ) .... चत्वरे ज्वल्यते । (अग्निः, अग्निना, अग्नये)

(ञ) अस्माभिः खट्वायां .... । (शय्यते, शय्ये, शय्यामहे)

१०. **वाच्यपरिवर्तनं कुरुत**

(क) एतौ भगवन्तं स्मरतः ।

(ख) विद्वांसः मां स्मरन्ति ।

(ग) वयं दुग्धं पिबामः ।

(घ) अहं त्वां स्मरामि ।

(ङ) धाता युष्मान् रक्षति ।

(च) छात्राः पाठं पठन्ति ।

(छ) बालकाः हंसान् पश्यन्ति ।

(ज) शिष्याः मां नमन्ति ।

(झ) रोगः वर्धते ।

(ञ) करिणौ मन्दं चलतः ।

(ट) वध्वः लज्जन्ते ।

(ठ) लोकयानानि मार्गे भ्रमन्ति ।

११. **पाठात् प्रतिवाच्यं त्रीणि वाक्यानि अन्विष्य लिखत ।**

१२. **'गण्डकी'शब्दस्य रूपावलीं पठित्वा तदाधारेण प्रश्नान् उत्तरयत**

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	गण्डकी	गण्डक्यौ	गण्डक्यः
द्वितीया	गण्डकीम्	गण्डक्यौ	गण्डकीः
तृतीया	गण्डक्या	गण्डकीभ्याम्	गण्डकीभिः

चतुर्थी	गण्डक्यै	गण्डकीभ्याम्	गण्डकीभ्यः
पञ्चमी	गण्डक्याः	गण्डकीभ्याम	गण्डकीभ्यः
षष्ठी	गण्डक्याः	गण्डक्योः	गण्डकीनाम्
सप्तमी	गण्डक्याम्	गण्डक्योः	गण्डकीषु
सम्बोधनम्	हे गण्डकि	हे गण्डक्यौ	हे गण्डक्यः

प्रश्नाः

(क) 'नदी'शब्दस्य षष्ठ्याः सर्वाणि रूपाणि लिखत ।

(ख) 'नारायणी'शब्दस्य चतुर्थ्याः रूपाणि कानि ?

(ग) 'वेणी'शब्दस्य सप्तम्याः एकवचने किं रूपम् ?

(घ) 'त्रिशूली'शब्दस्य तृतीयाविभक्तौ कानि रूपाणि जायन्ते ?

(ङ) 'काली'शब्दस्य पञ्चम्याः एकवचने किं रूपं जायते ?

१३. **'सरस्वती'शब्दस्य रूपैः तालिकां पूरयत**

	एकवचनम्	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमा	....	सरस्वत्यौ	....
द्वितीया	....	....	सरस्वतीः
तृतीया	सरस्वत्या	....	....
चतुर्थी	....	सरस्वतीभ्याम्	....
पञ्चमी	....	....	सरस्वतीभ्यः
षष्ठी	सरस्वत्याः	....	....
सप्तमी	....	सरस्वत्योः	....
सम्बोधनम्	....	....	सरस्वतीषु

१४. अधस्तनानां शब्दानां सर्वासु विभक्तिषु त्रिषु एव वचनेषु रूपाणि लिखत

(क) वाग्वती (ख) विष्णुमती (ग) कर्णाली

(घ) कौशिकी (ङ) मेची

रचनात्मकाभ्यासः

१. स्वस्य निकटे वर्तमानायाः कस्याः अपि नद्याः परिचयं विलिख्य कक्षायां प्रस्तुत ।

२. जलस्रोतसि नेपालः संसारे द्वितीयं स्थानं बिभर्ति । अत्र कारणं किं भवितुमर्हति ? स्वभाषया लिखत ।

३. नेपालस्य पर्यटनोद्योगे नदीनां स्थानम्' इति विषये कक्षायां वक्तृत्वस्पर्धाम् आयोजयत ।

४. तीर्थानां प्रचारेण नेपालः कथं समृद्धिपथं याति ? स्वमतम् उपस्थापयत ।

श्रवणपाठः

चीनदेशस्य ह्वाङ्होनामिका नदी संसारे सर्वाभ्यः द्रुततमया गत्या प्रवहति । तदनन्तरं द्वितीया वेगवती नदी नेपालदेशस्य कौशिकी वर्तते । एषा नेपालस्य विपुलतमा नदी अस्ति । एषा नेपालस्य कौशिकीसभ्यतायाः केन्द्रं मन्यते । विशेषतः प्राचीना किरातसंस्कृतिः कौशिकीसभ्यतायाः सूचिका विद्यते । गण्डकी इव एषा अपि सप्तानां कौशिकीनां समाहाररूपा वर्तते । अत एषा सप्तकौशिकीनाम्ना प्रसिद्धा अस्ति । अरुणाख्या नदी, तमोराख्या नदी, सुवर्णकौशिकी, भोटकौशिकी, ताम्रकौशिकी, लिखुनाम्नी नदी, इन्द्रावती चेति सप्त कौशिक्यः सन्ति । विविधहिमालयेभ्यः प्रादुर्भूताः एताः नद्यः महाभारतपर्वतश्रेण्याः प्रान्ते सङ्गच्छन्ति । तत एतासां समाहारात्मकं नाम सप्तकौशिकी इति भवति । सप्तकौशिकी सुनसरीमण्डलस्य चतरास्थानात् तराईप्रदेशं प्रति गच्छति । नेपालस्य लौकही-हनुमन्नगरयोः मध्ये निर्मितं बन्धम् उत्तीर्य एषा भारतं प्रविशति, ततो भारतस्य विहारराज्यस्थं कर्सेलाघाटस्थानं प्राप्य गङ्गायां समाहिता भवति । वर्षाकाले एषा विहारस्य विविधस्थलानि मज्जयति । अत एनां भारतीयाः विहारस्य दुःखं कथयन्ति ।